GESCHIEDENIS VAN HET EERSTE INTERNATIONAAL AARDRIJKSKUNDIG CONGRES (ANTWERPEN, 1871)

door

Jan Vandersmissen

Niet-gepubliceerd synthesedocument
in voorbereiding op de doctoraatsverhandeling
Koningen van de wereld. De aardrijkskundige beweging en de ontwikkeling van de koloniale doctrine van Leopold II

Antwerpen, 2003

“Fondés sur la liberté, inspirés par l’esprit de fraternité, les congrès scientifiques seront un jour les Etats-généraux de l’intelligence humaine.”

Charles Ruelens

“Ah! si l’étude de la géographie pouvait devenir une matière commerçable et productive; si, dans notre siècle de fer et d’argent, on pouvait tirer profit du temps employé à cette étude, que de progrès ne verrait-on pas se réaliser dans cette branche par toutes les nations de l’univers!”

Charles d’Hane-Steenhuyse

Inhoud

Inhoud 3

Gebruikte afkortingen 6

Inleiding 7

I. Protagonisten 11

1. Charles Ruelens 12
2. Jan-Hubert Van Raemdonck 15
3. Pierre Génard 17

II. Ontstaan 20

1. Een spoor naar Cortambert… 20
2. Aan de voeten van Mercator en Ortelius 21
3. Netwerken tussen Waasland en Metropool 24
4. Parijse ouverture 27
5. Tussen genootschap en congres 31
6. Activering van de netwerken 33
7. Verwarring en verankering 34
8. Tegenwerking en internationalisering 35
9. Uit de steigers 38

III. Voorbereiding 40

1. In politiek vaarwater 40
2. De schaduw van Dr Breusing 44
3. Het woord is aan de wetenschap 52
4. Het programma, een panorama van de geografie anno 1869 57
    4.1. Concordantie met de archiefstukken 58
    4.2. Analyse 78
        4.2.1. Sectie geografie 78
            a. Onderwijs 78
            b. Cartografie 80
            c. Handel 82
            d. Historische aardrijkskunde 83
            e. Praktische problemen 85
        4.2.2. Sectie kosmografie 86
            a. Nulmeridiaan 86
            b. Oceanografie 87
            c. Hydrologie 91
            d. Geologie 92
            e. Geodesie 93
            f. Aardmagnetisme 93
        4.2.3. Sectie navigatie, reizen, handel, statistiek 94
            a. Grote infrastructuurwerken 94
            b. Reizen 98

c. Commerciële en maritieme expansie 99
d. Kolonisatie 100
e. Statistiek 101
f. Overige vragen 103
4.2.4. Sectie etnografie 103
4.3. Gewichtige stemmen 105
5. Oorlog aan de grenzen 106
6. Touwtrekken rond Rupelmonde 109
7. Een venster op de wereld 113
8. Financiële en praktische beslommeringen 116

IV. Deelnemers 120

1. De "toetreders" 121
1.1. Belgische toetreders 122
1.2. Toetreders uit andere landen 127
2. De effectieve deelnemers 135

V. Debatten 139

1. Eén opening, twee boodschappen 139
2. Het congres aan het werk 141
2.1. Dag 1 - 14 augustus: in het teken van het onderwijs 141
2.2. Dag 2 - 15 augustus: in het teken van het Panama-kanaal en de nulmeridiaan 143
2.3 Dag 3 - 16 augustus: in het teken van de nomenclatuur, het Suezkanaal en de mensenrechten 145
2.4. Dag 4 - 17 augustus: in het teken van de historische geografie, de Afrikaanse binnenzee en de oorsprong van de mens 148
2.5. Dag 5 - 18 augustus: in het teken van het onderwijs (bis) en het belang van de economische geografie 152
2.6. Dag 6 - 19 augustus: in het teken van de continuering van het congres 154
2.7. Dag 7 - 20 augustus: in het teken van Ortelius en Mercator 156
2.8. Dag 8 - 21 augustus: in het teken van de Belgische etnografie 156
2.9. Dag 9 - 22 augustus: in het teken van de kolonies en de economische expansie 157
3. "Les voeux" 159

VI. Besluit 163

VII. Bronnen en bibliografie 166

1. Archiefbronnen 166
1.1. Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas – Sint-Niklaas 166
1.2. Stadsarchief Antwerpen 166
2. Uitgegeven bronnen 167

2.1. Kranten 167
2.2. Wetenschappelijke tijdschriften 167
2.3. Biografieën 167
2.4. Monografieën, brochures, catalogi 168
3. Geraadpleegde werken 170

Gebruikte afkortingen

ADB	*Allgemeine Deutsche Biographie*
BN	*Biographie Nationale*
DAB	*Dictionary of American Biography*
DBE	*Deutsche Biographische Enzyklopädie*
DBF	*Dictionnaire de Biographie française*
DBI	*Dizionario biografica degli Italiani*
DBL	*Dansk Biografisk Leksikon*
DHBS	*Dictionnaire historique et biographique de la Suisse*
DNB	*The Dictionary of National Biography*
DSB	*Dictionary of Scientific Biography*
EI	*Enciclopedia italiana di Scienza, Lettere ed Arti*
EWB	*Encyclopedia of World Biography*
NBW	*Nationaal Biografisch Woordenboek*
NDB	*Neue Deutsche Biographie*
NNBW	*Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*
ÖBL	*Österreichisches Biographisches Lexicon 1815-1950*

ICSU	International Council for Science - Conseil international pour la Science
IGU-UGI	International Geographical Union - Union géographique internationale
KOKLW	Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas
SAA	Stadsarchief Antwerpen

Inleiding

Op 27 juli 1922 werd in Brussel de *International Geographical Union - Union géographique internationale* (*IGU-UGI*) plechtig boven de doopvont gehouden. Deze niet-gouvernementele wetenschappelijke organisatie heeft een wereldwijde uitstraling en is aangesloten bij de *International Council for Science - Conseil international pour la Science* (*ICSU-CIUS*).[1] Haar statuten voorzien in de bevordering van de geografische studies, de aanmoediging van de internationale samenwerking tussen geografen, de realisatie van een gestandaardiseerde geografische nomenclatuur, enzovoort. Eén van haar voornaamste opdrachten is evenwel de organisatie van internationale congressen en regionale conferenties.[2] Deze bijeenkomsten zijn in de voorbije decennia uitgegroeid tot het forum bij uitstek voor grote discussies over belangrijke aardrijkskundige problemen. Intussen zijn de internationale congressen reeds aan de dertigste editie toe. Van 15 tot 20 augustus 2004 ontvangt Glasgow, onder het thema *One Earth - Many Worlds*, vertegenwoordigers uit alle windstreken.[3]

Congressen waren in de negentiende eeuw een volstrekt nieuw fenomeen in de wetenschappen. Het ontstaan ervan houdt verband met de gevoelige uitbreiding van de onderzoeksgemeenschappen en de toenemende specialisatie in vakgebieden. Nieuwe vormen van communicatie moesten gelijke pas houden met de ingrijpende veranderingen. Een uiting van dezelfde bekommerdheid om een optimale uitwisseling van informatie en eveneens een kenmerkend verschijnsel voor deze periode is de enorme verbreiding van het wetenschappelijke tijdschrift, een genre dat in schier oneindige verscheidenheid een plaats vond in de westerse cultuur. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw evolueerden de wetenschappen geleidelijk van een individueel naar een collectief gebeuren. Om antwoord te bieden op de complexiteit van de vragen was het kabinet van de kamergeleerde niet langer de meest geschikte omgeving. De ontwikkeling van de experimentele methode gaf aanleiding tot de creatie van werkplaatsen waar geleerden zich voor hun proefnemingen lieten bijstaan door assistenten en preparateurs. Het laboratorium groeide uit tot een nieuw intellectueel centrum waar gecontroleerd onderzoek plaatsvond op geïsoleerde processen. Samenwerking tussen specialisten werd een bepalende voorwaarde voor vermeerdering van kennis. Grenzen waren kunstmatige hindernissen voor wetenschappelijke vooruitgang. Daarmee lijkt de wetenschap de stap te zetten naar het universalisme zoals we dat later een hoogtepunt zien beleven in de idealen en realisaties van Paul Otlet en Henri La Fontaine. Dat beeld klopt echter niet helemaal. Nuancering is aan de orde. Met Brigitte Schroeder-Gudehus zijn we het eens dat de geleerden in de formule van de internationale congressen weliswaar het universele karakter van de wetenschap bevestigd wilden zien, maar dat zij toch vooral tot deze toenadering met buitenlandse collega's werden genoodzaakt om organisatorische redenen, losstaand van internationalistische

[1] Over de geschiedenis van *ICSU* en de rol van *IGU-UGI*, zie: F. GREENAWAY. *Science International. A History of the International Council of Scientific Unions.* Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1996, pp. 54-55.

[2] Voor de statuten, raadpleeg de website van *IGU-UGI*: http://www.igu-net.org

[3] Website van het congres: http://registration.meetingmakers.co.uk/IGC-UK2004

overwegingen met politieke inslag.[4] Anne Rasmussen heeft overtuigend aangetoond dat de pacifistische verklaringen in naam van het universalisme van de wetenschap tijdens de openingsplechtigheden van menig congres in de negentiende eeuw, niet echt betekenisvol waren voor de formulering van een gemeenschappelijke ideologie. Ze verhulden meer dan eens tegenstrijdige nationale belangen. Het utilitaire aspect primeerde. Waar het echt op aan kwam, was een meer eenvormige organisatie van het wetenschapsbedrijf: nomenclatuur, meeteenheden, methoden.[5] In de geografie was het - zoals weldra zal blijken - niet anders, wel integendeel. Wellicht was geen enkele andere wetenschap zo onderhevig aan nationale belangen als de aardrijkskunde.

Met het organiseren van een internationaal congres was de geografie, in tegenstelling tot wat Mechtild Roessler beweert[6], enigszins een laatbloeier onder de wetenschappen. De Belg Adolphe Quetelet was twee decennia eerder een wegbereider geweest met de uitwerking van het eerste congres voor statistiek, dat in 1853 te Brussel plaatsvond. Het werd bijgewoond door deelnemers uit zesentwintig landen.[7] Dit voorbeeld kreeg navolging in de scheikunde (Karlsruhe, 1860), de plantkunde (Brussel, 1864), de farmacie (Brunswick, 1865), de geneeskunde (Parijs, 1867).[8] Maar er waren disciplines die langer moesten wachten dan de aardrijkskunde. Verrassend genoeg ging het om wetenschappen die hun statuut al veel vroeger hadden verworven. De wiskunde was pas op het appèl op de wereldtentoonstelling van 1893 in Chicago.[9] De natuurkundigen kwamen voor het eerst samen in 1900 te Parijs.[10]

Hoewel de internationalisering van de aardrijkskunde pas na de Eerste Wereldoorlog echt een hoge vlucht nam, had het fenomeen zijn wortels in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Aangemoedigd door onder meer de publieke aandacht voor ophefmakende ontdekkingsreizen en de toenemende belangstelling voor land- en volkenkunde, de geleidelijke professionalisering van hun discipline in het universitair onderwijs, de steeds breder wordende informatiestroom, ontstond bij geografen de behoefte om op geregelde tijdstippen de balans van het onderzoek op te maken. Ze werden achtereenvolgens verwelkomd in Antwerpen (1871), Parijs (1875), Venetië (1881), Parijs (1889), Bern (1891), Londen (1895), Berlijn (1899), Washington (1904), Genève (1908) en Rome (1913) voor groots opgezette ontmoetingen met collega's uit andere landen. De eerste bijeenkomst vond dus plaats in de

---

4 B. SCHROEDER-GUDEHUS. "Avant-propos." In: *Les congrès scientifiques internationaux*. Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990, pp. 111-112.

5 A. RASMUSSEN. "Jalons pour une histoire des congrès internationaux au XIXe siècle: régulation scientifique et propagande intellectuelle." In: *Les congrès scientifiques internationaux*, pp. 124-125.

6 M. ROESSLER. "La géographie aux congrès internationaux: échanges scientifiques et conflits politiques." In: *Les congrès scientifiques internationaux*, p. 183. Haar stelling luidt: "La géographie est parmi les premières disciplines à faire l'objet de réunions internationales […]".

7 *Compte Rendu des Travaux du Congrès général de Statistique, réuni à Bruxelles les 19, 20, 21 et 22 Septembre 1853*. Bruxelles: Hayez, 1853, 260 p.

8 R. TATON. "Les conditions du progrès scientifique en Europe occidentale." In: R. TATON. *La science contemporaine. 1. Le XIXe siècle*. Paris: Quadrige/PUF, 1995, p. 619.

9 F. KLEIN. *The Evanston colloquium: lectures on mathematics delivered from Aug. 28 to Sept. 9, 1893 before members of the Congress of mathematics held in connection with the World's fair in Chicago at Northwestern university, Evanston, Ill.* New York-London: Macmillan & Co, 1894, ix-109 p.

10 C.-E. GUILLAUME & P. POINCARÉ (eds). *Rapports présentés au congrès international de physique réuni à Paris en 1900 sous les auspices de la Société française de physique.* Paris: Gauthier-Villars, 1900, 4 vol.

Scheldestad, en wel onder de titel *Congrès international des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales*. Zoals alle aardrijkskundige congressen vóór de creatie van de *IGU-UGI* ging het om een lokaal initiatief. Qua organisatie, structuur en keuze van de thema's zette het bakens uit voor latere edities.

De Antwerpse historicus Roland Baetens is de enige die tot op heden belangrijk archiefonderzoek heeft verricht betreffende de geschiedenis van het eerste internationaal aardrijkskundig congres. In zijn schets van de ontstaansgeschiedenis van de *Société de Géographie d'Anvers* besteedt hij aandacht aan de betekenis van dit congres voor de geografische beweging in België en analyseert hij summier de betrokkenheid van twee hoofdrolspelers, Charles Ruelens en Pierre Génard, doorheen hun onderlinge correspondentie.[11] Het is evenwel nooit zijn bedoeling geweest een totaalanalyse van de manifestatie te maken, maar ze eerder te bestuderen in functie van het ontstaan van het latere genootschap. Zijn analyse is dus bewust beperkt gehouden en niet gebaseerd op de archieven van het congres zelf, die een apart corpus vormen in het *Stadsarchief* van Antwerpen (SAA).[12]

Andere studies, specifiek gewijd aan de evolutie van de internationale congressen voor geografie, raken het eerste congres slechts zijdelings aan.[13] De Franse geograaf Philippe Pinchemel wijdde er enkele pagina's aan, waarvoor hij uitsluitend de gepubliceerde congresteksten gebruikte. Als verklaring voor het succes legde hij de nadruk op de steun die werd geboden door de verschillende aardrijkskundige genootschappen van dat moment. In een periode dat de internationale wetenschappelijke gemeenschap van geografen nog geen plaats had ingenomen in het universitaire kader, waren de aardrijkskundige genootschappen van bijzonder belang. Ze waren tegelijk ontmoetingsplaatsen, discussiefora, financiers van expedities en uitgevers van tijdschriften en publicaties. Pinchemel stelde bovendien vast dat het congres, ondanks de grote verscheidenheid aan gespreksonderwerpen, vooral concrete verwezenlijkingen op het oog had. Door de praktische instelling van de organisatoren werd het congres een model dat vatbaar was voor herhaling.[14] De Amerikaan Geoffrey J. Martin treedt dit bij. Volgens hem schuilt het belang van het congres van Antwerpen in het vernieuwende van het concept: "Importantly the Antwerp Congress marked a beginning. There was assembled a large group of people of different age, career, learning and perspective, who were beginning to focus upon a field of learning called geography."[15]

In deze bijdrage analyseren we het ontstaan van het originele concept, de "format" als het ware van alle vooroorlogse congressen. We proberen de initiatiefnemers

---

[11] R. BAETENS. *Het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen 1876-1976*. Antwerpen: Lloyd Antwerpen, 1976, pp. 11-23.

[12] SAA MA 1138 / 1-5 en MA 1073 / 6-9.

[13] *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux - Geography through a century of international congresses.* Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, 252 p.; M. ROESSLER. *Art. cit.*, pp. 183-199; M.-C. ROBIC, A.-M. BRIEND, M. RÖSSLER (dir.). *Géographes face au monde: l'Union géographique internationale et les Congrès internationaux de géographie*. Paris: L'Harmattan, 1996, 463 p.; G.J. MARTIN. "One hundred and twenty-five years of Geographical Congresses and the formation of the International Geographical Union; or From Antwerp to the Hague." *IGU-UGI Bulletin*, 46, 1996, pp. 5-27.

[14] PH. PINCHEMEL. "Le Premier Congrès." In: *La géographie à travers…*, pp. 17-18.

[15] G.J. MARTIN. *Art. cit*, p. 6.

Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck en Pierre Génard te situeren, en laten hen verschillende malen aan het woord. We proberen hun drijfveren te achterhalen en na te gaan hoe ze het congres hebben voorbereid, welke uitdagingen en moeilijkheden ze op hun weg tegenkwamen. Meer bepaald willen we achterhalen hoe het programma van het Antwerpse congres is totstandgekomen. We trachten eveneens een beeld te schetsen van de deelnemers: wie waren de participanten, van waar kwamen ze, naar welke thema's ging hun belangstelling? Uiteraard staan we langer stil bij de debatten die zij voerden, waarbij we specifiek willen onderzoeken in welke mate het expansionistische en kolonialistische discours een plaats kreeg op het congres.

I. Protagonisten

Het was zeker geen evidente zaak dat het eerste wereldcongres voor aardrijkskunde zou plaatsvinden in Antwerpen. In tegenstelling tot andere landen in Europa bezat België in 1869 nog geen aardrijkskundig genootschap dat als gangmaker van een dergelijke bijeenkomst kon fungeren.[16] Het aardrijkskunde-onderricht was amper ontwikkeld, zowel in het lager, het middelbaar als het hoger onderwijs. Bijgevolg was er nog geen spoor van geschoolde geografen. Geografie was slechts een randverschijnsel in een brede, algemene, op klassieke leest geschoeide vorming, waarvoor slechts enkele lieden een meer dan gewone belangstelling hadden.[17] Het derde kwart van de negentiende eeuw mag dan wel voor Britten en Fransen de aanloop zijn geweest naar een *Age of Empire*[18] die de wereld tot bij de massa's bracht en de burgerij deed wegdromen in een collectieve *rêve d'orient*, toch was in België - ondanks het opkomende exotisme - van echte expansiedrift vooralsnog geen sprake, en het was zeker nog geen vast gespreksonderwerp in discussies onder intellectuelen.[19] Ontdekkingsreizigers en aardrijkskundigen van overal ter wereld op één plaats samenbrengen om ervaringen te laten uitwisselen, tot nieuwe inzichten te komen, richting te geven aan verder onderzoek, was een idee van slechts enkele individuen.

Wie waren deze mannen - wetenschap was in die tijd immers nog steeds een geprivilegieerd domein waar vrouwen zelden toegang kregen - aan wie het congres zijn succes te danken zou hebben? Met enige moeite vinden we de namen van de hoofdrolspelers terug, want de geschiedenis heeft bijna alle sporen uitgewist. Niettemin ging het om drie markante figuren, die in hun tijd elk op hun eigen terrein een stem hadden die gehoord werd, drie intellectuelen die respect afdwongen door hun veelzijdigheid, werklust en overtuigingskracht: Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck en Pierre Génard. Vooraleer we de ontstaansgeschiedenis van het

---

[16] In 1869 waren ongeveer een dozijn aardrijkskundige genootschappen actief in de wereld: Parijs (1821), Berlijn (1828), Londen (1830), Sint-Petersburg (1845), New York (1851), Wenen (1856), Genève (1858), Leipzig (1861), Dresden (1863) Turijn en Kiel (1867), München (1869). Zie o.a.: D. LEJEUNE. *Les sociétés de géographie en France et l'expansion coloniale au XIXe siècle*. Paris: Albin Michel, 1993, pp. 15, 86.

[17] Over de geschiedenis van de geografie in België bestaan slechts enkele algemene studies. J. DENIS. “La géographie.” *Florilège des Sciences en Belgique II*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1980, pp. 229-237; Idem. “Les maîtres de la géographie moderne.” *Florilège des Sciences en Belgique II*, pp. 527-540; M.-A. LEFEVRE. “Historique de l'évolution de la géographie en Belgique.” *Acta Geographica Lovaniensie*, V, 1967, pp. 117-137; H. NICOLAÏ. “De geografie.” In: R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000*. Brussel: Dexia-Renaissance du Livre, I, 2001, pp. 207-212; O. TULIPPE, F. DUSSART, P. MACAR, A. PISSART & J.-A. SPORCK. “La Géographie.” *Florilège des Sciences en Belgique pendant le XIXe siècle et le début du XXe*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1968, pp. 551-591; C. VANDERMOTTEN. “Pour une macrogéographie industrielle. 200 ans de pensée en géographie industrielle. L'exemple de la Belgique.” *Revue belge de Géographie*, CIII, 1979, pp. 3-67.

[18] We ontleenden dit begrip aan het beroemde werk van: E. HOBSBAWN. *The Age of Empire, 1875-1914*. London: Weidenfeld and Nicholson Books, 1987, 404 p.

[19] In het “Postface” bij een uitgebreide studie over het Belgische expansionisme onder de heerschappij van Leopold I, besluit de Brusselse historicus J. Stengers: “Ainsi donc, quel que soit l'angle sous lequel on envisage le problème, on aboutit à la même conclusion: la Belgique de Léopold Ier n'avait rien qui pût nourrir ou faire grandir les idées de Léopold II.” In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études. - De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies.* Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer - Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, p. 815.

congres trachten te achterhalen, schetsen we in een korte bijdrage de portretten van deze personaliteiten en proberen we na te gaan in welke mate de aardrijkskunde een rol speelde in hun, zeer verscheiden, bezigheden.

1. Charles Ruelens

Bij zijn overlijden in 1890 werd Charles Ruelens geroemd omwille van zijn dienstbare opstelling.[20] Hij was inderdaad in de eerste plaats een zeer betrouwbare ambtenaar geweest die zijn kennis en ervaring altijd in functie had geplaatst van anderen opdat zij zouden slagen in hun onderzoek.

Charles-Louis Ruelens werd op 22 mei 1820 geboren in Sint-Jans-Molenbeek. De humaniora volbracht hij aan het *Klein Seminarie* van Mechelen omdat hij - althans volgens zijn biograaf Henry Hymans - aanvankelijk voorbestemd zou zijn geweest voor het priesterambt. Toch trok hij naar Leuven om er rechten te gaan studeren. Na één jaar verliet hij de universiteit om zich, vrij en ongebonden, geheel aan onderzoek te wijden. Doordat hij een klein fortuin bezat, kon hij zichzelf dergelijke vrijheden veroorloven. Op het einde van de jaren 1840 verzeilde hij aan de *Koninklijke Bibliotheek* in Brussel, waar Louis Alvin het roer van baron de Reiffenberg had overgenomen.[21]

De *Koninklijke Bibliotheek* was het centrale boekendepot van de Belgische staat. Officieel opgericht op 19 juni 1837, reikten haar wortels tot ver vóór de onafhankelijkheid, meer bepaald tot de Bourgondische tijd, toen de hertogen een librije van circa negenhonderd handschriften samenstelden. Ondanks een woelig verleden getekend door brand en oorlog, hebben latere machthebbers - koningen en landvoogden - alsook milde schenkers, de collecties uitgebreid tot een nationale verzameling.[22] Als bibliotheekhulp moest Ruelens meewerken aan de fusie van verschillende bibliotheekfondsen. Hij deed zijn klasseerwerk blijkbaar met zo veel ijver dat hij in 1852 definitief werd benoemd. Geleidelijk kreeg hij meer verantwoordelijkheden toegeschoven, vooral in het vlak van de acquisitie. Zo werd hij naar Parijs gestuurd om mee te bieden tijdens de verkoop van de bibliotheek van de voormalige Franse koning Louis-Philippe, waardoor de *Koninklijke Bibliotheek* essentiële werken verwierf. Ruelens ging ook steeds meer schrijven, over de meest uiteenlopende onderwerpen. Uiteraard stonden voor een bibliofiel als Ruelens het handschrift en het gedrukte boek centraal: bibliografie, epigrafie, literatuur, geschiedenis van de boekdrukkunst waren zijn geliefde thema's.[23] Eén van zijn

---

[20] *Mort de Monsieur Charles-Louis Ruelens, conservateur à la Bibliothèque royale de Belgique, arrivée à Bruxelles le 8 décembre 1890*, pp. 2-4. (Overdruk uit: *Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas*, XIII, 1re livraison, décembre 1890)

[21] H. HYMANS. "Ruelens (Charles-Louis)." *BN*, X, 1908-1910, col. 391-406.

[22] A. VINCENT, F.J.P. SCHAUWERS, A.E.J. DE SMET, V.R.F.J. TOURNEUR et al. *Honderdste verjaardag van de opening voor het publiek, 21 mei 1839.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 1939, 118 p.; G. COLIN & H. LIEBAERS. *Verzameling Kostbare Werken: ontstaan en ontwikkeling van een afdeling van de Koninklijke Bibliotheek.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1961, XIV-249 p.; *Koninklijke Bibliotheek: Liber Memorialis 1559-1969.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969, VII-469 p.; A. RAMAN & P. COCKSHAW. *Koninklijke Bibliotheek van België: 150ste verjaardag van de openstelling voor het publiek: 21 mei 1839: 150 merkwaardige stukken uit haar verzamelingen.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1989, xv-180 p.

[23] H. HYMANS. *Art. cit.*, col. 392-394.

voornaamste studies, *Annales plantiniennes*, was gewijd aan de drukken uit het Huis Plantijn in Antwerpen.[24] In 1864 werd Ruelens bevorderd tot adjunct-conservator; in 1873 werd hij zelfs conservator van de handschriften van de *Koninklijke Bibliotheek*. Hij ging zich meer en meer toeleggen op het publiceren van bronnen die van belang waren voor de nationale geschiedenis. Ruelens stond mee aan de wieg van het tijdschrift *Revue d'histoire et d'archéologie*, waarin hij zijn eerste artikelen publiceerde over de meesters van de Vlaamse schilderkunst. Het is in dit domein dat hij wellicht zijn grootste competentie heeft opgebouwd. Samen met Alexandre Pinchart verrijkte hij in 1863 de Franse uitgave van *Les anciens peintres flamands* van Joseph Archer Crowe en Giambattista Cavalcaselle. Hij was één van de eerste onderzoekers die aandacht zou schenken aan het leven en werk van Rubens. Het verbaast dan ook niet dat hij, naast rijksarchivaris Louis Prosper Gachard, de letterkundige Max Rooses, de Antwerpse archivaris Pierre Génard en de historicus Léon de Burbure, werd opgenomen in een commissie die tot doel had op zoek te gaan naar de over heel Europa uitgezaaide correspondentie van de Antwerpse kunstenaar.[25] Hij maakte lange studiereizen, onder meer naar Mantua, en publiceerde interessante bevindingen in het *Rubens Bulletijn*.[26] Het eerste deel van *Correspondance de Rubens*, dat in 1887 - drie jaar voor zijn dood - verscheen, was een mijlpaal in de Belgische kunstgeschiedenis.[27] Ruelens staat bekend als een efficiënte organisator. In het jaar van zijn overlijden zat hij nog de openingsplechtigheid voor van de *Conférence du Livre* in Antwerpen. In 1876 was hij van nabij betrokken bij de onderhandelingen die leidden tot de aankoop door de Stad Antwerpen van de verzamelingen die onderdak vonden in het *Museum Plantijn-Moretus*.[28]

Ruelens' belangstelling voor aardrijkskunde is al vroeg naar voor gekomen, maar heeft in zijn jonge jaren nooit dezelfde ontplooiing gekregen als zijn voorliefde voor het boek en de geschiedenis van de schilderkunst. Tijdens zijn jeugd was hij een trouwe bezoeker van de bibliotheek van het *Etablissement géographique de Bruxelles*, maar toch begon hij vrij laat in zijn carrière over geografie en cartografie te publiceren.[29] Zijn eerste ervaringen moeten we eerder plaatsen in het vlak van de organisatie. Gestimuleerd door de contacten met zijn vriend Jan-Hubert Van Raemdonck nam hij in 1869 het initiatief tot het organiseren van het eerste internationaal aardrijkskundig congres, dat uiteindelijk in augustus 1871 zou plaatsvinden. In 1875 was hij Belgisch commissaris op het tweede congres in Parijs en was hij verantwoordelijk voor de Belgische bijdrage aan de tentoonstelling die in de marge van deze bijeenkomst werd georganiseerd.[30] Een jaar later werd hij betrokken bij de oprichting van de *Société royale belge de Géographie* in Brussel, een genootschap waarvan hij in 1884 en 1888 voorzitter zou worden.[31] Zijn

[24] C. RUELENS & A. DE BACKER. *Annales plantiniennes*. Bruxelles: Heussner, 1865, 339 p.
[25] H. HYMANS. *Art. cit.*, col. 393.
[26] C. RUELENS. *Notes d'un voyage en Italie à la recherche de documents relatifs à Rubens*. Anvers: De Backer, 1885, 48 p. (Overdruk uit: *Rubens Bulletijn*, 1885, pp. 233-278)
[27] De volledige uitgave van de briefwisseling van Rubens werd uiteindelijk verzekerd door Max Rooses. In 1909 verscheen het laatste deel.
[28] H. HYMANS. *Art. cit.*, col. 391-406.
[29] Idem, col. 391.
[30] Idem, col. 400.
[31] COMTE GOBLET D'ALVIELLA. "La Société de Géographie depuis sa fondation, 1876-1901." In: *La fondation de la Société Royale Belge de Géographie et son XXVme anniversaire*. Bruxelles: Vanderauwera & Cie, 1903, pp. 17-65.

wetenschappelijke bijdragen handelden in hoofdzaak over aspecten van de historische aardrijkskunde. Zo legde hij zich toe op de kritische uitgave van oude reisverhalen die in handschrift werden bewaard. Van bijzonder belang was de samenstelling van een monumentale *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle, cent plans de Jacques de Deventer exécutés sur les ordres de Charles-Quint et de Philippe II*, vanaf 1884 onder Ruelens' leiding uitgegeven door het *Institut national de Géographie*.[32] Eveneens in 1884 publiceerde hij bij hetzelfde instituut een studie over de eerste editie van de Peutingertafel.[33]

Het lijkt erop dat Charles Ruelens in de periode dat hij samen met Jan-Hubert Van Raemdonck aan het nadenken was over de modaliteiten van het congres, zelf intens werkte op een handschrift waarin hij enig geografisch belang meende te herkennen. Het betreft een klein in-folio manuscript dat eertijds toebehoorde aan de Brusselse jezuïeten maar in 1773, bij de opheffing van de orde, in staatsbezit kwam. Het draagt de titel *Declaracam de Malaca e India meridional com o Cathay* en werd geschreven door Emanuel Godinho de Eredia in 1613. Het werk bestaat uit drie delen. Het eerste is gewijd aan Malacca sinds 1411, het tweede handelt over zuidelijk Indië vanaf 1295, het derde heeft China tot onderwerp. Ruelens' aandacht werd getrokken door een dubbele kaart op fol. 34 v° waarop de zuidelijke ontdekkingen van de Portugezen staan aangeduid. Op basis van deze kaarten en de tekst van het tweede deel meende hij nieuwe elementen te hebben gevonden in verband met een hypothese die op 1 maart 1861 door Richard Major, conservator bij het *British Museum*, in de vorm van een brief werd geformuleerd: namelijk dat de ontdekking van Australië, die algemeen werd gesitueerd in 1606 en toegeschreven aan de bemanning van het Hollandse schip "Het Duyfken", vijf jaar eerder had plaatsgevonden en op het conto kwam van de Portugezen, meer bepaald Godinho de Eredia.[34] Major's stelling was gebaseerd op een gecorrumpeerde kopie van een kaart die waarschijnlijk door Godinho zelf was vervaardigd. De Brit had de hoop uitgedrukt dat originele documenten zijn visie zouden staven. Het Brusselse handschrift kon inderdaad een nieuw licht werpen op de zaak. Het verdiende volgens Ruelens een kritische uitgave.[35] Een eerste vluchtig onderzoek deed hem besluiten dat Godinho zelf niet aan land was gegaan, maar dat de suggestie van een Portugese ontdekking wel in het handschrift terug te vinden is. Hij voegde er wel onmiddellijk aan toe dat enige voorzichtigheid geboden was: misschien was de tekst, geschreven na het Hollandse contact met Australië in 1606, wel onderdeel van een soort competitie tussen de grootmachten, en wilde Godinho met de aanspraken in zijn pleidooi de Portugese koning enkel warm maken om een sterke expeditie naar het gebied te sturen. Wat er ook van zij, Ruelens verzamelde zijn vaststellingen in een korte verhandeling die hij tijdens het congres aan een internationaal publiek zou voorleggen.[36] Het idee om Australische geografen naar Antwerpen te halen -

---

[32] H. HYMANS. *Art. cit.*, col. 400-403.

[33] C. RUELENS. *La première édition de la table de Peutinger.* Bruxelles: Institut national de Géographie, 1884, 32 p.

[34] R. MAJOR. *Discovery of Australia by the Portuguese in 1601, five years before the earliest discovery hitherto recorded*. London: J.B. Nichols and Sons, 1861, 20 p.

[35] In 1882 zou bij Merzbach en Falk te Brussel een Franse vertaling verschijnen onder de titel *Malaca, l'Inde méridionale et le Cathay*, uitgevoerd door L. Jansen met de medewerking van Charles Ruelens.

[36] C. RUELENS. "La découverte de l'Australie. Notice sur un manuscrit de la bibliothèque royale de Bruxelles." *Compte-rendu du Congrès des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers du 14 au 22 Août 1871*. Anvers: L. Gerrits - Guil. Van Merlen, 1872, II, pp. 513-525.

verwoord in een brief aan Van Raemdonck van 1 september 1869 - moet dan ook begrepen worden in het kader van zijn persoonlijk onderzoek.[37] Helaas voor de wetenschapper Ruelens werd het congres een zuiver Europees-Amerikaanse aangelegenheid.

2. Jan-Hubert Van Raemdonck

Mogen we van Ruelens zeggen dat hij de aardrijkskunde pas laat op zijn weg is tegengekomen, dan geldt dit evenzeer voor zijn medestander Van Raemdonck.

Jan-Hubert Van Raemdonck werd geboren op 12 juli 1817 in Sint-Niklaas. Hij doorliep de humaniora aan het *College* van zijn geboortestad, en werd bij het beëindigen van de middelbare opleiding in 1837 door zijn leraren aangespoord om hogere studies aan te vatten. Hij liet zich inschrijven aan de Universiteit van Leuven met het oog op een diploma in de medicijnen, maar zou later overstappen naar de Universiteit van Gent. In 1845 werd hij doctor in de geneeskunde en de vroedkunde. Tijdens zijn studietijd verwierf hij praktische ervaring in het hospitaal van de Arteveldestad. Terug in Sint-Niklaas, werd Van Raemdonck door de administratie van het *Bureel van Weldadigheid* aangesteld als armendokter. Hij bleef die functie vervullen totdat hij in 1878 om gezondheidsredenen zelf ontslag nam. Als arts genoot hij een degelijke reputatie. De overheid onderscheidde hem omdat hij in 1848, 1850 en 1851 uitblonk in het uitvoeren van vaccinaties. In 1857 bedwong hij een uitbraak van besmettelijke oogontsteking in het plaatselijke weeshuis. Zijn ijver leidde zelfs tot een berisping door de werkgever. In 1873 werd hij door het *Bureel* tot de orde geroepen omdat hij te veel medelijden zou hebben gehad met zijn hulpbehoevende medeburgers. Hij kreeg de opdracht voortaan minder patiënten tot het hospitaal toe te laten...[38] Ook in zijn correspondentie valt Van Raemdoncks beroepsernst op. Wanneer zijn aanwezigheid aan het ziekbed vereist was, liet hij alle afspraken, zelfs de meest dringende, vallen.[39]

Maar wanneer de biograaf van Van Raemdonck, kort na diens overlijden in 1899, de aandacht vestigde op de grote geleerdheid van de arts, op zijn enorme kennis die roem over het Waasland had gebracht, dan sloeg dat niet op zijn medische

---

[37] KOKLW JVR 31 / 131 (25). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.l. [Parijs], 1 september 1869.

[38] Biografische gegevens over Van Raemdonck vinden we onder andere in: C. DE BOCK. "Notice biographique du Docteur Jean-Hubert Van Raemdonck." *Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XVIII, 1898-1899, pp. 421-424; G. BRUYNINCKX. "In Memoriam Dr Jan-Hubertus Van Raemdonck." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961).* Sint-Niklaas, 1962, pp. 15-23 (Buitengewone uitgaven Nr. 15); J. BOLSÉE. "Van Raemdonck (Jean-Hubert)." *BN*, XXVI, 1936-1938, col. 473-474.

[39] SAA MA 1138 / 3. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 19 februari 1870: "Je suis cloué ici au chevet d'un petit malade atteint de croup, un premier enfant d'un de mes bons amis, et que je n'ose et ne veux quitter." SAA MA 1073 / 6. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan J.C. Van Put. Sint-Niklaas, 26 april 1871: "Indépendamment d'une double épidémie de variole et de scarlatine, qui règne ici et absorbe tous les moments d'un médecin, les soins à donner à un de mes bons amis, dangereusement malade, m'empêchent de m'absenter de notre ville."

praktijk.[40] In de lijkrede gaf één van zijn vrienden aan dat Van Raemdonck vooral gemist zou worden omwille van zijn eruditie in het vlak van de oudheidkunde.[41]

Op 16 mei 1861 had hij, samen met enkele streekgenoten de *Cercle archéologique du Pays de Waas - Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* gesticht.[42] Het genootschap beleefde onder zijn impuls een snelle groei en ging een eigen museum beheren.[43] De plaatselijke paleontologie, archeologie en geschiedenis vaarden er wel bij. De rijke prehistorie van het gebied werd systematisch in kaart gebracht. Men ging actief op zoek naar overblijfselen uit de steentijd, de bronstijd en de ijzertijd. Men speurde naar resten van de Romeinse overheersing, naar graven uit de tijd van de Franken, enzovoort.[44] Vaak leidde Van Raemdonck persoonlijk de opgravingen. Wanneer fossielen werden gevonden, schakelde hij voor de identificatie de hulp in van ervaren specialisten zoals de Leuvense hoogleraar Jozef Van Beneden of de Brusselse paleontoloog Louis De Pauw. De resultaten van het onderzoek verschenen voor het grootste deel in de *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*. De vondsten werden, door de geleerde arts geklasseerd en van commentaar voorzien, bewaard in de collecties van het genootschap. Een belangrijke synthese zou verschijnen in 1878, toen hij *Le Pays de Waas préhistorique* publiceerde.[45]

Fier op zijn geboortestreek, trachtte Van Raemdonck de grote namen uit haar geschiedenis eer te bewijzen met een wetenschappelijke biografie of een monument. In 1862 verscheen van zijn hand een *Levensbeschrijving van Philip Verheyen*. Geboren te Verrebroek in 1648, had deze man het Waasland verlaten om te gaan studeren in Leuven. Hij was in zijn tijd een vermaarde ontleedkundige en bracht het tot rector magnificus van de Leuvense universiteit. De *Oudheidkundige Kring* bracht voldoende geld bijeen om een standbeeld van de zeventiende-eeuwse arts op te richten.[46]

Maar Van Raemdonck zou roem en wetenschappelijke erkenning verwerven met zijn studies over Gerard Mercator, die andere beroemde telg van het Waasland. Hij verzamelde over zijn held een schat aan documentatie. Vrijwel alle Belgische bibliotheken werden uitgepluisd. We mogen aannemen dat de hechte vriendschapsrelatie met Charles Ruelens aldus is ontstaan. Maar Van Raemdonck stelde zich ook in contact met buitenlandse bibliotheken en kaartenverzamelingen, die hem alle mogelijke informatie toezonden. Hij ontving bijvoorbeeld kopieën van brieven van Mercator die bewaard werden in de bibliotheek van de Universiteit van Erlangen. Het materiaal dat hij vond in de archieven van Rupelmonde, werd

---

[40] C. De Bock. *Art.cit.*, p. 421.

[41] "Discours prononcés aux funérailles du docteur Jean Van Raemdonck, fondateur du Cercle Archéologique du Pays de Waas, le 18 Juin 1899." *Annales du Cercle Archéologique du Pays de Waas - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XVIII, 1898-1899, pp. 229-232.

[42] L. De Groot. "Lief en leed van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens zijn honderjarig bestaan." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 25-98.

[43] A. Buvé. "De verplaatsingen van de zetel van de Oudheidkundige Kring en zijn Museum." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 111-117.

[44] M. Dewulf. "Honderd jaar archeologie in Waasland." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 119-135.

[45] C. De Bock. *Art.cit.*, pp. 425-428.

[46] Idem, p. 429; A. Buvé. "Standbeelden, borstbeelden en gedenkplaten in het Waasland." *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 99-107.

aangevuld met opschriften van grafstenen en -monumenten van Mercator en zijn naasten. In 1868 bracht Van Raemdonck een nog onuitgegeven werk van Mercator uit: *Declaratio insigniorum utilitatum quae sunt in globo terrestri, celesti et annulo astronomico. Ad invictissimus romanum imperatorem Carolum Quintum*. De tekst handelt over een aardglobe, een hemelglobe en een astronomische ring die Mercator heeft vervaardigd in opdracht van Karel V. Een jaar later - in 1869 - verscheen uiteindelijk de lang verwachte biografie: *Gérard Mercator: sa vie et ses oeuvres*. Het werd algemeen beschouwd als een standaardwerk, en de auteur ontving lofbetuigingen van specialisten uit de hele wereld. Anderzijds gaf het boek aanleiding tot een felle polemiek met de Duitse Mercatorkenner Arthur Breusing. Deze discussie over de nationaliteit van de cartograaf zullen we later ten gronde bestuderen, maar we kunnen hier reeds aangeven dat Van Raemdonck pas in 1880 het laatste woord over deze zaak zou neerschrijven. In ieder geval heeft hij met zijn vurige pleidooien naam gemaakt. Zijn landgenoten bewonderden hem om zijn patriottisme. Onder geografen bestond eensgezindheid dat Van Raemdonck een autoriteit was op het vlak van de zestiende-eeuwse Vlaamse cartografie.[47]

3. Pierre Génard

Pierre Génard was wellicht de meest veelzijdige van de drie protagonisten, en juist omwille van die polivalentie werd hij bij het initiatief betrokken.

Het begin van zijn carrière was allesbehalve academisch.[48] Geboren te Antwerpen op 27 april 1830, verliet hij op veertienjarige leeftijd de middelbare school voor een baantje als ambtenaar op het kantoor van de ontvanger van het *Bureel van Weldadigheid*. Toch was hij erg leergierig. Hij las alles wat onder zijn aandacht kwam. Génard was volkomen autodidact inzake nieuwe en oude talen, geschiedenis, kunst en archeologie. In 1849 slaagde hij erin onderbibliothecaris te worden van de Antwerpse stadsbibliotheek. In deze positie begon zijn steile klim naar de top van het cultuurleven in de Scheldestad. Hij werd lid van talloze genootschappen, in het begin vooral in het vlak van de Nederlandse letterkunde. Een keerpunt in zijn leven was zijn benoeming tot stadsarchivaris in 1863.[49] Het rijke verleden van Antwerpen werd zijn voornaamste belangstellingsveld. Hij werd het geheugen van de stad toen hij zijn opdracht van 1868 tot 1873 ging combineren met die van stadsbibliothecaris. Uiteindelijk koos hij volledig voor het archief. Hij bleef stadsarchivaris tot in 1896. Zijn loopbaan wordt gekenmerkt door een grote bezorgdheid voor het ontsluiten van de

[47] C. DE BOCK. *Art. cit.*, pp. 429-432.
[48] Over Pierre Génard zijn meerdere biografische nota's verschenen. Wij ontleenden onze gegevens in hoofdzaak aan: C. CAEYMAEX. *P. Génard*. Gent: A. Siffer, 1899, 16 p. (Overdruk uit: *Het Belfort*, 1899); E. DE SEYN. *Dictionnaire biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique.* Bruxelles: Editions l'Avenir, I, 1935, p. 488; E. GEUDENS. *P. Génard, archiviste honoraire d'Anvers. Notice biographique.* S.l., s.d., 11 p.; M. ROOSES. *Levensschets van Petrus Génard*. Brussel, 1902, 16 p. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Academie van België*, 1902); G. SEGERS. *P. Génard. Een levensbeeld*. Antwerpen: Jan Boucherij, 1901, 43 p. (Overdruk uit: *De Vlaamsche Kunstbode*); H. SERMON. *Levensschets van Peeter Génard*. Gent: A. Siffer, 1900, 31 p. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, XIV, 1900); J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN. "Génard, Pieter Marius Nicolaas Johannes." *NBW*. Brussel: Koninklijke Academiën van België, XVI, 2002, col. 377-385.
[49] Zijn benoeming kon op veel sympathie rekenen. Zie: *Verslag van het banket den heere Petrus Génard door zyne vrienden op 23 augusty 1863 aengeboden ter gelegenheid zyner benoeming als Archivist der Stad*. Antwerpen: J.-E. Buschmann, 1863, 25 p.

bronnen voor de stedelijke en vaderlandse geschiedenis in de ruimste betekenis. Oorkonden en stadsrekeningen, maar tevens wapenschilden, zegels, kaarten, graf- en gedenkschriften behoorden tot zijn specialiteit. Onder zijn leiding kwam het *Antwerpsch Archievenblad* tot stand en werden de collecties geordend en toegankelijk gemaakt voor onderzoek. Zijn eruditie verleende hem het lidmaatschap van de *Commission royale d'Histoire*, waar hij in het gezelschap vertoefde van de voornaamste Belgische historici van het moment. Op latere leeftijd werd hij corresponderend lid van de eminente *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*. Hij schreef talrijke geschiedkundige bijdragen, die in 1888 een synthese vonden in het naslagwerk *Anvers à travers les âges*.

Zijn organisatietalent kwam op veel vlakken tot uiting. In 1854 kon hij de plaatselijke kunstwereld aanzetten tot het organiseren van een groot feest naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van de *Sint-Lucasgilde*. Een jaar later stichtte hij met een aantal medestanders het toonaangevende tijdschrift *De Vlaemsche School*, waarin hij - in zijn moedertaal - vooral bijdragen over kunstgeschiedenis publiceerde en uiting gaf aan zijn uitgesproken Vlaamsgezindheid. Secretaris van het provinciaal leescomiteit te Antwerpen en lid van het centraal leescomiteit in Brussel, zette hij zich in voor de bevordering van het Nederlandstalig toneel. Vanuit die kring kwam in 1863 de eerste aanvraag voor de oprichting van een *Nederlandse Schouwburg*, die uiteindelijk positief beantwoord zou worden. Als lid van de *Commissie van Monumenten* - sinds 1861 - kon hij de Antwerpse gezagsdragers overtuigen in het oude *Steen* een *Museum van Oudheidkunde* in te richten.[50] In 1861 organiseerde hij mee de feestelijkheden naar aanleiding van de driehonderdste verjaardag van het *Landjuweel* en was hij secretaris van het prestigieuze *Kunstcongres* dat te Antwerpen werd georganiseerd. Als actief lid van de *Académie royale d'Archéologie de Belgique* was hij in 1867 eveneens secretaris van het internationaal congres voor oudheidkunde. In latere jaren ging hij bijzonder veel interesse tonen voor het leven en werk van Rubens. In 1876 schreef hij *Aanteekeningen over Rubens* en was hij de drijvende kracht achter de feestelijkheden naar aanleiding van de driehonderdste verjaardag van Rubens' geboorte. Hij publiceerde meerdere originele bijdragen over de kunstenaar in het *Rubens Bulletijn*. Het ligt dan ook voor de hand dat hij uitstekende relaties onderhield met Charles Ruelens, naast wie hij jarenlang zetelde in de *Ambtelijke Commissie ingesteld door den Gemeenteraad der Stad Antwerpen voor het Uitgeven der Bescheiden betrekkelijk het Leven en de Werken van Rubens*. De filiatie naar de Brusselse conservator bestond trouwens uit meerdere lijnen. Génard deelde diens passie voor het gedrukte boek. In het bezit van een interessante bibliotheek, was hij een vooraanstaand lid van de *Société des Bibliophiles anversois - Maatschappij der Antwerpsche Bibliophielen*.[51] Hij stimuleerde eveneens de vorming van het *Museum Plantijn-Moretus*.

Génards belangstelling voor de aardrijkskunde vóór 1869 was minimaal. Maar zijn alomtegenwoordigheid in de Antwerpse culturele wereld maakte van hem de

---

[50] Génard werd directeur en was verantwoordelijk voor vier edities van de catalogus: P. GÉNARD. *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*, 1876, 1881, 1885, 1894.

[51] Een overzicht van zijn boekenbezit vindt men in de catalogus die werd opgesteld naar aanleiding van de verkoop van de verzameling na het overlijden van Génard op 30 maart 1899: *Catalogue d'une Collection Intéressante de Livres de Sciences, Arts, Littérature, Histoire (notamment de la Ville et de la Province d'Anvers), Archéologie, Généalogie, Biographie & Bibliographie délaissée par feu Monsieur P. Génard.* Anvers: Imp. J. Boucherij, 1900, 70 p.

geknipte persoon om de organisatie een stevige basis te geven. De collegialiteit met Ruelens kreeg op die manier een nieuw facet. En na het succes van het congres, bleef hij aan de geografie verankerd. Génard nam in de jaren 1871-1872 uitgebreid de tijd voor de redactie van de congresbundel, wat resulteerde in een vrij compleet tweedelig verslag van in totaal meer dan duizend bladzijden. Het boek werd een kwalitatief ijkpunt voor de verslagen van latere congressen. Van 1871 tot het congres van Parijs in 1875 hield de Antwerpse stadsarchivaris de congrescommissie - zoals we in een andere bijdrage zullen zien - ondanks de moeilijke omstandigheden kunstmatig in leven. Maar daarmee was nog voldoende zuurstof aanwezig opdat hij in 1876 mee aan de wieg kon staan van de *Société de Géographie d'Anvers*, waarvan hij - uiteraard - secretaris werd en tot in 1892 het *Bulletin* publiceerde. In het vlak van de geografie ging zijn persoonlijke voorkeur uiteraard naar de historische aardrijkskunde. Hij wilde het erfgoed van de Vlaamse cartografen uit de zestiende en zeventiende eeuw zo goed mogelijk conserveren en onder de publieke aandacht brengen. Génard bemiddelde in verband met de aankoop van een unieke *Kaart van Vlaanderen* van Mercator door de stad Antwerpen. Tot het einde van zijn leven zou hij een vurig doch weinig succesvol pleidooi blijven houden voor de oprichting van een monument ter ere van de cartograaf Abraham Ortelius.[52] Hij vereerde deze Antwerpse glorie met meerdere originele biografisch-genealogische studies.[53] In die zin was hij een objectieve bondgenoot van Jan-Hubert Van Raemdonck, hoewel hun uiteenlopende karakters meermaals voor meningsverschillen zorgden. Toch zijn ook parallellen merkbaar: zoals Van Raemdonck een pennenstrijd voerde omtrent de nationaliteit van Mercator, zo geraakte Génard betrokken in een oplopend dispuut met Edward Van Even over de geboorteplaats van de kunstschilder Quinten Metsijs.[54]

[52] De vreemde geschiedenis van het nooit gerealiseerde Orteliusmonument zullen we in een andere bijdrage gedetailleerd bestuderen.
[53] P. GENARD. "La généalogie du géographe Abraham Ortelius." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880, pp. 312-349.
[54] G. SEGERS. *Op. cit.*, pp. 9-10.

II. Ontstaan

1. Een spoor naar Cortambert…

Een cruciale datum in de organisatiefase was 15 oktober 1869, de dag dat Charles Ruelens in Parijs een voordracht hield voor de leden van de *Société de Géographie de Paris*. Zijn plannen voor een internationale geografische bijeenkomst in de Scheldestad werden er voor het eerst openbaar gemaakt. Naar wat daaraan is voorafgegaan, heeft men tot nu toe het raden gehad. Laat ons de vigerende hypothesen even van nabij bekijken.

Roland Baetens stelt dat Ruelens op de bewuste dag van 15 oktober twee leden heeft ontmoet van de *Société de Géographie de Paris*, van wie er één zeker gekend is, namelijk Eugène Cortambert, conservator van de geografische afdeling van de *Bibliothèque Impériale* én ondervoorzitter van de Centrale Commissie van het genootschap.[55] De auteur baseert zich voor zijn stelling op de akten van het congres.[56] In die congresbundel, samengesteld door Pierre Génard, vinden we een verwijzing naar de tekst van een toespraak die Ruelens op 28 november 1869 te Antwerpen heeft uitgesproken. We mogen deze gebeurtenis beschouwen als de eerste officiële presentatie van het congres aan het Antwerpse publiek. In zijn rede gaf Ruelens inderdaad aan dat hij zijn plannen vooraf met verschillende vrienden had besproken, waarbij hij de naam Eugène Cortambert uitdrukkelijk vermeldde. Die was het met Ruelens eens dat de aardrijkskunde ongeveer de enige wetenschap moest zijn waaraan nog geen grote internationale bijeenkomst was gewijd, “tout en faisant observer que c’était peut-être un des Congrès qui pourraient être convoqués le plus fructueusement.”[57] Maar of dit gesprek tijdens een privé-ontmoeting op 15 oktober had plaatsgevonden, kan de geciteerde bron niet bevestigen. En of Cortambert meer dan anderen de plannen heeft beïnvloed, is nog minder aantoonbaar. Het lijkt alvast onwaarschijnlijk dat Ruelens niet eerder naar Parijs zou zijn afgezakt om één en ander voor te bereiden.

Ook Baetens deelt die mening want in voetnoot verwijst hij naar een brief van Charles Ruelens aan Pierre Génard van 30 december 1868, waaruit zou blijken dat zij op vroegere datum te Parijs vrienden hebben ontmoet.[58] Maar dat lijkt ons dan weer bijzonder vroeg, althans in de context van het congres. Wanneer we de brief nader bekijken, dan kunnen we vaststellen dat de inhoud niets met het congres te maken heeft. We kunnen er niet met zekerheid uit afleiden dat Génard en Ruelens al in 1868, of nog eerder, samen naar Parijs zouden zijn getrokken met de specifieke bedoeling er met leden van het plaatselijk aardrijkskundig genootschap te

---

[55] Pierre-François-Eugène Cortambert werd geboren in Toulouse op 12 oktober 1805. Op twintigjarige leeftijd werd hij leraar aardrijkskunde aan het *Institution Massin* en de *Ecole spéciale de Commerce* te Parijs. Hij verlevendigde zijn lessen met schetsen, kaarten en uiteenzettingen over etnografie, plantkunde, aardwetenschappen. In 1854 trad hij in dienst bij de *Bibliothèque nationale* op de afdeling geografie. Bij het overlijden van Jomard in 1863 werd hij conservator. Hij schreef talloze erudiete en didactische werken, atlassen, biografieën. Cortambert overleed te Passy op 5 maart 1881. Zie: F. MAROUIS. “Cortambert (Famille).” *DBF*, IX, 1961, col. 735-736.

[56] R. BAETENS. *Op. cit.*, p. 12.

[57] *Compte-rendu du Congrès des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers du 14 au 22 Août 1871*. Anvers: L. Gerrits - Guil. Van Merlen, 1872, I, p. III.

[58] R. BAETENS. *Op. cit.*, p. 21, voetnoot 24.

overleggen over de organisatie van een internationale bijeenkomst van wetenschappers. In wezen is de brief een vrij banaal document, waarin Ruelens zijn beste wensen voor 1869 aanbiedt aan Génard en diens familie, en zijn vriend vraagt om een zekere mevrouw Prop - een gemeenschappelijke kennis - een spoedig herstel van haar ziekte te wensen, waaraan hij toevoegt: “et n’oubliez pas M. Prop et nos compagnons de Paris.”[59]

De andere brieven in dezelfde, lijvige bundel tonen aan dat beide heren tal van correspondenten hadden in heel Europa, en een zeer brede waaier aan activiteiten tentoonspreidden.[60] Beiden hadden uiteraard ook vrienden in Parijs. Ongetwijfeld waren een aantal van hen, onder wie de genoemde Eugène Cortambert, verbonden aan de *Bibliothèque Impériale*, waarmee zij door hun beroep - beiden waren werkzaam in de bibliotheek- en archiefwereld, Ruelens te Brussel en Génard te Antwerpen - regelmatig contact hadden. De genoemde “compagnons” zijn dus een te vage aanduiding om Baetens’ stelling zwart op wit te bevestigen, maar zijn suggestie dat we voor de ontstaansgeschiedenis van het congres even goed moeten kijken naar Parijs als naar Antwerpen snijdt wel degelijk hout.

2. Aan de voeten van Mercator en Ortelius

De centrale rol van Ruelens staat buiten kijf. Niet Pierre Génard, maar wel de Wase arts Jan-Hubert Van Raemdonck lijkt in dit vroege stadium zijn belangrijkste medestander te zijn geweest. Wellicht was hij het die de elementen aanreikte waaruit Ruelens de inspiratie voor het congres zou putten. Omgekeerd was Ruelens voor Van Raemdonck een belangrijke raadgever. De arts uit Sint-Niklaas had een grote fascinatie ontwikkeld voor het leven en werk van de zestiende-eeuwse cartograaf Gerard Mercator. Dat uitte zich onder andere in een grote verzamelwoede, maar nog meer in zijn voornemen een biografie aan Mercator te wijden en zijn nagedachtenis te eren met een standbeeld in Rupelmonde. Hij wist de leden van de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* in Sint-Niklaas voor zijn projecten te mobiliseren. Daarnaast knoopte hij contacten aan met alle specialisten in Europa, die hem belangwekkende gegevens over Mercator en diens oeuvre toezonden. Van Raemdoncks voornaamste gesprekspartner in de voorbereiding van de levensschets was Charles Ruelens, die als adjunct-conservator bij de *Koninklijke Bibliotheek* te Brussel goed vertrouwd was met de Mercatoriana en dus nuttige inlichtingen kon verstrekken. Hun relatie was erg vriendschappelijk, wat uitzonderlijk was voor Van Raemdonck die bekend stond om zijn moeilijk karakter. Bovendien gaf Ruelens aan Van Raemdonck - een amateur-geschiedkundige - waardevolle methodologische wenken.[61]

Het Archief van de *Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* bevat een uitgebreid fonds met briefwisseling van Jan-Hubert Van Raemdonck, waaronder meer dan 100 brieven van Ruelens.[62] Deze collectie vormt een interessante

---

[59] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 30 december 1869.
[60] SAA PK 3092. P. Génard. Briefwisseling C. Ruelens.
[61] C. DE BOCK. *Art. cit.*, pp. 420-447; J. BOLSÉE. *Art. cit.*, col. 473-474; A. VAN DER GUCHT. “Mercator in de verzamelingen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas.” In: *Gerard Mercator. Cartograaf 1512-1594.* Brussel: Gemeentekrediet, 1994, pp. 133-138.
[62] KOKLW JVR 31 /131.

aanvulling op de in Antwerpen gevonden archieven en werpt een helder licht op de aanvangsfase van het eerste aardrijkskundig congres. Een aantal documenten stelt ons in staat lacunes in het onderzoek op te vullen. Vooral van belang is een brief die Charles Ruelens op 1 september 1869 vanuit Parijs aan Van Raemdonck adresseerde.[63] Eens te meer blijkt dat Ruelens zich voor het Mercatorproject van zijn vriend heeft ingezet. In de kaartenafdeling van de *Bibliothèque Impériale* heeft hij aandachtig een grote Mercatorkaart bestudeerd. Hij stond vol bewondering voor het document, maar toch had hij een aantal onregelmatigheden vastgesteld waaruit kon worden afgeleid dat het niet volledig was. Hij vroeg zich af of Van Raemdonck deze details had opgemerkt en verwerkt in zijn biografie, die kort daarvoor was verschenen. Hij kon dit moeilijk ter plaatse verifiëren want de afdeling kaarten en plannen van de Parijse bibliotheek had nog geen exemplaar van het boek ontvangen. Ruelens adviseerde Van Raemdonck onmiddellijk de heer Cortambert een boek cadeau te doen. “Cela ne sera pas perdu”, voegde hij er voor de zekerheid aan toe.[64] Ruelens bedoelde hier niet Eugène Cortambert, maar diens zoon Richard, die intussen al secretaris van de Centrale Commissie van de *Société de Géographie* was geworden en eveneens aan de *Bibliothèque Impériale* werkte.[65] Ruelens omschreef hem als “un charmant garçon, très complaisant et dont je vais cultiver la connaissance au mois d’octobre quand je serai à Paris pour quelque temps.”[66]

Ruelens en Cortambert hebben - zo blijkt uit de brief - lang gesproken over de feestelijkheden die Van Raemdonck voorbereidde naar aanleiding van de onthulling van het standbeeld van Mercator. Cortambert was van mening dat de manifestatie met een jaar moest worden uitgesteld. Het leek hem onwaarschijnlijk dat het initiatief op veel Parijse belangstelling zou kunnen rekenen indien men het nog in 1869 wilde realiseren. De meeste leden van de *Société de Géographie* waren op dat ogenblik op reis en kon men haast niet bereiken, “et, une fois rentrés, en Novembre, les Parisiens prennent leurs quartiers d’hiver.”[67] Cortambert stelde voor de inhuldiging van het Mercatorstandbeeld in Rupelmonde te combineren met de onthulling van het Orteliusgedenkteken in Antwerpen: “cela serait admirable”.[68] Hij verzekerde dat het idee zijn collega’s zeker zou bevallen. Ruelens was door dit gesprek zeer enthousiast geworden. Hij wilde het plan uitgebreid bespreken met Van Raemdonck. Samen moesten ze er iets groots van maken. En voor het eerst sprak hij over projecten die voor België een blijvende betekenis zouden hebben: een eigen genootschap en een congres voor aardrijkskunde: “Ainsi, dans le programme on ferait figurer la constitution d’une société de géographie à Anvers. Il en est question

---

[63] KOKLW JVR 31 / 131 (25). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Parijs], 1 september 1869.
[64] Ibidem.
[65] Richard-Eugène Cortambert werd geboren te Parijs in 1836. In 1860 begon hij te werken aan de *Bibliothèque Impériale*, waar hij verbonden was aan de geografische afdeling. Hij verzorgde een aantal heruitgaven van de aardrijkskundige handboeken van zijn vader. Zelf publiceerde hij meerdere werken, in hoofdzaak bestemd voor het grote publiek: *La géographie de l’Italie septentrionale* (1859), *Coup d’oeil sur le Monténégro* (1861), *Aventures d’un artiste dans le Liban* (1864), *Peuples et voyageurs contemporains* (1864), *Impressions d’un Japonais en France* (1864), *Le Pays du Soleil* (1881), *Nouvelle histoire des voyages*. Richard Cortambert was een kamergeleerde. Hoewel hij een boek wijdde aan Montenegro, had hij het land nooit bezocht. Hij overleed te Hyères op 26 januari 1884. Zie: F. MAROUIS. “Cortambert (Famille).” *DBF*, IX, 1961, col. 735-736.
[66] KOKLW JVR 31 / 131 (25). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Parijs], 1 september 1869.
[67] Ibidem.
[68] Ibidem.

je crois, - Un congrès géographique à Anvers, […]".[69] Het congres moest in zijn optiek een aantal vraagstukken behandelen die van belang waren voor de onderlinge verstandhouding tussen de volkeren: nieuwe routes, maten en gewichten, de bepaling van een eerste meridiaan, de verkenning van onbekende streken, enzovoort. Ruelens besefte goed de omvang van zijn project: "Mon programme est grand, mais en stimulant un peu l'amour-propre des Anversois millionnaires - et cela sera très facile - nous arriverons, cher docteur, vous et moi, à nous deux, à faire quelque chose de grandiose, de gigantesque […]."[70] Hij zag onmiddellijk parallellen met het kunstcongres, dat in 1861 met succes in Antwerpen had plaatsgevonden: "une fête dans le genre de la fête artistique, une fête dont le retentissement sera grand, dans les deux-mondes, car, je ne songe à rien de moins, qu'à faire arriver dans la métropole du commerce belge et, aux noms de Mercator & d'Ortelius, à y faire arriver, dis-je, tous les géographes célèbres de l'Univers."[71] Zelfs geografen uit Australië wilde hij naar België halen. Om Van Raemdonck - een koppige man die vooral zijn eigen ideeën volgde - te overtuigen, bespeelde hij diens gevoeligheid voor de heersende controversen binnen zijn eigen *Oudheidkundige Kring*, waar hij zich niet altijd goed begrepen voelde: "Vous voyez, docteur, que nous sommes loin de M. Ad. Siret et de sa petite clique."[72] Zijn levenswerk mocht niet onopgemerkt blijven. Ruelens vond dat het bronzen standbeeld van Mercator niet onthuld mocht worden in klein comité, in aanwezigheid van enkele Rupelmondse steenbakkers, wat goede vrienden uit de rest van België, en voorts een aantal "ânes de notre Académie".[73] Mogelijk slaat deze oneerbiedige aanduiding op enkele leden[74] van de in Antwerpen gevestigde *Académie d'Archéologie de Belgique*, waarvan Ruelens later zelf corresponderend lid zou worden.[75] Mercators standbeeld moest onthuld worden in het bijzijn van vertegenwoordigers van de wetenschap, afkomstig uit alle windstreken: "Il faut que Mercator voie arriver, à ses pieds, des pélerins de tous les pays qui figurent sur son vaste mappemonde."[76]

Voor in het geval Van Raemdonck mocht betwijfelen of zijn vriend wel helder van geest was toen hij zijn ideeën op papier zette, drukte Ruelens hem op het hart dat hij geenszins aan het dromen was: "Je vous écris, à tête reposée, à 9 h. du matin, sans avoir fait la moindre note le jour auparavant."[77] Wat dan weer ontegensprekelijk aantoont dat de congresplannen niet, zoals Baetens suggereert, in de loop van 1868 werden gesmeed, maar vrij plots tot stand zijn gekomen eind augustus 1869 als gevolg van een gesprek tussen Charles Ruelens en Richard Cortambert. Het idee was zo pril dat Ruelens aan Van Raemdonck vroeg er nog met niemand over te spreken.

---

[69] Ibidem.
[70] Ibidem.
[71] Ibidem.
[72] Ibidem. Adolf Siret was voorzitter van de *Oudheidkundige Kring* vanaf de oprichting in 1861. Op 19 februari 1869 nam hij ontslag omwille van onenigheid binnen het bestuur in verband met het Mercatorstandbeeld. Zie: L. DE GROOT. *Art. cit.*, pp. 28-29.
[73] Ibidem.
[74] Van Raemdoncks rivaal Adolf Siret werd op 11 april 1869 verkozen tot "membre titulaire". Zie: *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, I, 1864-1874, pp. 296.
[75] Ruelens werd op 19 november 1871 verkozen tot "membre correspondant regnicole" van de *Académie d'Archéologie de Belgique*. Zie: *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, I, 1864-1874, p. 441.
[76] KOKLW JVR 31 / 131 (25). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Parijs], 1 september 1869.
[77] Ibidem.

3. Netwerken tussen Waasland en Metropool

In de volgende weken zouden de plannen concreter worden. Ruelens verbleef nog een tijd in Parijs, maar hield contact met Van Raemdonck, die wel wat zag in de grootse aanpak van zijn vriend. Van zodra hij terug in Brussel was, werd Ruelens uitgenodigd om zijn project in Sint-Niklaas mondeling te komen toelichten. Op 19 september 1869 herhaalde Ruelens zijn voorstel aan de bestuurscommissie van de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*. Die was onder de indruk en liet zich overtuigen om de evenementen rond de onthulling van haar Mercatorstandbeeld aan de andere initiatieven te koppelen.[78] De eerste steunpilaar was gevonden.

Een brief van 24 september 1869 toont aan dat de twee protagonisten intussen ook anderen hadden ingelicht over hun voornemen.[79] Het was immers zaak snel een degelijk en betrouwbaar organisatiecomité samen te stellen. Ruelens dacht vrijwel onmiddellijk aan Pierre Génard, de Antwerpse stadsarchivaris die hij beschouwde als zijn boezemvriend. Génard had goede contacten met al wie naam en faam had in de Antwerpse culturele wereld. Zelf was hij lid en bestuurder van verschillende verenigingen. Door zijn beroep stond hij ook dicht bij de plaatselijke politiek, wat interessant was om de steun van de Stad te verkrijgen. Hij had dus voldoende kwaliteiten om de zaak ter plaatse te behartigen. Maar niet iedereen had aanvankelijk zo'n groot vertrouwen in Génard. Vooral de kunstschilder Jan Swerts had zo zijn twijfels, en droeg zijn bezorgdheid over op Van Raemdonck.[80] Ze vreesden dat Génard te diep verwikkeld zat in de Antwerpse politiek, waar op dat ogenblik nog steeds grote tegenstellingen heersten tussen de liberalen en de meetingisten. Maar Ruelens wist Van Raemdonck toch te overtuigen: "Swerts s'exagère la situation: j'ai pu m'apercevoir plus d'une fois de la neutralité de Génard entre les partis qui divisent Anvers et du bon accueil qu'il obtient chez les uns comme chez les autres."[81] Voor de kerngroep van de organisatie dacht Ruelens ook aan Charles Sainctelette, de liberale volksvertegenwoordiger uit Mons die het belang van degelijk aardrijkskunde-onderwijs al meermaals onder de aandacht had gebracht en een voorstander was van de oprichting van een Belgisch aardrijkskundig genootschap. Ruelens had in dat verband een brief van Sainctelette ontvangen,

---

[78] SAA MA 1138 / 2. Verwijzing in brief van J. Goossens-de Jaeghere, ondervoorzitter van de *Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, aan de leden van het organisatiecomité van het aardrijkskundig congres. Sint-Niklaas, 12 mei 1870.

[79] KOKLW JVR 31 / 131 (26). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Brussel], 24 september 1869.

[80] Het mag niet verwonderen dat een artiest als Jan Swerts werd geraadpleegd. Zijn belangstelling voor aardrijkskunde was al langer bekend en hij had goede relaties in Antwerpen. In 1855 had hij, samen met zijn collega en vriend Godefroid Guffens (Hasselt, 1823 - Schaarbeek, 1901), de opdracht gekregen om de wanden van het Antwerpse Beursgebouw te decoreren. De kunstenaars versierden ze met uitbeeldingen van de markantste bladzijden in de economische geschiedenis van de stad. Ook opmerkelijke aardrijkskundigen, zoals Mercator (Guffens) en Ortelius (Swerts) kregen hun plaats. In de nacht van 2 op 3 augustus 1858, kort voor de onthulling, ging door een brand het monumentale werk in vlammen op. Zie: F.H. MERTENS. *Notice des peintures murales exécutées à la Chambre de Commerce d'Anvers par MM. G. Guffens et J. Swerts*. Anvers: J.B. Van Mol-Van Loy, 1858, 16 p. Jan Swerts werd geboren te Antwerpen in 1820 en stierf te Mariënbad in 1879. Hij was een leerling van Niceas de Keyser en werd directeur van de *Academie* van Praag. Hij publiceerde onder meer *Souvenirs d'un voyage artistique en Allemagne par J. Swerts et G. Guffens, peintres à Anvers*. Zie: E. DE SEYN. *Dictionnaire biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique*. Bruxelles: Editions L'Avenir, 1935-1936, II, pp. 951-952.

[81] KOKLW JVR 31 / 131 (26). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Brussel], 24 september 1869.

zoals ook Van Raemdonck was aangeschreven met de uitnodiging zich mee voor dit project in te zetten. Van Raemdonck had geen belangstelling getoond, maar Ruelens zag een samenwerking met Sainctelette aanvankelijk wel zitten. Hij stelde aan Van Raemdonck voor om een manifest op te stellen, ondertekend door hen beiden alsook door Génard en Sainctelette, waarin hun plannen in detail zouden worden uitgelegd. Het zou worden verstuurd naar een aantal bekende Antwerpse burgers. Vooraf zou men de Antwerpse burgemeester officieus op de hoogte stellen. Ruelens had met Génard al een grondig gesprek gehad over wie voor het uitgebreide organisatiecomité in aanmerking kwam: "Il m'a donné les avis les plus intéressants sur Anvers et dicté une liste de personnes, pris dans tous les camps, qui doivent, selon lui, former à Anvers le comité organisateur et être préalablement, décorées du titre de membres correspondants de la future société de géographie."[82]

Hun lijstje omvatte een twintigtal namen van vooraanstaande Antwerpenaren: Joseph Corneel Van Put[83], burgemeester; Charles d'Hane-Steenhuyse[84], volksvertegenwoordiger en schepen; John Cogels-Osy[85], senator en schepen; Jean F. Van den Bergh-Elsen[86], senator en schepen; Gérard Le Grelle[87], oud-burgemeester; Edouard Rigelé, leraar aan het *Atheneum*, oud-secretaris van de *Cercle artistique* en secretaris van de *Société des Beaux-Arts*; Léon de Burbure[88],

---

[82] Ibidem.

[83] Joseph Corneel Van Put, geboren in Hoboken op 15 juni 1811 en overleden te Antwerpen op 2 juli 1877, stond aan het hoofd van de Scheldestad van 1864 tot 1872. Aanvankelijk stond hij op liberale kieslijsten, maar in de jaren 1860 sloot hij zich aan bij de Meeting. Van Put had een succesvol handelshuis in granen: "J.C. Van Put & Cie". Zie: G. BEETEMÉ. *Anvers, Métropole du Commerce et des Arts.* Louvain: Imprimerie Lefever, 1888^2, II, seconde partie, pp. 271-272; *Burgemeesters van Antwerpen van 1830 tot heden.* Antwerpen: Cultureel Wijkcentrum Sint-Andries, 2000, pp. 12-14; L. HANCKÉ. *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000.* Antwerpen-Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2000, pp. 64-83.

[84] Charles François d'Hane-Steenhuyse werd geboren in Brussel op 13 oktober 1830 en overleed te Manilla op 21 augustus 1888. Van 1863 tot 1873 zetelde hij in de Kamer en ontpopte hij zich tot een vooraanstaand politicus binnen de Meeting. Hij was schepen in de Scheldestad van 1863 tot 1872. Als volksvertegenwoordiger hield hij op 16 april 1869 in het parlement een opmerkelijk discours over de consulaten. Later publiceerde hij een boek met als titel *La Belgique et ses relations extérieures* (1875). Hij stierf in de functie van consul-generaal op de Filipijnen. Zie: J.-L. DE PAEPE & C. RAINDORF-GERARD. *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques.* Bruxelles: Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 1996, p. 261; E. DE SEYN. *Op. cit.*, I, pp. 391.

[85] Geboren te Antwerpen op 13 april 1814 en overleden te Deurne op 4 november 1885. Hij was schepen van 1864 tot 1872. Zie: F. DE CACAMP. *Une vieille famille brabançonne. Les Cogels*. Bruxelles, 1959, pp. 147-158.

[86] Jean Van den Bergh-Elsen, geboren op 9 juni 1807 en overleden op 6 april 1885, was eerst senator voor de liberalen (1862-1863), maar zetelde nadien als katholiek (1867-1878). Hij was schepen te Antwerpen voor de Meeting en gedurende enige tijd zelfs d.d. burgemeester. Zie: V. LAUREYS, M. VAN DEN WIJNGAERT, L. FRANÇOIS, E. GERARD, J.-P. NANDRIN, J. STENGERS. *De geschiedenis van de Belgische Senaat. 1831-1995.* Tielt: Uitgeverij Lannoo, 1999, pp. 381-449.

[87] Gérard Le Grelle, geboren op 6 januari 1793 en gestorven op 30 oktober 1871, was burgemeester van Antwerpen van 1831 tot 1848. Hij begon zijn carrière als bankier in de bank van zijn vader. Bijzonder begaan met de christelijke weldadigheid, had Paus Pius IX hem daarvoor in 1852 als beloning de titel van graaf toegekend. Een jaar later werd de onderscheiding bevestigd door koning Leopold I. Zie: E. DE SEYN. *Op. cit.*, II, p. 662; *Burgemeesters van Antwerpen van 1830 tot heden*, pp. 6-7; L. HANCKÉ. *Op. cit.*, pp. 12-37.

[88] Léon de Burbure, geboren te Dendermonde in 1812 en overleden te Antwerpen in 1889, was componist en musicoloog. Hij was tevens administrateur van de *Academie voor Schone Kunsten* in Antwerpen. de Burbure speelde viool en componeerde succesvolle symfonieën zoals de *Symphonie triomphale*. Hij publiceerde verschillende historische studies, onder meer over oude Antwerpse instrumentenbouwers. Zie: E. DE SEYN. *Op. cit.*, I, pp. 216-217; P. TINEL. "Burbure de Wesembeek (Léon, chevalier de)." *BN*, XXXIV, 1967-1968, col. 147-150.

musicoloog; Simon Edouard Victor Le Grand de Reulandt[89], vast secretaris van de *Académie d'Archéologie de Belgique*; Louis Jacobs-Beeckmans[90], verzekeringsmakelaar; Félix Grisar[91] en Joseph-Pierre Geeraerts[92], directeurs van de *Société royale d'Harmonie*; Aimable Casterman[93], luitenant-kolonel bij de Genie; Leopold de Wael[94], liberaal voorman en later burgemeester; Gustave De Deken[95], handelaar; G. Metdepenningen[96], directeur van het *Institut supérieur de Commerce*; baron Nottebohm, consul-generaal van Denemarken; groothandelaar Louis Lemmé; J.B.F. Belpaire, inspecteur van de stadswerken in Antwerpen; Joseph Schadde[97], architect en leraar aan de *Academie voor Schone Kunsten*; baron Octave van Ertborn[98], provincieraadslid en geoloog; C. Ommeganck, gemeenteraadslid en

[89] De historicus en archeoloog S.E.V. Le Grand de Reulandt werd geboren te Antwerpen in 1818 en overleed er in 1878. Hij was een tijdlang stadsontvanger in zijn geboortestad, maar wijdde zich tegelijk aan geschiedkundig en oudheidkundig onderzoek. In 1842 stond hij mee aan de wieg van de *Académie d'Archéologie de Belgique*, waarvan hij vast secretaris werd. Hij publiceerde vooral in de *Annales* en het *Bulletin* van zijn eigen genootschap. Zie: E. DE SEYN. *Op. cit.*, II, p. 662; P. BERGMANS. "Grand de Reulandt (Edouard Le)." *BN*, XI, 1890-1891, col. 702-703.

[90] Louis Jacobs-Beeckmans was erg actief in het culturele leven van de Scheldestad. In 1864 behoorde hij tot de stichtende leden van de *Société de Musique*, waarvan hij secretaris werd. Zie: E. BAECK & H. BAECK-SCHILDERS. *Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw.* Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (Verhandelingen Klasse der Letteren, Nr. 63), 1996, p. 180.

[91] Félix Grisar was een broer van de beroemde componist Albert Grisar. Zij behoorden tot een invloedrijke Duitse familie die fortuin had vergaard in de handel. Félix was een tijdlang directeur-president van de *Société royale d'Harmonie*. Zie: E. BAECK & H. BAECK-SCHILDERS. *Op. cit.*, pp. 51, 76, 86, 173.

[92] Ook Joseph-Pierre Geeraerts nam een voorname plaats in binnen het Antwerpse culturele leven. Net als Grisar was hij enige tijd directeur-president van de *Société royale d'Harmonie*. Zie: E. BAECK & H. BAECK-SCHILDERS. *Op. cit.*, pp. 55, 65-66, 81.

[93] Aimable Casterman werd geboren te Valladolid (Spanje) in 1813 en overleed te Sint-Gillis in 1882. Hij bekwaamde zich als militair auteur, onder meer met studies over militaire archeologie. Samen met de historicus J. Torfs schreef hij een werk over de uitbreiding en verdediging van Antwerpen. Casterman was een bijzonder actief lid van de *Académie d'Archéologie de Belgique*. Zie: E. DE SEYN. *Op. cit.*, I, p. 126.

[94] Jonkheer Leopold de Wael behoorde tot een voorname Antwerpse familie. Zijn vader, Charles, was directeur van de Antwerpse succursale van de *Handel-Maatschappij*. Leopold, geboren te Antwerpen op 17 juli 1823, was een doctrinaire liberaal. In 1872 zou hij burgemeester worden. Hij behield deze functie tot aan zijn dood op 19 augustus 1892. Zie: G. BEETEMÉ. *Op. cit.*, II, seconde partie, p. 272; *Burgemeesters van Antwerpen van 1830 tot heden*, pp. 15-17; L. HANCKÉ. *Op. cit*., pp. 84-108.

[95] Gustave De Deken was een vooraanstaande figuur in de muziekwereld van Antwerpen. Hij was één van de eerste bestuursleden van de *Société de Musique*. Zie: E. BAECK & H. BAECK-SCHILDERS. *Op. cit.*, p. 180.

[96] G. Metdepenningen werd benoemd als directeur op 16 september 1865 en bleef zijn functie behouden tot aan zijn overlijden op 12 maart 1876. Zie: E. DUBOIS. *Institut supérieur de Commerce d'Anvers 1852-1927.* Anvers: Labor, 1928, p. 63.

[97] Joseph Schadde (1818-1894), geboren en gestorven te Antwerpen, studeerde aan de *Academie* waar hij later ook leraar werd. Hij ontwierp onder meer de Beurs van Antwerpen. Hij restaureerde talloze kerken en kastelen in Vlaanderen en bouwde ook de vestibule van de Leyszaal in het Stadhuis van Antwerpen, waar het eerste aardrijkskundig congres in 1871 van start zou gaan. Zie: E. DE SEYN. *Op. cit.*, II, p. 896.

[98] Octave van Ertborn werd geboren in Aartselaar op 21 februari 1839 en stierf te Sint-Gillis op 11 april 1909. Hij was slechts verre familie van de beroemde Antwerpse kunstverzamelaar en burgemeester ridder Florent-Joseph van Ertborn. Van 1866 tot 1878 was hij provincieraadslid. Van Ertborn onderscheidde zich vooral als geoloog. Hij verrichtte talloze boringen in het noorden van het land en wijdde tientallen wetenschappelijke publicaties aan de aardwetenschappen. Zie: F. STOCKMANS. "Ertborn (Octave-Charles-Clément-Marie, baron van)". *BN*, XLIV, 1985-1986, col. 471-486.

voormalig voorzitter van de *Association scientifique*; ridder Gustave van Havre[99], grootgrondbezitter en burgemeester van Wijnegem; Theodoor Van Bever[100], hoofdingenieur van de Stad Antwerpen; H. Hertoghe[101], leraar aan de zeevaartschool en de *Academie voor Schone Kunsten*; Petrus Josephus Van den Bemden[102], ere-havenkapitein.

Charles Ruelens werd op 30 september opnieuw verwacht in Parijs, maar hij zou het manifest zelf redigeren van zodra hij terug in Brussel was. Hij verlangde ook snel een onderhoud met Charles Sainctelette om tot een akkoord te komen, zodat het congres de kiem zou dragen van een genootschap.[103]

4. Parijse ouverture

Begin oktober 1869 bevond Ruelens zich dus opnieuw in Parijs, temidden van de "séductions de Babylone", zoals hij zelf zei. Maar toch werd zijn aandacht er niet volledig afgeleid. In een brief aan Van Raemdonck van 7 oktober deelde hij mee dat hij al twee lange gesprekken had gehad met vader en zoon Cortambert, die intussen met veel belangstelling zijn zopas toegekomen biografie van Mercator aan het lezen waren.[104] Het drietal boog zich over alle praktische voorbereidingen die zouden moeten worden gemaakt indien men werkelijk een congres zou samenroepen. Ze waren rotsvast overtuigd dat ze in hun opzet zouden slagen: "Nous avons ensemble passé en revue et les projets à y discuter et les hommes à y inviter, tout comme si la chose était décidée et certaine."[105] Charles Ruelens was bijzonder opgetogen over het feit dat hij van hen de gelegenheid kreeg om de plannen openbaar te maken op de volgende zitting van de eerbiedwaardige *Société de Géographie*, die, opgericht in 1821, toch algemeen werd beschouwd als de moeder van alle aardrijkskundige verenigingen. Geestdriftig schreef hij aan zijn vriend: "On m'a invité à y assister et à y prendre la parole pour annoncer le prochain Congrès! Rien que cela, mon ami. Je

---

[99] Gustave van Havre, geboren te Antwerpen op 5 maart 1817 en er overleden op 23 januari 1892, was senator voor de liberalen in de periode 1859-1862 en 1878-1884. Van 1850 tot 1859 was hij provincieraadslid in Antwerpen. Zijn burgemeesterschap te Wijnegem duurde van 1848 tot 1892. Hij was lid van verschillende organisaties, onder meer van de *Société des Bibliophiles d'Anvers*, waarvan hij een tijdlang voorzitter was. Hij zetelde ook in de Raad van Beheer van het *Museum Plantijn-Moretus* te Antwerpen. Zie: J.-L. DE PAEPE & C. RAINDORF-GÉRARD. *Op. cit.*, pp. 576-577; A. GOOVAERTS. *La famille van Havre. Histoire et Généalogie*. Anvers, 1882, I, pp. 144-146.

[100] Theodoor Van Bever werd geboren te Aat op 29 mei 1821 en stierf te Antwerpen op 29 maart 1875. Hij was oud-kapitein van de Genie. Op 6 augustus 1863 trad hij als ingenieur in dienst van de Stad. Zijn belangrijkste opdrachten hadden te maken met de stadsuitbreiding na de afbraak van de Spaanse omwalling. Hij tekende stratenplannen en rioleringen voor de nieuwe vijfde wijk. Zie: *Een eeuw openbare werken te Antwerpen. Gedenkboek en catalogus.* Antwerpen: Dienst voor Werken der Stad Antwerpen, 1964, pp. 36-38.

[101] Over H. Hertoghe, alsook over de vroege geschiedenis van de Antwerpse zeevaartschool, bestaat amper documentatie. Hij publiceerde onder meer het leerboek: H.M. HERTOGHE. *Grondbeginselen der rekenkunst: handboek voor de kweekelingen van 's lands zeevaertscholen.* Antwerpen: Buschmann, 1858.

[102] Over Petrus Josephus Van den Bemden is weinig bekend. We bezitten van zijn hand enkele persoonlijke notities, samengebracht in: P.J.M. VAN DEN BEMDEN. *Dagboek van den heer P.J.M. van den Bemden, havenkapitein te Antwerpen, uittreksel van 4 juli 1830 tot 24 juni 1843.* S.l., s.d., 71 p.

[103] KOKLW JVR 31 / 131 (26). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Brussel], 24 september 1869.

[104] KOKLW JVR 31 / 131 (27). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. [Parijs], 7 oktober 1869.

[105] Ibidem.

vais donc sauter le Rubicon et dire aux géographes français qu'au mois d'Août prochain on les invitera dans notre 'Métropole commerciale' dans la patrie d'Ortelius et de Mercator à venir discuter toutes les questions qui se rattachent à la connaissance du globe que nous habitons et qui peuvent servir à faciliter les relations des hommes entr'eux."[106]

Dit was het geschikte moment voor de aankondiging. Het was de eerste zitting na de vakantie en vrijwel alle leden zouden aanwezig zijn. Ruelens had met het congres grootse ambities. Geheel in lijn met de tijdsgeest zag hij de wereld als een terrein dat door de goddelijke voorzienigheid aan de mens voor ontginning was toevertrouwd. Geleerden en reizigers, vorsers naar de wortels van de mensheid, bestuurders van grote internationale ondernemingen, reders, naturalisten en geologen, allen zouden welkom zijn, want de geografie zou worden bestudeerd in zijn ruimste betekenis. Het congres had daardoor een humanitaire opdracht, in de wetenschappelijke en positieve zin. Het moest grondig verschillen van andere congressen waar niets dan theorieën werden gelanceerd en de uitspraken verloren gingen in de woestijnen van het onbekende. Ruelens schreef kordaat: "Le pays d'Utopie n'existe pas pour les géographes".[107] Antwerpen moest zich stilaan opmaken, zo zei hij, om al wie met kennis van zaken over de wereld kon spreken, te ontvangen, haar eigen rijkdom te tonen en haar liefde voor de vooruitgang te bewijzen. Van Raemdonck kreeg de opdracht deze boodschap al aan enkele vrienden mee te delen. Maar Ruelens waarschuwde ook dat ze niet de nadruk zouden leggen op praal - zoals enkele jaren daarvoor ter gelegenheid van het feest der kunsten - maar wel op degelijkheid. Men kreeg te maken met ernstige, voorname wetenschapsmensen, en die moesten niet op sleeptouw worden genomen langs bals, concerten of banketten. Grote, hartelijke, respectvolle gastvrijheid was het geheim van het succes.[108]

Enkele dagen later, op 15 oktober 1869, kon het doek eindelijk worden opgehaald. De zitting van de *Société de Géographie de Paris* werd, in afwezigheid van Antoine d'Abbadie, voorzitter van de Centrale Commissie, voorgezeten door ondervoorzitter Eugène Cortambert. Ongeveer halverwege de vergadering verleende hij het woord aan Charles Ruelens. Die sprak als volgt:

> "La Belgique se propose d'honorer la mémoire de deux de ses enfants qui se sont illustrés dans cette science qui fait l'objet de vos travaux: le pays de Waes, un beau coin de l'antique et riche comté de Flandre, a fait exécuter, au moyen de souscriptions et d'un subside de l'Etat, la statue en bronze de Gérard Mercator, statue qui doit être érigée dans la petite ville de Rupelmonde, lieu de naissance du grand géographe. La ville d'Anvers, de son côté, fait tailler en marbre la statue d'Abraham Ortelius, pour la dresser sur une des nouvelles places de la cité agrandie. Ces deux hommes célèbres furent non-seulement enfants d'une même terre, ils furent aussi des amis intimes s'aidant mutuellement dans leurs travaux, s'associant pour ainsi dire, dans les services à rendre à la science. Il nous a paru qu'il ne faillait pas les séparer dans les témoignages de notre reconnaissance, et nous avons proposé d'inaugurer, d'une manière digne et solennelle et par une seule fête, les monuments qu'on leur élève dans deux localités voisines l'une de l'autre. Notre proposition a reçu le meilleur accueil; elle a été acceptée formellement par la Société archéologique de

[106] Ibidem.
[107] Ibidem.
[108] Ibidem.

Saint-Nicolas, qui dirige l'érection de la statue de Mercator, et nous avons lieu de croire que le comité de la statue d'Ortelius y fera la même adhésion.
En même temps, on a émis le projet de fonder en Belgique une Société de géographie; ce projet, comme tous ceux qui ont pour but l'avancement de la science, ne peut manquer d'être bien reçu dans notre petit pays de travailleurs.
Mais la manière la plus brillante, la plus digne d'honorer la mémoire de nos deux illustres compatriotes, ce serait, nous a-t-il semblé, de convoquer aux pieds de leurs statues les représentants des sciences géographiques, de les réunir en congrès, afin de les mettre à même de discuter ensemble quelques-unes de ces grandes questions qui préoccupent l'intelligence humaine. Notre idée a trouvé le plus bienveillant accueil chez plusieurs personnes influentes à Anvers, et nous avons reçu des adhésions si chaleureuses que nous pouvons assurer déjà comme infiniment probable l'ouverture de ces assises scientifiques au mois d'août 1870, et espérer de voir paraître sous peu le manifeste d'invitation, ainsi que le programme des discussions.
Qu'il me soit permis, Messieurs, de présenter ici, en peu de mots, quelques-uns des points principaux qui nous ont paru dignes d'être traités au congrès.
Partant de ce principe que les Sociétés humaines tirent les éléments les plus vivaces de leur progrès de la connaissance approfondie du milieu qu'elles habitent, nous pourrions nous demander si la science du XIXe siècle est assez avancée déjà pour oser tracer quelques règles concernant le parquement des peuples, l'aménagement normal des contrées, l'émigration rationnelle chez les populations excessives. De ce point dérivent une foule de questions accessoires: quelles sont les leçons que donne la science relativement aux meilleures relations des hommes entre eux? Quelles sont les explorations de pays inconnus les plus urgentes à faire? Y a-t-il lieu de favoriser et d'encourager les voyages dont les résultats ne seront pas immédiatement utiles? Quelles sont les routes océaniques et terrestres les plus indispensables à établir? Et puis, agrandissant un peu la sphère de nos investigations, ne pourrions-nous point, en passant, toucher un peu à la grave question des races, de leur diffusion dans le monde, de leur influence réciproque, des droits qu'elles ont à la possession de la terre, ce qui nous amène à traiter des principes qui doivent guider les Etats dans l'érection des colonies et la tutelle des peuples inférieurs? Nous ne pouvons pas, Messieurs, restreindre la géographie à n'être que la description de la terre, comme le disait *le Jardin des Racines grecques*, les sciences spéciales aujourd'hui s'affranchissent volontiers de leurs anciennes lisières et, semblables aux cailloux divers que l'on jette dans un lac et qui forment d'innombrables cercles lesquels se pénètrent les uns les autres tout en conservant leurs formes propres, les sciences aujourd'hui ne craignent pas d'empiéter sur leurs domaines respectifs ou plutôt explorent en commun le vaste domaine de l'intelligence. La science géographique, tout comme l'histoire, a sa philosophie, et Ptolémée aurait pu écrire une *République* aussi bien que Platon. C'est avec cette largeur de vue que Gérard Mercator l'a considérée; c'est ainsi encore que votre savant et éminent vice-président, M. E. Cortambert, l'envisage dans son profond et juste *Parallèle de la géographie et de l'histoire*.
Si nous descendons à des questions plus simples, plus concrètes, nous pourrions discuter l'adoption d'un méridien unique et d'une base horaire, l'adoption d'un thermomètre et d'un baromètre de graduation uniforme, celle d'une projection cartographique, et, abordant l'enseignement de la science, discuter les méthodes à recommander, examiner s'il ne conviendrait pas de substituer l'usage des sphères à celui des mappemondes, d'insister davantage sur l'étude physique de

la terre, partie trop négligée aujourd'hui en comparaison de la géographie politique etc. Enfin, la ville d'Anvers qui donnerait aux représentants de la science cette hospitalité cordiale et magnifique dont elle possède le secret, la ville d'Anvers pourrait leur demander quelques conseils spéciaux sur les améliorations à réaliser pour qu'elle devienne ce qu'elle était jadis, la métropole du continent.
Au congrès nous annexerions, pour faciliter les études et intéresser le public, une exposition d'objets anciens et modernes relatifs à la géographie et à l'ethnographie, atlas, cartes, plans, globes, etc.; costumes et produits des divers peuples et même, s'il est possible, de types vivants des principales races du globe.
Ne vous semble-t-il pas, Messieurs, que ce serait une belle assemblée que celle où siégeraient les savants qui étudient la terre dans son passé et dans son présent, ceux qui l'explorent dans ses recoins les plus reculés, ceux qui ont eu la gloire d'établir entre les peuples des relations nouvelles en ouvrant des routes, en créant des lignes de transport vers des contrées lointaines? Et ne croyez-vous pas, qu'entre tous ces congrès divers qui réunissent de toutes parts les intelligences et qui sont un des signes caractéristiques des tendances fraternelles de l'époque, ne croyez-vous pas que ce congrès des sciences géographiques aurait sa place parmi les plus utiles et les plus féconds? S'il ne s'occupe pas de la direction immédiate des sociétés humaines (et il sortirait de ses limites en le faisant), il provoquera, du moins, une étude plus raisonnée, plus sérieuse, du domaine où la Providence nous a placés, non pour nous en disputer les morceaux et le hérisser de barrières, mais pour le cultiver en famille; il affirmera et jettera dans les esprits des idées justes sur les rapports des peuples, et, en tous cas, par sa composition cosmopolite, il formera un nouveau lien entre les hommes qui recherchent la vérité dans la science et la paix sur la terre.
Si, comme je l'espère, Messieurs, le projet de congrès se réalise, j'en serai fier pour mon petit pays et pour la noble ville qui s'apprêtera, soyez-en sûrs, à recevoir les émules de Mercator et d'Ortelius aussi dignement qu'elle a reçus naguère ceux de Rubens."[109]

Meer dan in zijn brieven schonk Ruelens hier aandacht aan het beschouwelijke. Zijn reflectie betrof zeer tastbare maatschappijproblemen en hun relatie tot de moderne wetenschap. In de opbouw van zijn betoog liet hij zich voorzichtig beïnvloeden door expansionistische opvattingen. De mensheid haalde de bouwstenen voor haar vooruitgang uit kennis van haar omgeving. Was de negentiende-eeuwse wetenschap al in staat een antwoord te bieden op de vraagstukken van overbevolking en emigratie, vroeg hij zich af? Moesten daaruit geen concrete deelproblemen worden gededuceerd, zoals de rol van de wetenschap in de verbetering van de relaties tussen de mensen, de aanduiding van de meest dringende ontdekkingsreizen, de bepaling van de noodzakelijkste zeeroutes, het rassenprobleem, de kolonisatieprincipes… Op die manier kwam hij tot de kern van zijn boodschap: de aardrijkskundige wetenschap mocht niet louter beschrijvend blijven. Ze was geen zaak van naijverige kamergeleerden. Iedere discipline moest in een open geest de grenzen van de kennis trachten te verleggen. De geografische wetenschap had geen limieten, wat hem deed besluiten dat haar methodologie en instrumenten uniform moesten worden gemaakt. Een congres was daarvoor het ideale forum.

[109] "Projet d'un Congrès international de géographie à Anvers, par M. Ruelens, conservateur-adjoint de la Bibliothèque Royale à Bruxelles." *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XVIII, 1869, 2, pp. 403-407.

Het publiek reageerde enthousiast. In het *Bulletin* van het genootschap lezen we: “Cette communication est accueillie par les applaudissements unanimes de l’assemblée.”[110] Ruelens was een tevreden man. Ongeveer twee weken na zijn terugkeer uit Parijs bracht hij verslag uit bij Van Raemdonck.[111] Hij voelde zich duidelijk gecharmeerd door de aanwezigheid van eminenties zoals d’Avezac, Malte-Brun, Vivien de Saint-Martin, Cortambert, Garnier, Duval, Silbermann, kortom het kruim van de Franse geografie: “Ce speech a été très applaudi et ces Messieurs ont été unanime à me déclarer, qu’à leurs avis, un Congrès de géographie serait chose très nécessaire, très utile [...]”[112] Ze waren van oordeel dat niet minder dan honderd vijftig Franse leden aan de bijeenkomst zouden deelnemen! Vanuit Parijs had Ruelens onmiddellijk een aantal Antwerpse contactpersonen over het positieve onthaal aangeschreven, zoals Rigelé en De Deken.[113] Nu het startschot gegeven was, richtte hij al zijn aandacht op de Scheldestad.

5. Tussen genootschap en congres

Al gauw trokken boven het initiatief onweerswolken samen. Ruelens had intussen, zoals hij zich had voorgenomen, Charles Sainctelette aangeschreven om hem uit te nodigen aan het congres mee te werken. Die toonde zich echter geen voorstander van de koppeling van het evenement aan het aardrijkskundig genootschap dat hij wilde oprichten. Ruelens zag op zijn beurt niet veel in het plan van Sainctelette. Het was te veel gericht op zakenbelangen: “Je viens de recevoir aussi son manifeste qui a de bon et de médiocre, mais ne me satisfait pas. Le but de sa société est trop entaché de mercantilisme [...].”[114] Bovendien vond Ruelens alleen Antwerpen geschikt om een genootschap te huisvesten: “ce n’est pas à Mons, me semble-t-il que le siège de ladite société sera bien placé.”[115] De voordelen van Antwerpen waren legio: “il y a là un institut commercial, des relations avec le monde, des hommes instruits, des traditions, tout ce qu’il faut, enfin, pour former une réunion sérieuse de géographes.”[116] Ruelens wilde zo snel mogelijk de volgende stappen bespreken met Jan-Hubert Van Raemdonck, Pierre Génard, Edouard Rigelé en de oudheidkundige Louis Delgeur, waarna hij opnieuw Sainctelette zou aanschrijven.[117]

Maar ze werden door de feiten ingehaald. Charles Sainctelette had zijn vrienden in de *Chambre de Commerce* te Mons alvast voor zijn plan gewonnen. In de voorbije maanden had hij er trouwens meerdere specialisten in de aardrijkskunde over aangeschreven. Op 30 oktober 1869 legde hij samen met de ingenieur Cornet en de uitgever Hector Manceaux de eerste basis van zijn organisatie.[118] Enkele dagen later, op 7 november 1869, nog voor Ruelens en zijn Antwerpse collega’s konden bijeenkomen, liet Charles Sainctelette een artikel verschijnen in de Antwerpse

---

[110] *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XVIII, 1869, 2, p. 418.
[111] Die relatief grote tijdspanne is te verklaren door het feit dat hij intussen allerlei zaken had moeten regelen, onder meer de herinrichting van zijn woning.
[112] KOKLW JVR 31 / 131 (28). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. [Brussel], 6 november 1869.
[113] Ibidem.
[114] Ibidem.
[115] Ibidem.
[116] Ibidem.
[117] Ibidem.
[118] E. DISCAILLES. “Sainctelette (Charles-Xavier).” *BN*, XXI, 1911-1913, col. 59.

liberale krant *Le Précurseur* waarin de oprichting van een Belgisch aardrijkskundig genootschap aan het grote publiek werd gemeld:

> "M. Ch. Sainctelette, avocat à Mons, a conçu le plan d'une Société belge de géographie dans le but de restaurer les études géographiques en Belgique. La Société s'efforcera d'obtenir que, dans tous les degrés de l'enseignement, il soit fait à la science de la géographie une part en harmonie avec l'influence qu'elle a déjà exercée et qu'elle peut encore exercer à l'avenir sur l'expansion de nos relations maritimes. Elle créera à Anvers un cercle de géographie où seront concentrées toutes les informations qu'il sera possible de se procurer, en matière de géographie. Les membres actifs s'engageront à prendre part, pendant deux ans au moins, aux travaux de publication et de traduction de la Société. Nous complétons ce rapide exposé du but de l'entreprise par cet extrait de la circulaire qui vient de nous parvenir:
>
>> Selon l'importance des cotisations et le nombre des contribuables, on devra se borner à d'humbles commencements ou opérer tout de suite sur de grandes proportions. Sans doute, il serait désirable qu'on pût promptement arriver à avoir un établissement comme le Lloyd, avec ses panneaux couverts de cartes dressées avec un soin merveilleux, sa bibliothèque d'atlas, ses journaux et ses lettres de toutes les nations et de toutes les contrées, mais là n'est ni le plus important ni le plus urgent. On peut, à peu de frais, provoquer la réforme de l'enseignement de la géographie, populariser le goût des connaissances géographiques, signaler aux jeunes gens belges l'attrait des carrières, nouvelles pour eux, du voyageur et de l'explorateur, du pionnier de la science et de l'industrie.
>
> Les adhésions doivent être adressées le plus tôt possible à M. Sainctelette, rue de la Halle 28, à Mons. Une assemblée générale aura lieu dès que le nombre d'adhérents le permettra." [119]

Ruelens had zich vergist. Sainctelette wilde wel degelijk in Antwerpen een genootschap vestigen. Het moest niet zozeer een informatiecentrum worden, als wel een instelling die in dienst stond van het onderwijs, de handel en de industrie.

Het was dus dringend nodig dat Ruelens en zijn collega's over congres en genootschap van gedachten wisselden. Van Raemdonck wilde dat Ruelens onmiddellijk een manifest opstelde om het congres aan te kondigen. Die tekst moest, vond hij, ondertekend worden door Ruelens, Van Raemdonck, Génard, Rigelé en Delgeur. Hij verlangde ook dat Ruelens vrijwel onmiddellijk de Antwerpse elite samenbracht en haar zou trachten te overtuigen met een grote toespraak.[120] De Brusselse bibliothecaris vond dat de Wase geneesheer wat te snel van stapel liep: "Ne serait-il pas imprudent de lancer ainsi une circulaire en nos cinq noms seulement? Ne faudrait-il pas y associer un plus grand nombre? Et puis je n'oserais pas rédiger tout seul un manifeste de convocation. Tout dépend des premiers actes que l'on pose: il me semble donc qu'il faudrait y aller un peu moins vite."[121]

In een brief aan Van Raemdonck van 9 november 1869 stelde Ruelens voor om vijf dagen later in Antwerpen een vergadering te organiseren van acht tot tien personen, "[les] plus aptes à comprendre l'affaire".[122] Hij dacht meer bepaald aan Van

---

[119] *Le Précurseur*, XXXIV, N. 311, zondag 7 november 1869.
[120] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 9 november 1869.
[121] KOKLW JVR 31 / 131 (29). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 9 november 1869.
[122] Ibidem.

Raemdonck, Rigelé, Génard, Delgeur, kolonel Casterman, De Deken, Le Grand de Reulandt, Jacobs-Beeckmans, Adolphe de Boe en hijzelf. Deze heren zouden slechts informeel worden uitgenodigd, “comme pour une causerie intime”.[123] Ruelens zou verslag uitbrengen van wat hij in Parijs had geregeld en ook Van Raemdonck kon zijn plan toelichten. Rekening houdend met de opmerkingen van de aanwezigen zou vervolgens een ontwerp van circulaire, bestemd voor de Antwerpse notabelen, kunnen worden opgesteld, waarna één of twee weken later een grotere vergadering zou worden bijeengeroepen om de zaak echt op te starten vanuit een breed draagvlak. Ruelens was overtuigd van het belang van deze werkwijze: “Faisons d’abord une conversation sérieuse avec quelques hommes d’action: par eux, nous trouverons de suite un homme - un Anversois - qui sera le pivot de la grande affaire, car, pour vous et pour moi, il serait très difficile de nous mêler beaucoup de l’organisation de détail, n’étant pas sur les lieux. Qu’il nous suffise d’y donner l’impulsion, d’y coopérer pour la partie scientifique.”[124]

6. Activering van de netwerken

Het werd al snel duidelijk dat Pierre Génard de Antwerpse spil van de organisatie zou worden. Op 8 november had hij in Antwerpen al een voorbereidend gesprek gehad met dokter Van Raemdonck, waarna hij nog diezelfde dag het plan voor een aardrijkskundig congres officieus onder de aandacht van het schepencollege had gebracht.[125] Op 9 november gaf Génard aan zijn vriend Ruelens nog enkele praktische wenken in dat verband. De steun van het stadsbestuur was belangrijk. Zonder haar subsidies mocht men het wel vergeten. De lancering van het project moest dus vlekkeloos verlopen: “Tachez donc de faire en sorte que personne ne puisse trouver à redire à la première convocation, que vous ayez un speech pour la circonstance et que les hommes les plus influents assistent à la séance.”[126] Op donderdag 11 november werd Génard door Ruelens ontvangen in zijn zopas gerenoveerde woning in Brussel om de belangrijke vergadering van zondag 14 november grondig voor te bereiden.[127] Génard overtuigde Ruelens dat Van Raemdoncks idee om onmiddellijk hooggeplaatste figuren uit te nodigen toch niet zo slecht was. Niet een tiental vrienden, maar ineens vierendertig personaliteiten werden geconvoceerd. Het was allemaal een beetje nipt geregeld maar Ruelens en een medewerker van de *Koninklijke Bibliotheek* schreven onmiddellijk de nieuwe uitnodigen, “à tour de bras”, en Génard nam ze mee naar Antwerpen, waar hij ze liet bedelen door de pompiers van de stad.[128] De volgende dag zond hij Ruelens nog een brief na met de opdracht nog dezelfde dag het stadsbestuur officieel over zijn plannen te informeren. In zijn brief moest hij vermelden dat het kunstcongres van 1861 en het oudheidkundig congres van 1867 hadden plaatsgevonden in het Stadhuis. Misschien kon hun onderneming wel dezelfde gunst worden verleend.[129]

---

[123] Ibidem.
[124] Ibidem.
[125] SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 9 november 1869.
[126] Ibidem.
[127] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 9 november 1869.
[128] KOKLW JVR 31 / 131 (30). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 11 november 1869.
[129] SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 12 november 1869.

Zondag 14 november, om elf uur ’s ochtends, gingen de deuren van de *Cercle artistique, scientifique et littéraire* open voor de eerste grote bijeenkomst over de organisatie van het congres.[130] Ze werd voorgezeten door schepen John Cogels-Osy, die tevens voorzitter was van de commissie voor de oprichting van een standbeeld ter ere van Ortelius. De vergadering werd bijgewoond door een twintigtal personaliteiten, voornamelijk afkomstig uit de stadsadministratie, de handel en de wetenschap. De lijst met aanwezigen vertoonde grote overeenkomsten met de verlanglijst die Génard eerder aan Ruelens had overhandigd. Er waren intussen nog een aantal figuren aan toegevoegd, zoals T. Callaerts, directeur van verschillende verzekeringsfirma’s, J.F. Bosschaerts, wiskundeleraar aan het *Atheneum* en penningmeester van de *Cercle artistique*, en L. Delgeur, oudheidkundige. Ruelens opende de vergadering met een lange toelichting bij zijn project. Zijn toehoorders stemden enthousiast in met het ontwerp en besloten in een volgende zitting het definitieve kader van de plechtigheid vast te leggen. Een opvallende deelnemer was Julien Leys, de afgevaardigde van Charles Sainctelette. Die drukte de wens uit dat hun genootschap in oprichting aan de werkzaamheden van het congres zou deelnemen, wat wil zeggen dat beide partijen op dat ogenblik nog bereid waren tot een dialoog. In het verslag van de zitting is de paragraaf over Leys’ interventie echter volledig geschrapt...[131] De toekomst zal duidelijk maken waarom. Vervolgens nam Van Raemdonk het woord met een uiteenzetting over de onthulling van het standbeeld van Mercator. Gustave De Deken mocht aankondigen dat men de al geplande muziekevenementen in augustus 1870 zou laten samenvallen met het congres. De invloedrijke schepen Charles d’Hane-Steenhuyse bedankte Ruelens voor zijn initiatief in naam van het stadsbestuur van Antwerpen. Hij twijfelde er niet aan dat alle autoriteiten het congres zouden steunen. Tot besluit van de vergadering werd een commissie ingesteld die belast werd met het bestuderen van alle administratieve aangelegenheden. Ze telde negen leden: d’Hane-Steenhuyse, De Deken, Génard, Le Grand de Reulandt, Leys, Metdepenningen, Rigelé en uiteraard Ruelens en Van Raemdonck.[132] Twee dagen later kwam deze commissie al samen en bereikte ze eensgezindheid betreffende de naam van het congres: “Congrès international des sciences géographiques, cosmographiques et commerciales”.[133]

7. Verwarring en verankering

Intussen was in de kranten enige verwarring ontstaan omtrent de initiatiefnemer van het congres. *Le Précurseur* had in haar editie van 13 november gemeld: “La société de Géographie, établie à Paris, a décidé, en principe, dans une de ses dernières séances, de tenir à Anvers, à l’époque du mois d’août prochain, un grand Congrès international de géographie, d’hydrographie et de sciences commerciales.”[134] Daarmee werd de indruk gewekt dat het Parijse genootschap zelfstandig had gehandeld. Dat gevoel werd nog versterkt door Ruelens af te schilderen als een afgevaardigde van de *Société*: “M. Ruelens, conservateur adjoint de la Bibliothèque

[130] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 14 november 1869.
[131] Ibidem.
[132] Ibidem.
[133] SAA MA 1138 / 3. Kladnota over de vergadering van de commissie van 16 november 1869, vermoedelijk van P. Génard.
[134] *Le Précurseur*, XXXIV, N. 317, zaterdag 13 november 1869.

Royale de Bruxelles a été délégué pour organiser, sous le patronage des autorités supérieures, le grand Congrès scientifique qu'on se propose d'ouvrir."[135]

De Brusselaar stoorde zich ontzettend aan deze tendentieuze interpretatie. Hij overwoog een rechtzetting te eisen, maar vond het uiteindelijk toch niet de moeite waard om te reageren. Het artikel was voor de rest vrij onschuldig en het congres was gebaat bij al die aandacht, aangezien de ene na de andere krant het bericht overnam.[136] Ruelens beperkte zich tot het schrijven van een woordje uitleg aan Richard Cortambert, zodat zijn Parijse vrienden op de hoogte zouden zijn.[137] Zijn brief arriveerde nog op tijd opdat Richard Cortambert op de zitting van de *Société* van 19 november 1869 aan de leden kon meedelen "que le projet d'un Congrès géographique en Belgique, à l'occasion de l'érection des statues de Mercator et d'Ortélius, a été adopté avec empressement par une assemblée de notables d'Anvers […]"[138] De dag nadien schreef hij aan Ruelens dat enkele leden inderdaad de wenkbrauwen hadden gefronst bij het lezen van *L'Indépendance belge*.[139] Tot hun verrassing hadden ze moeten vaststellen dat ze de aanstokers bleken te zijn van een congres in het buitenland. Maar, zo kalmeerde Cortambert, "ceci n'a rien de facheux".[140] De zaak was rechtgezet. Bovendien leek het congres af te stevenen op succes, en dat was volledig de verdienste van Ruelens. Cortambert zou zeker deelnemen aan het wetenschapsfeest, meer nog, hij bood aan de organisatoren te helpen bij de voorbereiding. Hij hield zich ter beschikking om de belangen van het congres in Frankrijk te behartigen, hetzij via de kranten, hetzij via zijn persoonlijke contacten: "je suis tout à fait à votre disposition pour vous servir de délégué."[141] Hij voegde onmiddellijk de daad bij het woord. Het zou noodzakelijk zijn het nieuws over het congres bekend te maken in de grote Franse kranten en tijdschriften. Indien Ruelens dat wenste, dan kon hij gebruik maken van Cortamberts goede relaties met *La Patrie*, *La Liberté*, *Le Siècle*, *L'Opinion nationale*, *Le National*, *Le Figaro*, *Le Gaulois*, *L'Illustration* en *Revue de l'Instruction publique*: "nous frapperons à toutes ces portes et notre congrès sera connu immédiatement."[142] Ruelens besefte hoe waardevol Cortambert kon zijn, en stimuleerde zijn zoon Paul, een jonge advocaat die permanent in Parijs verbleef, regelmatig een bezoek te brengen aan de *Keizerlijke Bibliotheek* om de vriendschapsbanden met de Cortamberts nauwer aan te halen.[143] Het Congres werd gedeeltelijk verankerd in een sterk Parijs netwerk.

8. Tegenwerking en internationalisering

Charles Sainctelette zat ondertussen niet stil. Hij probeerde zijn plan voor een aardrijkskundig genootschap te verkopen aan al wie het maar horen wilde. Daarbij

[135] Ibidem.
[136] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 16 november 1869.
[137] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 16 november 1869; KOKLW JVR 31 / 131 (31). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 17 november 1869.
[138] *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XVIII, 1869, 2, p. 501.
[139] Het bericht, gebaseerd op de tekst in *Le Précurseur* van 13 november 1869, stond op de voorpagina van *L'Indépendance belge* van dinsdag 16 november 1869 (XXXIX, N. 322).
[140] SAA MA 1073 / 6. Brief van R. Cortambert aan C. Ruelens. Parijs, 20 november 1869.
[141] Ibidem.
[142] Ibidem.
[143] Ibidem.

nam hij steeds meer afstand van de organisatoren van het congres. Het leek er op dat hij bewust had gekozen om iedere vorm van samenwerking te vermijden.

Op 21 november 1869 verscheen in *Le Précurseur* een artikel dat duidelijk het onderscheid tussen het genootschap en het congres in de verf zette: "Il est sérieusement question depuis quelque temps de la formation d'une Société belge de Géographie. Plusieurs personnes se sont imaginé que cette entreprise scientifique était directement liée à celle du Congrès international de géographie, d'hydrographie et de sciences commerciales qui, sur l'initiative de la Société de géographie de Paris, aura lieu à Anvers, au mois d'août prochain, et coïncidera avec l'inauguration des statues d'Ortelius et de Mercator. C'est là une erreur. Le projet de fonder la Société belge de Géographie est tout récent; on en est aux préliminaires; aucun comité provisoire n'est encore formé, mais l'oeuvre est poussée activement et obtient l'approbation des hommes de tous rangs dévoués au progrès scientifique."[144] Het bericht werd twee dagen later letterlijk overgenomen in de Brusselse krant *L'Echo du Parlement belge*.[145] Opnieuw viel de insinuatie dat het congres vanuit Frankrijk werd gestuurd. Hoewel we de auteur van het bericht niet kennen, weten we dat de politicus Charles Sainctelette op goede voet stond met beide liberale dagbladen. Misschien schreef hij de tekst wel zelf. Waarom werd de weerstand tegen het congres hier indirect maar niettemin tastbaar verwoord? Bekeek Sainctelette de onderneming al te zeer vanuit een politiek perspectief? Zag hij op tegen een mogelijke samenwerking met katholieke tegenstanders? Het is allemaal erg waarschijnlijk. Maar daarnaast is in ieder geval zijn afkeer voor de Franse geografen bekend. Later zullen we aantonen dat hij in zijn discours iedere verwijzing naar de Franse geografische school vermeed en de lof zong van de Duitse en Britse aardrijkskunde.

Pierre Génard was volop bezig met de voorbereiding van de volgende grote bijeenkomst van het congrescomité, toen hij vernam dat men ijverig werkte aan de samenstelling van een genootschap. Hij vroeg Ruelens om het artikel in *Le Précurseur* aandachtig te lezen.[146] Génard had hierover immers vragen gekregen uit verschillende hoeken. Om ieder misverstand te vermijden, had hij ze afgewimpeld met de opmerking dat hij zich niet gemachtigd voelde zelf te antwoorden vooraleer het genootschap daadwerkelijk was samengesteld en haar programma had geformuleerd. Hij verwees door naar de beslissingen die het congrescomité zou nemen. Génard adviseerde zijn vriend dezelfde voorzichtige houding aan te nemen: "Je ne désire que le succès de la solennité dont vous avez pris l'initiative & toute démarche isolée pourrait quelquefois créer des difficultés."[147]

Ruelens was zinnens een rechtzetting te eisen, maar aarzelde. Génard antwoordde hem dat de feiten wel zouden uitvlakken eens de organisatiestructuur van het congres definitief was vastgelegd.[148] Hij drong er op aan de eerstvolgende zondag een algemene vergadering te houden waarop het bureau van het organisatiecomité zou worden aangewezen. Daarna zou men onmiddellijk aan het werk gaan en alle

---

144 *Le Précurseur*, XXXIV, N. 325, zondag 21 november 1869.
145 *L'Echo du Parlement belge*, XII, N. 327, dinsdag 23 november 1869.
146 SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. S.l. [Antwerpen], 22 november 1869.
147 Ibidem.
148 SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 24 november 1869.

autoriteiten officieel op de hoogte stellen. Na een gesprek met Edmund Arnold Grattan, Brits consul te Antwerpen, vond Génard het opportuun het nieuws over het congres onmiddellijk te melden aan Sir Roderick J. Murchison, voorzitter van de *Royal Geographical Society* te Londen. Grattan had altijd al goede relaties met hem gehad en wilde de brief mee ondertekenen. Génard adviseerde Ruelens om ook de voorzitters van de aardrijkskundige genootschappen van Berlijn, Wenen, enzovoort aan te schrijven opdat alle geleerde verenigingen reeds op de hoogte zouden zijn in afwachting van de officiële aankondiging. Voorts dacht hij aan de samenstelling van een erecomité met daarin de belangrijkste aardrijkskundigen ter wereld.[149] Het is duidelijk dat Génard alle verwijzingen naar Franse bevoorrechting van tafel wilde vegen door aan het project een echt internationale uitstraling te geven.

Ruelens begreep onmiddellijk het belang van Génards suggestie en deed de dag daarop een voorstel. Hij moest erkennen dat zo'n erecomité zich niet gemakkelijk liet samenstellen: "Il n'est pas facile de former une commission pareille qui doit se composer, naturellement, des gros bonnets - officiels et réels - de la géographie en divers pays et même des gros bonnets du commerce puisque nous y avons joint les sciences commerciales."[150] Hij beperkte zich tot de geografen. De Antwerpse zakenwereld moest de lijst maar aanvullen met vooraanstaande figuren uit de handelswetenschappen.

Ruelens nomineerde voor België twee grijze eminenties: de astronoom en statisticus Adolphe Quetelet en de wereldvermaarde geoloog Jean-Baptiste d'Omalius d'Halloy. Voor Frankrijk dacht hij aan een trio vooraanstaande leden van de *Société de Géographie de Paris*: de Markies de Chasseloup-Laubat, de antropoloog Armand de Quatrefages en uiteraard zijn vriend Eugène Cortambert. Italië wilde hij vertegenwoordigd zien door Celestino Peroglio, voorzitter van de *Circolo geografico Italiano* in Turijn, en Cristoforo Negri, voorzitter van de *Societa geografica Italiana* in Florence. In Spanje vond hij de kaartenmaker kolonel Francisco Coello, en voorts kolonel Carlos Ibañez e Ibañez, lid van de Madrileense *Academie* en hoofd van het Spaanse triangulatiebureau, en Pascual Madoz, hoofdredacteur van een zestiendelig geografisch woordenboek van Spanje.[151] Voor die laatste moest Ruelens toch nog even opzoeken of hij al niet overleden was…[152] In generaal Filipe Folque, directeur van het *Instituto geographico* te Lissabon, zag hij een geschikte Portugese vertegenwoordiger. In Oostenrijk lagen de zaken al wat meer voor de hand: Eduard von Pechmann en Franz Foetterlé, respectievelijk voorzitter en secretaris van het *K.K. geographische Gesellschaft*, en Karl von Scherzer, etnoloog tijdens de Novara-expeditie (1857-1859) en auteur van talrijke werken. In Pruisen kon hij niet omheen Adolf Bastian, voorzitter van het *Gesellschaft für Erdkunde* in Berlijn en Wilhelm Koner, directeur van het *Zeitschrift* van dit genootschap. Uiteraard vermeldde hij ook August Petermann, de alom gewaardeerde directeur van de *Mittheilungen* van het *Perthes Institut* te Gotha. Uit Nederland haalde hij Pieter Bleeker, de befaamde ichthyoloog en voorzitter van het *Koninklijk Instituut voor de*

---

[149] Ibidem.
[150] SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], s.d. [op omslag poststempel op datum van 25 november 1869].
[151] P. MADOZ (ed.). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid, 1845-1850, 16 vol.
[152] Pascual Madoz, geboren te Pamplona op 17 mei 1806, overleed in Barcelona op 13 december 1870.

Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederland en Indië te Den Haag. Zweden en Noorwegen moesten worden vertegenwoordigd door Eric Gustaf Ljunggren, hoofdredacteur van *Rikets ekonomiska kartewerk*, en generaal-majoor Johan August Hazelius, hoofd van het *Koninklijk Topografisch Korps* van Zweden. Voor Rusland viel hij terug op graaf Fedor Petrovich Lutke en A. Lewchine, respectievelijk eerste en tweede ondervoorzitter van het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg, vermits de voorzitter, groothertog Constantijn, geen geograaf was maar wel een lid van de keizerlijke familie. Voor Engeland lag de keuze voor de hand: de reeds vermelde Sir Roderick Murchison en Richard Major, secretaris van de *Royal Geographical Society* en conservator van de verzameling kaarten en plannen in het *British Museum*. Ruelens dacht ook aan ereleden uit landen aan de overzijde van de Atlantische Oceaan: de gereputeerde Amerikaanse oceanograaf Commodore Matthew Fontaine Maury en de eminente naturalist Louis Agassiz, hoogleraar te Harvard. Tot slot wilde hij nog een Braziliaan in het erecomité: Antonio Pereira Pinto, lid van het *Instituto historico, geographico e ethnographico do Brasil* in Rio de Janeiro. Ruelens waarschuwde Génard alvast dat hij zelf voor deze eer bedankte: “nullement M. Ruelens qui n’acceptera en aucune façon aucun titre - autre que celui d’un des secrétaires”.[153]

9. Uit de steigers

Op zondag 28 november 1869 werden alle belangstellenden opnieuw samengeroepen voor een vergadering waar de organisatiestructuur definitief zou worden vastgelegd, waarna men echt met de werkzaamheden zou starten.[154] De zitting werd voorgezeten door schepen John Cogels-Osy. Weer waren een twintigtal mensen aanwezig. De nieuwe gezichten waren onder meer de bouwmeester Pierre Dens, de drukker en meetingist Louis Gerrits, de liberaal gezinde letterkundige Pieter Frans Van Kerckhoven. Om definitief klaarheid te scheppen inzake de oorsprong van het project, schetsten Ruelens en Van Raemdonck hun activiteiten van de voorbije maanden. De kwestie-Sainctelette werd op delicate wijze omzeild, hoewel een toehoorder vroeg hoe het nu juist zat met dat Belgisch genootschap in oprichting. Leys diende hem kort van antwoord: het bestond nog niet, maar daar zou snel verandering in komen. De titel van het congres werd officieel bekrachtigd.

Het is duidelijk dat men de politieke gevoeligheden niet wilde verstoren. Alle beschermende overheden kregen een plaats in de organisatiestructuur.[155] Men besliste het erevoorzitterschap aan te bieden aan een kwartet bestaande uit de minister van Binnenlandse Zaken, de minister van Buitenlandse Zaken, de provinciegouverneur en de burgemeester van Antwerpen. Die laatste zou ook dienstdoend voorzitter worden van het organisatiecomité, net zoals bij de congressen in 1861 en 1867. Het ondervoorzitterschap zou worden aangeboden aan twee leden van het stadsbestuur. Op voorstel van Louis Jacobs-Beeckmans koos men onmiddellijk de aanwezige schepenen Charles d’Hane-Steenhuyse en John Cogels-Osy. Men besloot het ondervoorzitterschap ook te presenteren aan de

---

[153] SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], s.d. [op omslag poststempel op datum van 25 november 1869].
[154] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van het organisatiecomité van 28 november 1869.
[155] Ibidem.

voorzitter van de *Kamer van Koophandel* en aan de directeur van het *Institut supérieur de Commerce*.

Daarnaast werden vijf secretarissen-generaal aangesteld, die het echte werk moesten leveren: Charles Ruelens, Jan-Hubert Van Raemdonck, Edouard Rigelé, Pierre Génard en de hydrograaf Auguste Stessels. Voor deze functies koos men uiteraard mensen met een grote wetenschappelijke en organisatorische bekwaamheid. Le Grand de Reulandt werd aangesteld als penningmeester, wat niet verbaast gezien zijn ervaring als stadsontvanger. Samen vormden deze figuren het bureau van het organisatiecomité.[156]

Voor het erecomité werden de door Ruelens naar voor geschoven namen zonder discussie aanvaard. De lijst werd wel aangevuld: men ging het erelidmaatschap ook aanbieden aan de bouwer van het Suezkanaal Ferdinand de Lesseps, de Franse geograaf Jules Duval, de Italiaanse sterrenkundige pater Angelo Secchi, de Oostenrijkse cartograaf en keizerlijk raadsman Anton Steinhauser, de Nederlandse minister van Marine L.G. Brockx en kapitein-ter-zee A.R. Blommendal, de Britse sterrenkundige Sir George Biddell Airy, de Nederlandse sterrenkundige en directeur van het *Observatorium van Leiden* Frederick Kaiser, de Italiaanse geoloog en paleontoloog Giovanni Capellini en de Turkse zaakgelastigde in België F. Glavany Effendi.[157]

Tevens besloot men een aantal verdienstelijke Belgische en Antwerpse personaliteiten het lidmaatschap van het organisatiecomité voor te stellen: de consuls van alle landen die deelnemers zouden sturen, militairen die instonden voor de verdediging van Antwerpen zoals generaal Leclercq, generaal Chauchet, luitenant-kolonel Rousseaux en luitenant-kolonel Neujean, en tot slot figuren uit de Antwerpse elite zoals Otto Günther, August Nottebohm, schepen Joannes Schul, de liberaal Leopold de Wael, kapitein van Haverbeke, bouwmeester Louis Baeckelmans, provinciaal bouwmeester Eugène Gife, Mols-Brialmont, baron Louis Prisse, Paul Roosen, ingenieur Guillaume Delcourt, Edmond Grandgaignage, Hendrik Sermon en Jacques Langlois. Het inschrijvingsgeld werd vastgelegd op 10 frank. Nu het kader voor de grote wetenschappelijke uitdaging was geschapen, kon men aan de slag: het bureau kreeg de opdracht een programma op te stellen. Weldra zou een apart comité worden ingericht om een tentoonstelling voor te bereiden van oude en moderne voorwerpen die verband hielden met geografie en etnografie.[158]

[156] Ibidem.
[157] Ibidem.
[158] Ibidem.

III. Voorbereiding

1. In politiek vaarwater

Wie van mening was dat de perikelen rond Charles Sainctelette en zijn geografisch genootschap nu wel definitief van de baan waren, kwam bedrogen uit. In december 1869 stak een storm op die het congres rechtstreeks in haar voortbestaan bedreigde. Het doortastende optreden van de invloedrijke Waalse volksvertegenwoordiger bij de beschermende overheden zette het congres op de helling. De redenen voor de intriges waren wellicht zuiver politiek. Voor de liberaal Sainctelette had de "Antwerpse kwestie" ongetwijfeld prioriteit op aardrijkskundige beslommeringen, maar nu zag hij een kans om de twee aan elkaar te verbinden om uiteindelijk enkele van zijn eigen plannen door te drukken.

De "Antwerpse kwestie" was in de voorbije jaren uitgegroeid tot een zaak van nationaal belang, die zorgde voor grote verschuivingen in het politieke landschap. Een doorn in het oog voor veel Antwerpenaren was de bouw van een fortengordel rond de stad, waarmee Antwerpen een sterk bastion en veilig toevluchtsoord voor de Belgische regering moest worden in geval van oorlogsdreiging. De handelaars in de Metropool vreesden dat deze militaire uitbouw nadelige gevolgen zou hebben voor de haven, zowel wat betreft de uitbreidingsmogelijkheden als het risico op vernietiging in geval van conflict. Vooral de kastelen in het noorden en zuiden van de stad boezemden angst in, omdat het leger zich daar zou kunnen terugtrekken om de vijand maar ook de burgers in geval van bezetting van de stad ongeremd te beschieten. Ze hadden geleerd uit hun ervaring na de Belgische revolutie, toen de opgejaagde Nederlandse troepen onder leiding van generaal Chassé vanuit het Zuidkasteel een deel van de stad tot puin schoten. In 1861 had het ministerie van Oorlog bovendien gemeld dat men rond alle forten een servitude van 585 meter moest behouden. Met die maatregel trof men bijna alle eigenaars buiten de oude Spaanse stadswallen, die bedreigd werden met grondontwaarding en afbraak van hun eigendommen. Men was van mening dat de krijgsdienstbaarheden een enorme last waren voor Antwerpen, dat na de afkoop van de Scheldetol op 12 mei 1863 een economische heropleving beleefde die gepaard ging met een toename van de bevolking. Uitbreiding van stad én haven waren noodzakelijk. De belangen van het leger stonden haaks op die van handel en nijverheid.[159]

Het protest tegen deze politiek, die gesteund werd door koning Leopold I, zijn opvolger en de achtereenvolgende liberale regeringen, werd krachtig verwoord op "meetingen". De traditionele politieke tegenstelling tussen liberalen en katholieken in de Scheldestad vervaagde, en maakte plaats voor een quasi eenzijdig verzet van de Antwerpenaren tegen de rijksoverheid. De kern van de meetingisten bestond aanvankelijk uit katholieken, maar die kregen al gauw het gezelschap van mensen van andere gezindheden. Het antimilitarisme werd electoraal vertaald in achtereenvolgende verkiezingsoverwinningen voor de Meeting. Meetingisten zoals Charles d'Hane-Steenhuyse, Jan de Laet en Victor Jacobs kwamen in 1863 in de Kamer, waar ze allerlei aanpassingen van de legerplannen bepleitten.[160] In de

[159] L. WILS. *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1963, 331 p.
[160] Idem, pp. 212-213.

volgende jaren deed de regering op verschillende vlakken toegevingen, waardoor de militaire kwestie niet van de tafel verdween maar de belangenstrijd in de stad wel complexer werd. De Meeting evolueerde opnieuw naar een dominant katholieke partij die de harde lijn bleef aanhouden. Hoewel eind 1869 besloten werd tot de afbraak van het Zuidkasteel, bleven de spanningen tussen de Meeting en de regering bijzonder actueel. In de gemeenteraadsverkiezingen van 26-27 oktober 1869 behaalde de lijst van Meeting ca 2.900 stemmen tegenover ca 2.750 voor de tegenpartij. Het stadsbestuur onder leiding van burgemeester Joseph Corneel Van Put kon doorgaan.[161]

Het was in die politieke context dat Charles Sainctelette te Antwerpen neerstreek. De aanwezigheid van politieke tegenstanders zoals zijn collega-volksvertegenwoordiger Charles d'Hane-Steenhuyse of senator John Cogels-Osy - de vroegere voorzitter van de *Commissie van de Vijfde Wijk* die in de jaren 1850 succesvol actie had gevoerd tegen de krijgsdienstbaarheden - in het organisatiecomité van het congres moet ongetwijfeld aanstoot hebben gegeven. De recente gemeenteraadsverkiezingen, die opnieuw gewonnen werden door de Meeting en d'Hane-Steenhuyse en Cogels-Osy weer een schepenambt bezorgden, zullen de spanningen met Sainctelette zeker versterkt hebben. Kortom, hoezeer Ruelens en Génard hadden geprobeerd de politiek buiten te houden, toch dreigde hun initiatief ten onder te gaan aan het gekrakeel dat Antwerpen al jaren verdeelde.

De eerste obstructie kwam van de kant van de *Kamer van Koophandel*. Daags na de Algemene Vergadering van 28 november hadden Pierre Génard en John Cogels-Osy een brief gericht aan de voorzitter van de Antwerpse *Kamer*, waarin ze hem meedeelden dat het organisatiecomité besloten had hem één van de ondervoorzitterschappen aan te bieden. Ze vroegen hem deze functie te aanvaarden en zo bij te dragen tot het welslagen van "une solennité qui est appelée à jeter un nouveau lustre sur la métropole du commerce belge".[162] Op 4 december 1869 ontvingen zij een kort antwoord, ondertekend door voorzitter J. Vanderlinden en secretaris M. de Pottal. De leden van de *Kamer* waren, in zitting van 3 december, overeengekomen dat ze zich geenszins vertegenwoordigd wilden zien in het voorgestelde congres. Cogels-Osy werd bedankt voor het aanbod![163] Over het motief van de afwijzing werd niet gerept. Uiteraard is het vreemd dat een handelskamer niets voelde voor een internationale bijeenkomst waar de handelswetenschappen één van de centrale thema's zouden worden. We kunnen alleen maar vermoeden dat de *Kamer* een grote afkeer moet hebben gehad voor een aantal betrokkenen uit het stadsbestuur én een groot solidariteitsgevoel ten aanzien van Charles Sainctelette, die jarenlang de grote figuur was geweest binnen de *Chambre de Commerce* in Mons. Rond die tijd stond het voortbestaan van de *Kamers van Koophandel* trouwens ter discussie. Ze kregen vooral kritiek op hun samenstelling: niet de volledige handel en nijverheid was vertegenwoordigd en de kern van de *Kamers* bestond vaak uit een vastgeroest groepje doctrinaire liberalen die zich aan

[161] Idem, pp. 259-298.
[162] SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard en J. Cogels-Osy aan de voorzitter van de Antwerpse Kamer van Koophandel. Antwerpen, 29 november 1869.
[163] SAA MA 1073 / 6. Brief van J. Vanderlinden en M. de Pottal aan de voorzitter van het organisatiecomité van het congres. Antwerpen, 4 december 1869.

hun functies vastklampten.[164] Juist in Antwerpen, waar sinds 1863 de overwegend katholieke Meeting aan de macht was, stond de *Kamer* meer dan eens lijnrecht tegenover de stedelijke overheid, en vlotte de samenwerking hoegenaamd niet.[165]

De behendigheid van Charles Sainctelette bij het aanwenden van de plaatselijke situatie tot zijn voordeel, blijkt uit zijn succesvolle démarche om de *Kamer van Koophandel* te overhalen tot steun voor zijn eigen aardrijkskundig genootschap. In haar editie van donderdag 23 december 1869 vermeldde *Le Précurseur* immers nadrukkelijk: "La Chambre de commerce a unanimement adhéré à la société; plusieurs de ses membres, et son président notamment, ont accepté de faire partie du comité provisoire."[166] Op 26 december 1869 organiseerde Sainctelette in de *Cercle artistique* een algemene vergadering waar hij zijn plannen aan het grote publiek voorlegde.[167] Hij werd officieel tot voorzitter gekozen en men stelde een commissie samen die belast werd met de vorming van het genootschap. De commissie bestond uit veertien leden waarvan maar liefst de helft leden van de *Kamer van Koophandel*: voorzitter Jean Van der Linden, ondervoorzitter Berdolt baron Nottebohm, Maquinay, Edouard Pecher, Van Peborgh, Otto Günther. Daarnaast zetelden in de commissie: de handelaar Edmond Lambrechts, de handelaar Eugène Kreglinger, de maritiem ingenieur Guillaume Delcourt, Armand Cateaux, Edmond Agie, Julien Leys, leraar Bosschaert, leraar Kennis.[168] De enige die boven het gekibbel stond, was de hydrograaf-ingenieur Auguste Stessels. Hij werd lid van de commissie maar had ook de post van secretaris-generaal van het congres aanvaard.[169]

Korte tijd later volgde een nieuwe tegenslag. Eudore Pirmez en Jules Vander Stichelen, respectievelijk de ministers van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken, weigerden allebei het aangeboden erevoorzitterschap. Nochtans hadden ze eerst officieus, in de wandelgangen van het Paleis der Natie, aan Charles d'Hane-Steenhuyse hun belangstelling voor het congres getoond. Het bureau maakte zich klaar om naar Brussel te vertrekken voor een officiële ontvangst. Maar een uitnodiging bleef uit. Wanneer men uiteindelijk toch een afspraak kon regelen, werd die kort daarop voor onbepaalde tijd uitgesteld.[170] Nochtans waren er hoopvolle inspanningen geleverd. Zo had Charles Ruelens al een bezoek gebracht aan zijn vrienden op het ministerie van Binnenlandse Zaken, om het pad te effenen: "[…] je me suis rendu chez M. Bellefroid pour le prier d'avertir officieusement le ministre de l'intérieur de l'arrivée prochaine d'une députation. Je n'ai pas de réponse sans plus. Néanmoins, je suis persuadé, d'après le dire de M. Bellefroid, que le ministre acceptera avec plaisir. Dans les bureaux du ministère, le Congrès est accueilli avec sympathie, particulièrement par M. Dulieu, qui a habité l'Amérique."[171] Maar op 20

---

[164] C. VANCOPPENOLLE. "De kamers van koophandel als officiële instanties van de Belgische overheid (1830-1875)." In: *Tussen beleid en belang. Geschiedenis van de Kamers van Koophandel in België (17de - 20ste eeuw).* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995, pp. 51-75.

[165] G. DEVOS & I. VAN DAMME. *In de ban van Mercurius. Twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland. 1802-2002.* Tielt: Uitgeverij Lannoo, 2002, pp. 95-97.

[166] *Le Précurseur*, XXXV, N. 357, donderdag 23 december 1869.

[167] *Le Précurseur*, XXXV, N. 361, maandag 27 december 1869.

[168] Ibidem.

[169] SAA MA 1138 / 1. Minuut van brief van P. Génard en J. Cogels-Osy aan A. Stessels. Antwerpen, 29 november 1869; SAA MA 1138 / 1. Brief van A. Stessels aan C. d'Hane-Steenhuyse. Antwerpen, 11 december 1869.

[170] SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 13 december 1869.

[171] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 8 december 1869.

december 1869 moest Ruelens teleurgesteld aan Van Raemdonck melden: "M. d'Hane m'a dit que nous serons convoqués dans la semaine pour recevoir communication de la défection ministérielle, et aviser à ce qu'il y a à faire. Il est à craindre que de nombreuses défections se suivent celles-là."[172] Ruelens was ontgoocheld omdat hij het congres altijd buiten de politiek had willen houden. Bovendien vreesde hij belangrijke subsidies te mislopen. Charles d'Hane-Steenhuyse was minder pessimistisch ingesteld, zo schreef Ruelens aan Van Raemdonck: "Selon lui, la ville peut faire très bien la chose sans ministres et sans intervention de la chambre de commerce."[173] Zijn houding is niet verrassend aangezien de Meeting Antwerpen jarenlang bestuurde als was het een republiek binnen België.

Ruelens had het voelen aankomen. Toen hij eind november een communiqué over het congres had willen laten opnemen in de Brusselse liberale krant *L'Echo du Parlement*, werd dat aanvankelijk geweigerd. Omdat hij daarover tekst en uitleg eiste, was hij kordaat het kantoor van Louis Hymans[174], de doctrinaire directeur van het dagblad, binnengestapt.[175] Hymans gaf toe dat hij was beïnvloed: "Il m'a dit qu'il agissait ainsi pour ne pas déplaire à M. Sainctelette qui lui avait écrit une lettre assez peu aimable à mon endroit et toute dirigée contre le Congrès."[176] Ruelens begreep dat zijn congres het voorwerp was geworden van politieke spelletjes: "Hymans, dans tout cela, est guidé par le Précurseur et, plus encore, par son idée fixe que le Congrès est une machine clérico-meetingiste."[177] Na zijn vertrek op de redactie van *L'Echo du Parlement* was hij overtuigd dat Sainctelette nog meer kwaad voorbereidde: "j'ai bien de croire qu'il va essayer de faire quelque chose sous main." Zelfs Hymans had moeten toegeven dat de volksvertegenwoordiger uit Mons amper in te tomen was.[178] Na de ministeriële afwijzing was Ruelens in elk geval woest op Sainctelette, die hij als het brein achter alle oppositie beschouwde. Het werd hoe langer hoe duidelijker dat samenwerking totaal onmogelijk was. Wie bij het congres betrokken was, ontving geen uitnodiging voor bijeenkomsten waar de oprichting van het genootschap werd voorbereid. Een ziedende Ruelens schreef aan Van Raemdonck: "M. Sainctelette, d'après les journaux, a déjà tenu à Anvers, une sorte de conciliabule où ni vous ni moi n'avons été invités et qui se sera composé probablement de lui, de M. Julius [sic] Leys, de M. Mauroy et de quelques doctrinaires. M. d'Hane n'y a pas été invité ni personne de sa connaissance. Or, tout cela n'est pas loyal. Moi j'ai invité M. Sainctelette à venir à Anvers, j'ai donné à son représentant J. Leys toutes les explications possibles et après que celui-ci se fût déclaré satisfait et eût fait publiquement acte d'adhésion au projet de Congrès, voilà que tout-à-coup ils se mettent à travailler contre, en sourdine, c'est de la duplicité en dernier chef."[179] Hij vroeg aan zijn Wase vriend om onaangekondigd naar de eerstvolgende bijeenkomst van hun opposanten te gaan en er categoriek naar de

[172] KOKLW JVR 31 / 131 (32). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 20 december 1869.
[173] Ibidem.
[174] Hymans was net zoals Sainctelette lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Zie: C. PERGAMENI. "Hymans (Louis)." *BN*, XXIX, 1956-1957, col. 708-711.
[175] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 8 december 1869.
[176] Ibidem.
[177] Ibidem.
[178] Ibidem.
[179] Ibidem.

motieven van hun handelen te vragen.[180] Hij vond het onbegrijpelijk en wraakroepend dat “le président obscur d’une obscure société” weerstand bood tegen een idee dat werd bejubeld door grote wetenschappers zoals d’Avezac, Cortambert, Malte-Brun en anderen. Ruelens toonde zich ook niet vies van een beetje stemmingmakerij. Misschien hoopte hij wel dat de interventie van Van Raemdonck, die weinig nodig had om opgewonden te geraken, vonken zou geven. Ruelens jutte hem in ieder geval op: “Allez-y donc et protestez. Vous en avez le droit. Vous avez fait plus pour la géographie que les 9/10 de sa future société!”[181] Maar Van Raemdonck was toch verstandig genoeg om zich niet te laten uitdagen. Hij liet het incident voorlopig rusten.[182] De ontgoocheling zou snel plaats maken voor nieuw optimisme. Uit het buitenland kwamen in de loop van december 1869 immers niets dan lovende berichten, en zowat alle bekende geografen aanvaardden het erelidmaatschap. Zoals d’Hane-Steenhuyse had voorspeld, zou Antwerpen de organisatie volledig zelf ter hand nemen.

2. De schaduw van Dr Breusing

Niet alleen de binnenlandse politiek dreigde roet in het eten te gooien. Even vreesden de organisatoren dat ze het slachtoffer zouden worden van een wetenschappelijke maar politiek geladen discussie met Duitse historici over een nationaliteitskwestie. Hoofdrolspelers in deze controverse waren Jan-Hubert Van Raemdonck, Otto Keller, de burgemeester van Duisburg, en vooral Dr Arthur Breusing, de directeur van de zeevaartschool in Bremen.

Waar draaide het allemaal om? Van Raemdonck en zijn *Cercle archéologique* ijverden al jaren voor een standbeeld van Mercator in Rupelmonde. In 1869 was het grote moment eindelijk aangebroken. Maar zoals eerder aangetoond, doorkruiste Ruelens’ interventie de plannen, waardoor de onthulling naar 1870 werd verschoven. In Duitsland was intussen een gelijkaardig project ontstaan. In maart 1869 werd een comité gevormd om een gedenkteken op te richten in Duisburg, de stad waar Mercator na zijn vertrek uit Vlaanderen in 1552 een nieuw thuis had gevonden, een groot deel van zijn oeuvre had gerealiseerd en tenslotte ook was overleden. Het was toen driehonderd jaar geleden dat Mercator zijn grote zeekaart had uitgegeven, en dat vond men in Duisburg een goede aanleiding voor de onderneming. Om het grote publiek voor het idee enthousiast te maken, had het comité, bestaande uit meer dan twintig Duisburgse personaliteiten, aan Arthur Breusing gevraagd om een voordracht voor te bereiden over het leven en werk van Mercator. Zoals we weldra zullen zien, was hij in deze materie onderlegd. Hij hield zijn toespraak op 30 maart 1869 in de Aula van het plaatselijke *Gymnasium*.[183] De tekst werd in de loop van de maand juni 1869 gepubliceerd onder de titel *Gerhard Kremer gen. Mercator, der deutsche Geograph*.

[180] KOKLW JVR 31 / 131 (32). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 20 december 1869.
[181] Ibidem.
[182] Althans zo lijkt het. *Le Précurseur* publiceerde op 27 december 1869 een verslag van de algemene vergadering waar de oprichting van een genootschap op de agenda stond. Het project van Sainctelette werd zonder discussie aanvaard. De krant vermeldt wel expliciet: “une seule observation a été faite par un assistant; le bureau a promis qu’il en serait tenu compte.” Heeft Van Raemdonck dan toch van zich laten horen?
[183] *Das Mercator-denkmal*. Zie website: http://www.carsten-witte>net/historie/denkmal.html

Een exemplaar van de redevoering kwam in handen van Jan-Hubert Van Raemdonck, een vurig patriot. Hij ervoer de voordracht als een belediging aan het adres van België. Alleen al de titel maakt duidelijk waarom… Breusing trachtte in de eerste plaats zijn publiek ervan te overtuigen dat Mercator geen Vlaming maar een Duitser was. In zijn bewijsvoering hamerde hij op de afstamming. Hoewel zelf onweerlegbaar geboren in Rupelmonde op 5 maart 1512, waren de ouders van Mercator afkomstig uit Gangelt in Jülich, van waar ze in het begin van de zestiende eeuw vertrokken om zich bij familie in Vlaanderen te voegen. En dat vormde voor Breusing het begin van een omstandige genealogische argumentatie die de naam Kremer verankerde in de Duitse heimat. Breusing en Van Raemdonck verschilden van mening over de stamboom, maar tevens over tal van aspecten van Mercators loopbaan. Kortom, Van Raemdoncks oordeel over de inhoud van de voordracht van Breusing was vernietigend.

Hij voelde zich gekrenkt als Belg, maar ook als biograaf en vriend. Hij vond het een persoonlijke kaakslag. Zes jaar van zijn leven had hij gewijd aan zijn idool. Daarbij was hij uiterst zorgvuldig tewerk gegaan, en had hij alle archivalia kritisch onderzocht. Dat iemand tot volstrekt andere besluiten kwam, trok de waarde van zijn eigen onderzoeksdaden in twijfel. Van Raemdonck vond van zichzelf dat hij met zijn studie een patriotische daad had verricht, en hij had nooit durven dromen dat een buitenlander het zou wagen om Mercator te usurperen, al was het maar omdat zoiets de voorbije driehonderd jaar ook niet was gebeurd. Bovendien was hij verbolgen over het feit dat juist Breusing zijn vertrouwen had misbruikt. Op 8 juli 1868 had Breusing immers contact met hem gezocht en zijn belangstelling getoond voor de informatie waarover Van Raemdonck beschikte, met het oog op een “Geschichte der Steuermannskunst oder Navigation”.[184] In de zomer van 1868 was Breusing zelfs enige tijd te gast geweest bij de arts uit Sint-Niklaas, die hem al zijn documentatie liet inkijken. Ze brachten samen een bezoek aan Mercators geboorteplaats Rupelmonde. Breusing stelde zelfs voor om Van Raemdoncks Mercatorbiografie, die op dat ogenblik persklaar was, in het Duits te vertalen.[185] Daarna ontving Van Raemdonck nog wel enkele brieven, waarin vooral gediscussieerd werd over een aantal interpretatieproblemen, onder meer betreffende het geloof van Mercator. De toon bleef hoffelijk, maar het is duidelijk dat Breusing geleidelijk tot andere inzichten was gekomen dan Van Raemdonck, en zelfs zijn visie over bepaalde Mercatoriana wilde aanvechten: “Zwischen uns beiden kann es sich nür um Wahrheit handeln. Glauben Sie aber, Ihren frommen katholischen Mitbürgern keinen Anstosz geben zu dürfen, deren Gewissen dadurch beschwert würde, dasz man einem Erzketzer ein Monument in ihrer Mitte errichtet, so finde ich das sehr begreiflich, sehe kein Unricht darin und würde am Ende in Ihrer Stelle dasselbe thun. Sie müssen dann Mercators religiöse Stellung mit Stillschweigen bsugehen. Aber aus Hochachtung für Sie, hochverehrter Herr, und aus aufrichtigen Zuneigung richte ich die Bitte an Sie, lassen Sie doch die unglückliche Idee fahren, als ob die beiden Briefe, die Sie mir mitgegeben haben, von Mercator Nepos sein könnten. Was würde man entwider von Ihrem Verstande oder von Ihrer Wahrheitsliebe sagen müssen?”[186]

---

[184] KOKLW JVR 31 / 12 (1). Brief van A. Breusing aan J.-H. Van Raemdonck. Bremen, 8 juli 1868.
[185] KOKLW JVR 31 / 12 (2). Brief van A. Breusing aan J.-H. Van Raemdonck. Keulen, 5 augustus 1868.
[186] KOKLW JVR 31 / 12 (3). Brief van A. Breusing aan J.-H. Van Raemdonck. Bremen, 1 oktober 1868.

Vanaf januari 1869 bleef het stil. Op 30 maart 1869 hield Breusing zijn beroemde voordracht, maar Van Raemdonck kwam het pas maanden later te weten. Hij deed Breusing in juni 1869 nog een exemplaar van zijn levenschets cadeau, maar hij ontving geen bedankje. Toen de tekst van de redevoering werd gepubliceerd, bezorgde Breusing hem geen kopie terwijl de tekst in heel Duitsland werd gepropageerd. Op 3 augustus 1869 werd op de Burgplatz te Duisburg de eerste steen gelegd van het Mercatorgedenkteken. Burgemeester Otto Keller hield bij die gelegenheid een toespraak voor de massaal toegestroomde inwoners van zijn stad waarin hij de visie van Breusing opnieuw kracht bij zette. Ook dat raakte Van Raemdonck. Keller had immers eerder in hun correspondentie een eerder gematigd standpunt ingenomen. Maar over de tekst van Breusing schreef hij op 21 juli, enkele dagen voor zijn eigen redevoering, aan Van Raemdonck waar het eigenlijk op aan kwam: "Diese Brochüre ist weiter nichts als der Abdruck eines mündlichen Vortrages, den Dr Breusing hier vor einem grossen Publicum gehalten hat, und der demnächst zur weiteren Verbreitung in Deutschland bestimmt war. Bei diesem Vortrage kam es darauf an, nicht allein das Andenken an Mercator aufzufrischen und seine Verdienste um die Wissenschaft Klar zu legen sondern auch unsere Berechtigung und unsere Pflicht, ihn zu feiern, zu lebendigen Bewustsein zu bringen und an das deutsche Nationalgefühl zu appeliren, welckes nach langem Schlafe seit 1866 lebhaft erwacht ist. Bei einem solchen, im vollem Sinne des Wortes tendenziösen Vortrage, kann man nicht die Objectivität und Ruhe eines wissenschaftlichen Werkes erwarten; er ist grade berechnet für die Kreise, auf welche es wirken soll."[187] Uit dit alles besloot Van Raemdonck alvast dat men in Duitsland zich tot doel stelde "de nous faire douter, de nous décourager et de compromettre notre fête inaugurale."

Van Raemdonck voelde zich wel gesterkt door een uitstekende recensie van zijn biografie in *Revue des Deux Mondes*, toentertijd een toonaangevend tijdschrift.[188] Het was Ruelens die het artikel onder zijn aandacht bracht.[189] Vijf volle pagina's met lovende commentaar waren zijn deel. Het boek werd "un monument d'érudition" genoemd. Maar er werden ook kanttekeningen gemaakt. Zo had de recensent zich gestoord aan Van Raemdoncks drang om in de gewoonste handelingen van Mercator sporen van genialiteit te zoeken.[190] Maar hij zag deze mateloze

---

[187] KOKLW JVR 31 / 82 (5). Brief van O. Keller aan J.-H. Van Raemdonck. Duisburg, 21 juli 1869.

[188] *Revue des Deux Mondes*. Livraison du 15 novembre 1869, p. 512 s.q. [recensie van R. Radau].

[189] KOKLW JVR 31 / 131 (31). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 17 november 1869.

[190] Ruelens had zijn vriend al eerder een soortgelijk verwijt gemaakt. Hij wijdde er zelfs een lange brief aan (KOKLW JVR 31 / 131 (33) s.l., s.d.): "Vous allez me taxer de critiquer trop sévère, mais je vous estime trop & j'ai une trop grande envie de voir réussir votre livre, pour que je ne vous dise pas franchement qu'il faut élogner toutes ces phrases de panégyrique que je rencontre à chaque feuille. Vous faites une histoire sérieuse et non pas un éloge: il faut donc avoir la froideur, l'impartialité, le calme de l'historien et non pas la préoccupation de l'orateur qui a la charge d'exalter son héros. Ainsi vous abasez du Génie: vous l'appliquez à tout propos à Mercator, même avant que vous n'ayez exposé ses titres à ce nom glorieux. Ne craignez-vous pas d'être accusé de chauvinisme? Les hommes de science positive, qui ne doivent pas juger Mercator avec les idées toujours un peu préconçues d'un habitant du pays de Waas, vous reprocheront, sans aucun doute, tout excès de complaisance patriotique: la moindre phrase, trop ardente, trop accentuée, les froissera & votre livre pâtira de leur mauvaise humeur. Tenez-vous, avant tout, à faire valoir, le plus hautement possible, les travaux de Mercator: en les étudiant avec soin, en les comparant avec la science de son époque, vous ferez plus pour sa gloire qu'en lui décernant les qualificatifs les plus rélevés. Ainsi, je serai le premier à contester à Mercator celui de génie. Ce fut un homme qui avait du génie, qui était extrêmement ingénieux, soit; un génie, non. Il y a de la distance entre les deux acceptions. Le mot génie - dont on

bewondering voor de beroemde cartograaf graag door de vingers. Het werk was immers overduidelijk het resultaat van geduldig onderzoek op authentieke bronnen. De degelijkheid werd niet in twijfel getrokken.

Van geheel andere strekking waren de artikels in het toonaangevende Duitse tijdschrift *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen*, uitgegeven te Gotha door August Petermann. In de *Geographische Notizen* van 1869 schonk men aandacht aan de plannen voor het Mercatormonument in Duisburg, waarbij de verdiensten van Arthur Breusing in de verf werden gezet: "Besonders hat sich Herr Dr. Breusing, Direktor der Steuermannsschule in Bremen, den Dank aller guten Patrioten und insbesondere der Geographen und Nautiker durch seine gründliche, allgemein verständliche und anziehende Abhandlung 'Gerhard Kremer, genannt Mercator, der Deutsche geograph' […] gesichert, welche die bisherigen Zweifel in Bezug auf Abstammung, Namen und Lebensschicksale des grossen Mannes in der Hauptsache hebt und seine vielseitigen Verdienste gebührend beleuchtet."[191] Men nam het discours over van het Duisburgse comité waarin de nadruk werd gelegd op een verklaring van Mercator aan de hertog van Jülich en Cleve die als ultiem bewijs voor de Duitse nationaliteit werd gezien: Mercator zou zelf geschreven hebben dat zijn toevallige geboorte in Rupelmonde hem de Duitse nationaliteit niet ontnam. De Engelse, de Amerikaanse en alle andere handboeken waren dus fout in hun stelling dat Mercator een Vlaming was, en de Duitse Natie moest het recht afdwingen hem voortaan als Duitser te erkennen.[192] In een tweede bijdrage, een anonieme recensie, werd het boek van Jan-Hubert Van Raemdonck totaal afgekraakt.[193] Het nationaliteitsvraagstuk werd uiteraard opnieuw breed uitgesmeerd. Maar ditmaal moest ook de methode van Van Raemdonck het ontgelden. Het boek was niet meer dan een samenraapsel van citaten. De auteur had volgens de recensent geen enkel inzicht in het werk van Mercator: "Wo möglich noch unerquicklicher als die geschichtlicher Seite dieser Biographie ist ihre wissenschaftliche".[194] Nergens zou duidelijk worden gemaakt waarom Mercator nu juist zo'n belangrijk hervormer van de

---

abuse énormément aujourd'hui - doit être réservé à ceux qui ont réellement marqué dans l'histoire de l'humanité, soit en bon, soit en mal, à ceux qui ont élevé d'un cran l'intelligence humaine. Mercator a été un très grand savant, il a fait faire un grand pas à la science; mettez le très haut, si vous le voulez, parmi ces hommes dont le travail opiniâtre, la perspicacité, l'ingéniosité (le mot devrait être), ont rendu des services à la science & à l'humanité, mais, croyez-moi, n'allez pas au-delà. Ne le mettez pas sur la même ligne, dans l'ordre scientifique, que les Galilée, les Pascal, les Newton. S'il peut être mis, grâces à votre travail, au second rang des hommes illustres de la science, vous aurez fait énormément pour sa gloire. Il me passe beaucoup de livres sous les yeux et surtout des biographies - travaux très en vogue aujourd'hui, et avec raison. Or, je remarque que toutes celles où l'on surfait le héros où l'on enguirlande sa gloire, ne réussissent point & qu'elles font plus de tort que de bien à la mémoire de celui dont on croit exhausser le piédestal. Votre oeuvre restera, elle aura l'estime des savants, si vous faites valoir, avec simplicité, sans phrases poétiques, les titres de votre héros & si vous laissez au lecteur le soin de se prononcer lui même un jugement. Croyez-moi, docteur, éloignez toutes les fleurs de rhétorique, réservez-les pour le discours que vous prononcerez lors de l'érection de la statue. Là, vous avez carte blanche."

[191] "Denkmäler für Theodor Kotschy und Gerhard Mercator." *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischen Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesammtgebiete der Geographie von Dr A. Petermann*. Gotha: Justus Perthes, 15. Band, 1869, pp. 226-227.

[192] Ibidem.

[193] *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischen Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesammtgebiete der Geographie von Dr A. Petermann*. Gotha: Justus Perthes, 15. Band, 1869, pp. 438-439.

[194] Idem, p. 439.

geografie is geweest. Mercator werd nergens geplaatst binnen de wetenschappelijke context van zijn tijd. Van Raemdonck zou bovendien niets begrepen hebben van projecties, wat in dit geval toch een trieste zaak was. Naar het einde van de bespreking toe, werden bepaalde passages uit Van Raemdoncks werk volledig in het belachelijke getrokken. De slotconclusie was meedogenloos, een schot op het hart van de auteur: "In Belgien mag ein solches Buch immerhin auf Beifall rechnen; der Verfasser und seine Landsleute sind nicht darum zu beneiden, dass es möglich ist."[195]

Een razende Van Raemdonck besloot een zorgvuldig en onweerlegbaar antwoord te formuleren dat in grote oplage diende te worden verspreid. Hij stond in elk geval niet alleen in zijn verdediging. Bij de voorbereiding van zijn tekst kon hij opnieuw rekenen op de hulp van zijn goede vriend Charles Ruelens. In de *Koninklijke Bibliotheek* had Ruelens immers toegang tot de recentste publicaties, en dat kwam Van Raemdonck goed uit. Zo was hij bijvoorbeeld erg snel op de hoogte van de negatieve berichtgeving in de *Mittheilungen*. Hij kreeg de bewuste recensie in handen via zijn Brusselse vriend, die net zoals Van Raemdonck vermoedde dat de anonieme auteur niemand minder dan Breusing zelf was: "Je crois aussi que Breusing est pour quelque chose dans l'article des Mittheilungen. Veuillez-vous conserver cette livraison? J'en ferai venir une autre par la bibliothèque, et je vous dirai ce qu'elle coûte."[196] Ruelens' wilde deze veronderstelling degelijk controleren en vroeg August Petermann opheldering te verschaffen.[197] Het vermoeden werd bevestigd. Petermann gaf toe dat de kritiek nogal hard was, maar bleef achter zijn auteur staan. Het ging inderdaad om Dr Breusing in persoon: "Im Bezug auf die im 11. Heft erschienene Recenzion des Werks von M. von Raemdonck über Mercator stimme ich Ihnen bei, dass sie etwas streng ausgefallen ist; ich muss Ihnen aber ganz vertrauensvoll mittheilen, dass dieselbe von Dr Breusing geschrieben ist, der die Sache sehr warm und patriotisch auffasst; da er aber gleichzeitig sehr gründliche Untersuchungen über Mercator angestellt hat, so habe ich bis jetzt keinen Grund die Richtigkeit seiner Annahme zu bezweifeln. Sollte er jedoch fehlgeschossen oder irgendwelcke Fehler begangen haben, so würden Sie nür einen besonderen Gefallen thun, wenn Sie nür solche nachweisen könnten, da ich Sie in Wirklichkeit versichern kann, dass ich einzig und allein nur die Wahrheit im Auge habe."[198]

Van Raemdonck had nu voldoende elementen in handen om voluit te gaan. Ruelens moedigde hem daarbij aan: "Voici - avec prière de me les rendre - le brouillon de ma lettre à M. Petermann & la réponse que je viens de recevoir. Vous avez bien conjecturé en reconnaissant Mr Breusing pour l'auteur de l'article des Mittheilungen. Je suis impatient de voir votre replique: faites-là courte, simple et digne, ni passion, ni véhémences, mais du calme et de la froideur, assaisoneés de dédaigneuse ironie."[199] In de volgende maanden bestudeerde Jan-Hubert Van Raemdonck opnieuw alle problemen waarover hij met Breusing van mening verschilde, en trachtte hij een onweerlegbare redenering op te bouwen. Ruelens schakelde zelfs

---

[195] Ibidem.
[196] KOKLW JVR 31 / 131 (32). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 20 december 1869.
[197] KOKLW JVR 31 / 131 (35b). Minuut van brief van C. Ruelens aan M. Petermann. S.l. [Brussel], 13 januari 1870.
[198] KOKLW JVR 31 / 124. Brief van A. Petermann aan C. Ruelens. Gotha, 18 januari 1870.
[199] KOKLW JVR 31 / 131 (35a). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], s.d. [na 18 januari 1870].

zijn netwerk van geleerde vrienden in om bepaalde problemen te verduidelijken. De betwiste Latijnse citaten van Mercator werden door specialisten vertaald en hun interpretaties gaven Van Raemdonck in zekere zin gelijk. Toch waarschuwde Ruelens bepaalde redeneringen niet te consequent door te voeren. Hij zag in dat de hele discussie een bizar verloop dreigde te krijgen, waar wetenschap ver te zoeken was. Indien enkel het argument van de geboorteplaats zou worden weerhouden, kwam men echt in de problemen. Men moest principes van een hogere orde hanteren, zoniet zou bijvoorbeeld Rubens, die geboren was in Siegen, op zijn beurt door de Duitsers kunnen worden geclaimd, en dan was het hek van de dam…[200] Ruelens suggereerde zelf een voorzichtige, brede redenering, die ruimte liet voor het Duitse eergevoel: "Pour moi, je raisonne autrement, et je dis que Mercator, originaire de Belgique par ses ancêtres, né sur la terre belge, ayant reçu chez nous sa vie véritable, vie de l'intelligence, ayant prise chez nous la sève de son immortalité par ses études à Louvain, par ses premiers travaux publiés à Anvers, ayant fondé chez nous sa famille tout ce qui perpétue, enfin, le nom et le renom, je dis que cet honneur là est tout ce qu'il y a de plus belge que l'Allemagne lui élève une statue de son côté, soit; mais qu'elle ne prétende pas en avoir le droit exclusif. Mercator - comme je l'ai écrit à Petermann - est, du reste, un homme de taille à supporter deux monuments."[201]

Begin mei 1870 had Ruelens bijna niets meer op te merken op Van Raemdoncks verdediging[202], hoewel hij nog enkele kleine, volstrekt onbelangrijke filologische slordigheden uit de tekst zuiverde om te vermijden dat de tegenstrevers op basis daarvan victorie zouden kraaien.[203] In een brief aan Pierre Génard zei Ruelens alvast dat de hem toegestuurde drukproeven het beste deden vermoeden. Het was degelijke maar niet altijd even vlot geschreven lectuur, maar dat was te wijten aan de "minutie repetitionnelle" van hun vriend.[204] Opvallend is in ieder geval dat buiten Ruelens, die af en toe kritische bemerkingen maakte, er eigenlijk niemand was die echt met Van Raemdonck over de zin dan wel onzin van de hele discussie sprak. In de mate dat men er van op de hoogte was, bleek bijna iedereen in België kritiekloos achter het patriotische discours van hun landgenoot te staan.

Eindelijk verscheen de langverwachte brochure van Jan-Hubert Van Raemdonck: *Gerard de Cremer ou Mercator, géographe flamand. Réponse à la Conférence du Dr Breusing, Directeur de l'Ecole de navigation à Brème, tenue à Duisbourg, le 30 Mars 1869, par le Dr J. Van Raemdonck*. De titel was geïnspireerd op die van de gewraakte Duitse publicatie. In het woord vooraf maakte de auteur gebruik van zijn gekende patriotische retoriek, al valt op dat hij wilde vermijden dat de indruk zou ontstaan alsof hij zich volledig tegen Duitsland had gekeerd. Zijn antwoord was niet gericht op het uitlokken van een antagonisme tussen Vlamingen en Duitsers, zo zei hij, want in zijn optiek behoorden deze twee volkeren tot dezelfde stam en waren ze voorbestemd om te verbroederen en samen te werken.[205] Maar hij voelde zich in

---

[200] KOKLW JVR 31 / 131 (37). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 19 maart 1870.
[201] Ibidem.
[202] KOKLW JVR 31 / 131 (38). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 3 mei 1870.
[203] KOKLW JVR 31 / 131 (39). Brief van C. Ruelens aan J. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 7 mei 1870.
[204] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 6 mei 1870.
[205] J. VAN RAEMDONCK. "Gérard de Cremer ou Mercator, géographe flamand. Réponse à la Conférence du Dr Breusing, Directeur de l'Ecole de navigation à Brème, tenue à Duisbourg, le 30 Mars 1869."

staat van wettige zelfverdediging, en daarvoor moest iedereen respect hebben. Van Raemdonck maakte in zijn verdediging gebruik van alle mogelijke middelen, inclusief de brieven die hij van zijn tegenstanders had ontvangen. Dit zorgde voor pareltjes van intellectuele plagerij, waarbij hij met uitspraken van Breusing en Keller denkconstructies opbouwde die hun eigen standpunten ondergroeven. Zo daagde hij Breusing uit met de stelling dat Duitsland zeker geen recht had op Mercator, juist omdat hij zelf voor een groot publiek had gezegd dat Duitsland driehonderd jaar lang de nagedachtenis van Mercator had verwaarloosd.[206] Vervolgens startte Van Raemdonck met een betoog in acht delen.[207] Eerst verdedigde hij opnieuw zijn visie op de voorzaten van Mercator, waarbij hij de twee voornaamste tegenargumenten van Breusing ontkrachtte. Vervolgens besprak hij een ander heikel punt, namelijk de duur van Mercators verblijf in Rupelmonde. Het derde deel wijdde hij aan betwiste feiten in de opvoeding van Mercator. Vervolgens kwam de actieradius van de cartograaf aan bod. Het vijfde punt behandelde Mercators relaties met “België”. In deel zes stond hij stil bij de omstreden uitspraak van Mercator over zijn eigen afkomst en nationaliteit. In het zevende deel haalde hij getuigenissen aan van oude en moderne auteurs om te bewijzen dat Breusing werkelijk helemaal alleen stond. Het laatste deel wilde met een spitsvondigheid de kroon op het werk zetten: een analyse van het *Lagerbuch* van Duisburg waarin Mercators naam ontbreekt, wat volgens Van Raemdonck ontegensprekelijk aantoonde dat Gerard Mercator, juridisch gezien, zelfs nooit burger van Duisburg is geweest, maar dat men er gewoon zijn aanwezigheid als buitenlands geleerde heeft getolereerd. In zijn slotconclusie reikte hij dan weer de hand naar Duitsland.[208] Hij erkende het recht van de inwoners van Duisburg om een gedenkteken op te richten ter ere van een “exilé Belge” die de laatste tweeënveertig jaar van zijn leven in hun stad had verbleven, maar slechts onder voorwaarde dat Duitsland zelf zou erkennen dat België het recht en de plicht had om een monument te bouwen dat uitdrukking zou geven aan de nationale fierheid en erkenning. Eens dit pact gesloten, konden Duitsers en Vlamingen een gemeenschappelijk feest vieren ter ere van een groot man wiens herinnering ze deelden.

Het moet voor velen een geruststelling geweest zijn dat na de publicatie van dit werk de storm enigszins ging liggen. Uit Duisburg noch uit Bremen kwamen verdere provocaties. Wat niet wil zeggen dat men plots anders was gaan denken. Het Mercatormonument in Duisburg zou uiteindelijk nog lang in de steigers blijven. De Frans-Duitse oorlog had de werken stilgelegd en de geldkraan dichtgedraaid. Jan-Hubert Van Raemdonck ijverde in eigen land voort aan zijn droom, die - eveneens gehinderd door de oorlogstroebelen - pas in 1871 in vervulling zou gaan. Bij de onthulling van het standbeeld hield hij een opmerkelijke redevoering, getiteld *Mercator’s Lofspraak*, waarin hij niet naliet zichzelf op de borst te kloppen en de overwinning in het debat claimde: “[…] Dáárom benijdt de vreemde ons zijne glorie, en wilde men ’s mans vlaamsche nationaliteit betwisten! Dáárom hebben wij de roovers voor het gerechtshof der wereld gedaagd, en getoond dat men België’s geschiednisblad niet, zooals steden en provinciën, inneemt of vernietigt! […]”[209]

Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas - Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas, IV, p. 22.
[206] Idem, pp. 25-26.
[207] Idem, pp. 34-89.
[208] Idem, pp. 90-93.
[209] *Inhuldiging van het standbeeld van Geeraard Mercator, welke te Rupelmonde den 14 Mei 1871 heeft plaats gehad.* Sint-Niklaas: Drukkerij J. Edom, s.d., pp. 18-19.

Jaren later stak de polemiek opnieuw de kop op. In 1878 - het jaar waarin het monument te Duisburg eindelijk werd onthuld - publiceerde Arthur Breusing een herdruk van zijn oude voordracht uit 1869. In een nabespreking veranderde hij geen woord aan zijn vroeger geformuleerde stellingen. Jan-Hubert Van Raemdonck publiceerde in 1880 opnieuw een bits antwoord: *La nationalité flamande de Gérard Mercator, réplique du Docteur J. Van Raemdonck au Docteur Breusing. En réponse au 'Nachtrag' que ce dernier a ajouté à la seconde édition de son 'Vortrag' intitulé 'Gerhard Kremer, gen. Mercator, der deutsche Geograph*. Latere biografen zouden de Wase dokter er de hemel voor in prijzen. De argumentatie van Van Raemdonck werd bewonderd. Men vond dat hij met meesterlijke hand Breusings opmerkingen één na één had vernietigd.[210]

Het zou ons te ver afleiden indien we het verdere verloop van de discussie dieper zouden uitspitten. In elk geval wordt uit het bovenstaande duidelijk dat de polemiek tussen Van Raemdonck en Breusing een mijnenveld legde tussen Belgische en Duitse geografen. Het hoogtepunt van de controverse - van eind 1869 tot juni 1870 - viel juist samen met de organisatiefase van het internationaal aardrijkskundig congres te Antwerpen, waarvan Jan-Hubert Van Raemdonck bovendien één van de secretarissen-generaal was. Het is bijgevolg niet verwonderlijk dat sommige betrokkenen, zoals Charles Ruelens, vreesden voor negatieve gevolgen, meer bepaald voor de afwezigheid van Duitse geleerden of - nog erger - voor uit de hand lopende discussies tijdens de plechtigheden. De Antwerpse stadsarchivaris Pierre Génard had het artikel in de *Mittheilungen* ook gelezen en trok als conclusie "que l'on tient à germaniser Mercator et qu'il est probable que les allemands feront de l'inauguration de la statue une question de nationalité."[211] Er was volgens hem maar één oplossing: "Il faudrait donc suivant moi, dans l'intérêt du Congrès, tâcher avant tout de trouver de l'appui en Allemagne."[212] In een brief aan diezelfde Génard van 27 december 1869 gaf Ruelens aan dat hij vermoedde dat in Duitsland snode plannen werden gesmeed, en wees hij met een beschuldigende vinger in de richting van Bremen: "je soupçonne M. Breusing d'avoir fait une petite propagande d'abstention."[213] Op dat ogenblik liepen de eerste reacties en inschrijvingen immers binnen en was men verrast over de geringe respons van de oosterburen. Er werd dan ook bijzonder veel zorg besteed aan de contacten met Duitse geïnteresseerden. Men trachtte vooral te ronselen via persoonlijke relaties. Zo schreef Ruelens op 24 december 1869 enthousiast: "J'ai reçu hier une lettre des plus aimables de M. Hirsche qui viendra au Congrès et y amènera tout Hambourg!"[214] Van Raemdonck zelf correspondeerde ijverig. Maar bij Ruelens leefde toch vooral de angst dat een aantal grote figuren uit de Duitse geografie zou ontbreken, zoals de al vermelde August Petermann. Toen bekend werd dat deze voorname uitgever zijn deelname had afgezegd, vroeg de Brusselse bibliothecaris hem nadere toelichting te geven. Petermann schreef hem dat de zaak Breusing er niets mee te maken had. Zijn beroepsverplichtingen hielden hem in Gotha. Zijn tijdschrift verscheen met zo'n regelmaat dat hij al 31 jaar lang amper vrije tijd had. Als bewijs gaf hij een opsomming van evenementen die hij de voorbije jaren had moeten missen.[215]

---

[210] C. DE BOCK. *Art. cit.*, pp. 430-431.
[211] SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 23 december 1869.
[212] Ibidem.
[213] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], s.d. [vermoedelijk 27 december 1869].
[214] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 24 december 1869.
[215] KOKLW JVR 31 / 124. Brief van A. Petermann aan C. Ruelens. Gotha, 18 januari 1870.

Waarschijnlijk gaat het hier om een oprecht excuus. Ook al werd zijn tijdschrift gebruikt in de polemiek, toch wilde Petermann zelf niet te veel met de zaak te maken hebben, en vermoedelijk deelde hij niet het chauvinisme van sommige van zijn landgenoten. Toen hij het gepubliceerde antwoord van Van Raemdonck ontving, schreef hij de organisatoren van het congres een brief die niet anders geïnterpreteerd kan worden dan een uiting van goede wil: "Indem ich Ihnen den Empfang der interessanten neuen Schrift 'Réponse à la Conférence du Dr Breusing &c.' Ihres Freundes Dr van Raemdonck anzeige, versahte ich nicht, Sie zu benachrichtigen, dass ich bei der ersten Gelegenheit eine Besprechung desselben in den 'Geographischen Mittheilungen' bringen werde, bei welcker es nür eine angenahme Ausgabe sein wird, dem Herr van Raemdonck gerecht zu werden."[216] Van Raemdonck kon dus rekenen op enige erkenning in Duitsland. Voorts bood Petermann aan berichten over de werkzaamheden van het congres in zijn tijdschrift op te nemen. Ook uitgebreide bijdragen in het Duits kwamen voor publicatie in aanmerking. Niet iedereen in Duitsland wilde zich trouwens laten meeslepen door de controverse. Voor een aantal intellectuelen was de discussie totaal overbodig en niet-wetenschappelijk. Het best werd dit waarschijnlijk verwoord door Adolf Bastian, de voorzitter van het Berlijnse genootschap voor aardrijkskunde: "Espérons que ce congrès contribuera aussi à faire oublier cette controverse sur l'origine d'un homme dont la vraie patrie c'est la république des sciences."[217] Het moet de Antwerpse organisatoren een hart onder de riem hebben gestoken, want hun congres moest inderdaad dienen voor het overbruggen van kloven tussen verschillende wetenschapstradities en -culturen. Ook buiten België en Duitsland werd de discussie gevolgd, en opnieuw hoopten de meeste commentatoren dat de controverse geen negatieve invloed zou hebben op het congres. Zo bood de Franse geograaf d'Avezac aan rechtstreeks te bemiddelen tussen de twee opponenten, want hij vond het hele meningsverschil absurd en beide betrokkenen onwaardig. Men moest elkaar vinden in het eerbetoon aan Mercator - het enige wat echt van belang was - en niet in onderlinge rivaliteit.[218]

Uiteindelijk zouden 26 Duitsers toetreden tot het congres. Dat aantal is vrij gering vergeleken bij het aantal Franse "adhérents", die met 96 de grootste delegatie vormden. Maar in vergelijking met Engeland - 50 toetreders - en Oostenrijk-Hongarije - 30 toetreders -, viel Duitsland minder uit de toon. Het is erg moeilijk om de invloed van de controverse juist in te schatten. Niettemin was het een probleem dat de organisatoren tijdens de voorbereiding grote zorgen baarde en hun contacten met Duitsland intensifieerde.

3. Het woord is aan de wetenschap

De bejaarde Adolphe Quetelet, vast secretaris van de eerbiedwaardige *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, was één van de eerste wetenschappers die zijn waardering uitsprak voor het initiatief te Antwerpen. Hij zond de organisatoren enkele van zijn werken over internationale statistiek, een

---

216 SAA MA 1138 / 1. Brief van A. Petermann aan de organisatoren van het congres. Gotha, 8 juli 1870.
217 SAA MA 1138 / 1. Brief van A. Bastian aan J. Van Put. Berlijn, 3 februari 1870.
218 KOKLW JVR 31 / 5 (2). Brief van P. d'Avezac aan J.-H. Van Raemdonck. Parijs, 7 juli 1870.

discipline die hij zag als één van de belangrijkste takken van de aardrijkskunde.[219] In de volgende weken en maanden zouden veel voorname geleerden uit binnen- en buitenland zijn voorbeeld volgen. De lijst met ereleden werd verder aangevuld tot een eindtotaal van 76, afkomstig uit 15[220] verschillende landen.[221]

Ereleden	
Land	***Aantal***
België	4
Brazilië	1
Denemarken	2
Duitsland	7
Frankrijk	6
Groot-Brittannië	15
Italië	7
Nederland	6
Oostenrijk-Hongarije	10
Portugal	1
Rusland	7
Spanje	5
Turkije	1
Verenigde Staten	2
Zweden-Noorwegen	2
	Totaal: 76

Men werd toegelaten tot het erecomité uiteraard in de eerste plaats op basis van wetenschappelijke verdienste. Quetelet, d'Omalius d'Halloy, de Quatrefages, Sabine, Major, Duval, Petermann, Lyell waren in hun tijd reeds grote namen. Hun aanvaarding van het erelidmaatschap werd erg gewaardeerd en de organisatoren hoopten dat zij het congres ook effectief zouden bijwonen. Zo rekende Ruelens op de deelname van Louis Agassiz, over wie hij schreef: "M. Louis Agassiz, le plus illustre des naturalistes contemporains, est professeur à l'Université de Cambridge-Boston (Massachussets) aux Etats-Unis. C'est un honneur à recevoir d'une façon toute exceptionnelle. Il faudra trouver (plus tard) une bonne maison qui l'invitât (lui et sa femme qui est très distinguée aussi comme écrivain) et le reçut royalement. Il est assez probable qu'il acceptât: j'ai entendu dire qu'il se proposa de revenir en Europe pour faire une visite à sa famille en Suisse."[222] Naast deze sprekende namen werden ook een aantal minder bekende figuren toegelaten op basis van hun goede relaties met leden van het organisatiecomité. Zo had Jean-Hubert Van Raemdonck uitstekende contacten met geografen in Wenen, Berlijn en Leipzig.[223]

---

[219] SAA MA 1138 / 1. Brief van A. Quetelet aan J.C. Van Put. Brussel, 5 december 1869.

[220] Het betreft hier de situatie op het ogenblik van het Congres, in augustus 1871, met andere woorden na de Duitse éénmaking.

[221] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. XV-XIX.

[222] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 12 december 1869.

[223] Bijvoorbeeld Pechmann, Foetterlé, von Scherzer, Steinhauser, von Hauslab werden via Van Raemdonck lid van het erecomité. Zie: SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 31 december 1869; SAA MA 1138 / 1. Brief van J-H. Van Raemdonck aan J.C. Van Put. Sint-Niklaas, 8 januari 1870.

Het bureau zorgde er ook voor dat het erecomité bestuurders en vooraanstaande leden telde van de belangrijkste aardrijkskundige genootschappen in de wereld. Dat was van essentieel belang. De genootschappen waren een krachtig promotiemiddel. Via hen kon het congres alle potentiële deelnemers rechtstreeks aanspreken. Uiteraard was de *Société de Géographie de Paris* ruim vertegenwoordigd, onder meer met haar voorzitter en met de voorzitter en twee ondervoorzitters van de Centrale Commissie. Ook de voorzitters van de *Royal Geographical Society* te Londen, de *Circolo geografico Italiano* in Turijn, de *Societa geografica Italiana* in Florence en het *Gesellschaft für Erdkunde* in Berlijn aanvaardden *ex officio* het erelidmaatschap. Van het *K.K. geographische Gesellschaft* werden de voorzitter, ondervoorzitter en secretaris-generaal ereleden; van het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg werden de drie ondervoorzitters tot het erelidmaatschap toegelaten. Men probeerde via de formule van het erecomité ook goede banden te smeden met gerenommeerde wetenschappelijke genootschappen of instituten: het *Royal Observatory* te Greenwich, het *Institut de France* in Parijs, de *Royal Society*, het *British Museum* en de *Royal Ethnographical Society* te Londen, het *Militair Geografisch Instituut* te Wenen. Voor België dacht men aan de *Conseil des Mines*, de *Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* te Brussel en de *Académie d'Archéologie de Belgique* te Antwerpen.[224]

De rol van de ereleden bij de voorbereiding van het wetenschappelijk programma was niet te verwaarlozen. Ze werden door het organisatiecomité uitgenodigd tot het insturen van vragen die tijdens de zitting van het congres aan bod moesten komen. Er werd een beroep gedaan op hun grote expertise in uiteenlopende domeinen. Meerdere ereleden gingen op dat verzoek in. Hun antwoorden werden verzameld door secretaris-generaal Pierre Génard, die ze ordende en voorlegde aan de andere leden van het organisatiecomité, in hoofdzaak het bureau en enkele erudiete figuren zoals Louis Delgeur.

Charles Ruelens was begin december zelf al begonnen met het opstellen van vragenlijsten voor verschillende takken van de aardrijkskunde. Een programma samenstellen bleek een moeilijke opdracht en hij vroeg Génard om hulp. Hij was van mening dat ook de andere leden van het organisatiecomité mee over de zaak moesten nadenken.[225] De adviezen van de ereleden kwamen dan ook goed van pas. Tegen het einde van de maand waren al voldoende ideeën verzameld om een eerste ontwerp op papier te zetten, hoewel de ingestuurde vragen ongelijk van kwaliteit waren, en niet altijd even origineel. Ruelens zei daarover het volgende: "Avec les questions déjà reçues, nous pouvons déjà dresser un programme provisoire. Je suis étonné d'une chose pourtant: c'est que presque toutes celles qu'on m'a données (même M. Cortambert) ne sont que la reproduction des miennes. M. Delgeur m'en a fourni qui sont, à mon avis, peu discutables dans un Congrès à cause des détails d'érudition qu'elles demandent. Néanmoins, il en faut pour tous les goûts: je les proposerai donc."[226] Begin januari 1870 was een ontwerp van omzendbrief klaar. De circulaire bevatte een tekst van Ruelens over het opzet van het congres, het congresreglement, een eerste lijst met vraagstukken en de samenstelling van het organisatiecomité. In laatste instantie nagelezen en gecorrigeerd door voorzitter-

[224] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. XV-XIX.
[225] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 8 december 1869.
[226] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 24 december 1869.

burgemeester Joseph Van Put, werd de omzendbrief op 15 januari 1870 goedgekeurd voor verzending.[227]

In de inleidende tekst[228] werd duidelijk gemaakt dat de wetenschappelijke vrijheid gegarandeerd was. De deelnemers zouden zelf oordelen welke onderwerpen ze belangrijk genoeg vonden om uitgebreid met collega's te bespreken. De organisatoren boden enkel een kader aan waarbinnen ze zouden kunnen werken. Het voorgestelde programma moest dan ook in die zin worden geïnterpreteerd. Het bevatte geen dwingende richtlijn. Men kon nog nieuwe vragen toevoegen. Het organisatiecomité zou dan na enkele maanden een definitief programma opstellen, dat kon dienen als basis voor de dagorde van de congreszittingen.

Men koos voor een omvattende aanpak, waarvan we met enige stelligheid kunnen beweren dat hij in grote lijnen gemodelleerd was naar het voorbeeld van Alexander von Humboldt, wiens brede visie universele weerklank had gevonden in het vijfdelige werk *Kosmos* (1845-1862), een fysische beschrijving van het universum. Het humboldtiaanse concept vond zijn weg en werd letterlijk ingeschreven in het programma: "les débats peuvent avoir pour objet tout ce qui se rattache à l'étude du *Cosmos*, de la terre, de ses habitants et de leurs relations entre eux; c'est à dire, la géographie proprement dite, l'histoire physique de la terre, l'ethnographie, le commerce et la navigation dans leurs rapports avec la géographie."[229] Vanuit een zuiver wetenschappelijke invalshoek zoals de studie van de astronomische evolutie van de aarde en van het opwarmen en afkoelen van onze planeet, suggereerden de organisatoren niettemin een piste naar meer praktisch gerichte thema's. Zo vermeldde men als voorbeeld de invloed van het gebruik van brandstoffen door de mens op het klimaat, en daarmee verband houdende activiteiten, zoals het droogleggen van moerassen, het herbebossen van bergen en vlakten, het aanleggen van binnenzeeën, enzovoort.[230] Het aardrijkskunde-onderwijs moest een tweede belangrijk onderdeel van het congres worden: haar toekomst, haar methoden, de problematiek van het universitair onderricht. De organisatoren maakten wel enig voorbehoud wat betreft de plaats van de historische aardrijkskunde op het congres. Ze waren van mening dat voor de uiteenzetting van de vraagstukken behorende tot deze subdiscipline zoveel erudiete details moesten aangehaald worden dat het onmogelijk was ze op snelle en synthetische wijze aan te snijden tijdens de debatten. Bovendien waren de vraagstukken meestal van lokaal belang. Een uitzondering werd gemaakt voor de Belgische geografie in de Romeinse tijd, de indeling van het land in de Middeleeuwen, de ontdekkingen van Vlaamse zeevaarders, de bijdragen tot de wetenschap van Belgische geografen.[231] Ontdekkingsreizen, en dan vooral de problematiek van de materiële en financiële omkadering die geboden kon worden, was dan weer een thema van eerste orde. Het verrast niet dat men ook de antropologie het nodige gewicht toekende. De voornaamste suggestie was: "l'examen des doctrines relatives à l'apparition de l'homme sur la terre et à l'unité ou à la diversité des races (la théorie de la sélection naturelle de Darwin, etc.)."[232] Dat onderwerp was, na de verhitte discussies in Groot-

---

[227] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 15 januari 1870; voor de verbeteringen van J. Van Put en de eindversie van de circulaire zie SAA MA 1138 / 3. Omzendbrief van 15 januari 1870.
[228] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. XI-XV.
[229] Ibidem.
[230] Ibidem.
[231] Ibidem.
[232] Ibidem.

Brittannië, in de belangstelling geraakt op het continent met de publicatie van de Franse vertaling, in 1862, van *Origins of Species* door Clémence-Auguste Royer.[233] In België kwamen de debatten over de evolutie eerder langzaam op gang. Ze zouden verscherpen vanaf de jaren 1870 onder invloed van de ideologische polarisering van de samenleving.[234] Groot belang hechtten de organisatoren tenslotte aan de invulling van het deel over de handelswetenschappen, met de nadruk op grootschalige bouwprojecten die de handel zouden kunnen bevorderen: havens, kanalen, spoorwegen, enzovoort.[235]

Om deelnemers te sprokkelen werden rondzendbrieven gestuurd naar al wie maar belangstelling toonde. Vooral Jan-Hubert Van Raemdonck rekruteerde driftig in de Duitstalige landen[236], maar ook in zijn eigen *Oudheidkundige Kring*, in de *Kamer van Koophandel* in Sint-Niklaas, welke - zo verduidelijkte hij aan Génard - "n'est pas hostile au Congrès comme la vôtre", en in de plaatselijke *Cercle industriel et commercial*, die het congres eveneens genegen was.[237] Ook consul Grattan was opnieuw zeer actief om Britse deelnemers te vinden.[238] Op 2 februari 1870 meldde Richard Cortambert vanuit Parijs dat het congres al ruime bekendheid genoot en zijn genootschap een "excellent agent de propagande" was. Zoals beloofd waren gedetailleerde artikels verschenen in meerdere kranten, en hij bereidde een nota voor die hij naar alle Franse dagbladen zou sturen. *Le Précurseur* kon eind februari en begin maart de namen opsommen van meerdere buitenlanders die hun deelname aan het congres hadden bevestigd.[239]

De reacties op de circulaire bleven dus niet uit. Men noteerde de eerste inschrijvingen en ontving ook nieuwe voorstellen, ditmaal ook afkomstig van vrijwel onbekende personen. De genootschappen beraadden zich eveneens over aanvullingen op het programma. In het geval van de *Société de Géographie de Paris* werd zelfs een speciale commissie in het leven geroepen. Op de zitting van 7 januari 1870 werden d'Avezac, Vivien de Saint-Martin en Elisée Reclus aangeduid om een reeks vragen op te stellen.[240] Tijdens de vergadering van 18 maart kwam de zaak opnieuw ter sprake en werd de commissie uitgebreid met Antoine d'Abbadie, Eugène Cortambert, Casimir Delamarre, Jules Marcou, Armand de Quatrefages en Charles Maunoir.[241] Begin april bezorgde de *Société* de Antwerpse organisatoren een document met niet minder dan 22 probleemstellingen.[242] Sommige Parijse leden, zoals d'Abbadie, stuurden in eigen naam nog vragen na.[243] Andere aardrijkskundigen die hun ideeën overmaakten waren onder meer de Oostenrijker

---

[233] C. DARWIN. *De l'origine des espèces ou des lois du progrès chez les êtres organisés. Traduit en français sur la troisième Edition avec l'autorisation de l'Auteur par Mll Clémence-Auguste Royer avec une préface et des notes du traducteur*. Paris: Guillaumin et Cie Libraires-Editeurs, 1862.

[234] G. VANPAEMEL. "De darwinistische revolutie". In: R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL. *Op. cit.*, I, pp. 261-266.

[235] *Compte-rendu du Congrès*..., I, pp. XI-XV.

[236] SAA MA 1138 / 1. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 28 januari 1870.

[237] SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, s.d.

[238] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 19 januari 1870.

[239] *Le Précurseur*, XXXV, N. 58, zondag 27 februari 1870; Idem, XXXV, N. 71, zaterdag 12 maart 1870.

[240] *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XIX, 1870, 1 & 2, pp. 72-73.

[241] Idem, p. 397.

[242] SAA MA 1138 / 2. Document toegevoegd aan een brief van C. Maunoir aan P. Génard. Parijs, s.d. [april 1870].

[243] SAA MA 1138 / 1. Brief van A, d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.

Johann Alexander von Helfert[244], de Deen Edvard Erslev[245], de Nederlander Willem Huberts[246], de Hongaar Janos Hunfalvy[247]. Op 21 april 1870 hadden de secretarissen-generaal dan ook zoveel nieuwe vragen ontvangen, dat ze een definitief programma door het organisatiecomité konden laten goedkeuren.[248]

4. Het programma, een panorama van de geografie anno 1869

De circulaire met het definitieve programma werd half mei 1870 voltooid en rondgestuurd. Ook daarna ontving men nog voorstellen, maar deze konden niet meer worden aanvaard. De indieners van de vraagstukken kregen de raad ze in de loop van het congres op het gepaste moment ter sprake te brengen. Het werkterrein van het congres lag dus vast. Hoewel de bijeenkomst door het uitbreken van de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen verdaagd zou worden tot augustus 1871 - een dramatische gebeurtenis waar we later dieper op ingaan - bleef het programma intact. Op voorstel van Charles d'Hane-Steenhuyse besloot het organisatiecomité, tijdens haar zitting van 4 mei 1871, de oorspronkelijke tekst integraal te behouden.[249]

Het programma was uiteindelijk heel omvangrijk geworden. Het telde niet minder dan zevenentachtig vraagstukken, verdeeld over vier secties. De eerste sectie, "géographie", omvatte zesentwintig problemen; de tweede sectie, "cosmographie" had er tweeëntwintig; de derde sectie, "navigation, voyages, commerce, météorologie, statistique" was met zesendertig vragen het uitgebreidst, de vierde sectie, "ethnographie", stelde slechts drie problemen aan de orde.[250]

In deze studie willen we de vraagstukken van naderbij bekijken. Al bleven een groot aantal daarvan vooral door tijdsgebrek vrijwel onbesproken tijdens het congres zelf, toch geven ze als geheel een goed beeld van de thema's die anno 1869 belangrijk werden gevonden door een grote groep mensen die zich voor geografie interesseerden. In die zin kan het programma beschouwd worden als een soort panorama van de aardrijkskundige wetenschap en haar aanverwante disciplines in die periode. Interessant wordt het bovendien wanneer we de vragen in verband kunnen brengen met hun auteur. Verschillende documenten uit het *Stadsarchief* van Antwerpen maken het immers mogelijk om de oorsprong van een groot gedeelte van de vraagstukken te achterhalen. In de analyse trachten we de vragen kort te duiden in een bredere wetenschappelijke en maatschappelijke context, en onderzoeken we de relatie tot de vraagsteller. De archivalia tonen ons ook enkele vragen die uiteindelijk niet de eindselectie haalden. Het bestuderen van de concordantie tussen het definitieve programma en de uiteenlopende voorstellen die we terugvinden in de archiefdocumenten is van groot belang. Op die manier wordt niet alleen de inhoud van dit belangrijke wereldcongres verduidelijkt, maar menen we ook te kunnen achterhalen vanuit welke invloedssferen de inhoud werd bepaald.

---

[244] SAA MA 1138 / 1. Brief van A. von Helfert aan het organisatiecomité. Wenen, 9 februari 1870.
[245] SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Erslev aan J. Van Put. Kopenhagen, 23 maart 1870.
[246] SAA MA 1138 / 1. Brief van W.J.A. Huberts aan het organisatiecomité. Zwolle, 29 maart 1870.
[247] SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan het organisatiecomité. Boeda, 2 april 1870.
[248] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van het organisatiecomité van 21 april 1870.
[249] SAA MA 1073/6. Omslag 4. Verslag van de zitting van het organisatiecomité op 4 mei 1871.
[250] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. XLIV-LIII.

4.1. Concordantie met de archiefstukken

De onderstaande vergelijkende tabel toont hoe het programma is totstandgekomen. In de linkse kolom staan de vragen zoals ze voorkomen in de definitieve circulaire van het congres en in de congresbundel die na afloop van de bijeenkomst werd gepubliceerd.[251] De rechtse kolom bevat citaten uit correspondentie en andere documenten die de secretarissen-generaal tijdens de voorbereiding van het programma hebben ontvangen of gebruikt, met steeds een duidelijke verwijzing naar de bron. Voor een aantal vragen zijn geen archiefstukken beschikbaar die de auteur aanwijzen, wat de blanco's in de tabel verklaart. Voor de meeste vragen uit het programma kon wel worden nagegaan wie de eerste suggestie op papier heeft gezet. In sommige gevallen merken we dat een voorstel meer dan één auteur heeft gehad. Het valt op dat bepaalde vragen gevoelige wijzigingen hebben ondergaan ten opzichte van de beginversie. Ofwel werden ze volledig herschreven door het organisatiecomité, ofwel zijn ze samengevoegd met aanverwante voorstellen.

[251] Ibidem.

Programma	Archiefstukken
Géographie	
1. *Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement, soit primaire, soit secondaire, soit supérieur ?*	a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869. *1° Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur? Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études géographiques de chacune des ces sections de l'enseignement? Et quel est le caractère dominant qu'il faut donner respectivement aux cours professés dans ces diverses sections?* b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur?*
2. *Quel but doit-on principalement se proposer dans les études de chacune de ces sections de l'enseignement?*	a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869. *1° Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur? Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études géographiques de chacune des ces sections de l'enseignement? Et quel est le caractère dominant qu'il faut donner respectivement aux cours professés dans ces diverses sections?* b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études de chacune de ces sections de l'enseignement?*
3. *Quel est le caractère dominant qu'il faut donner à chacun des cours professés dans ces diverses sections?*	a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869. *1° Quels sont les meilleurs moyens de propager l'instruction géographique dans les établissements d'enseignement soit primaire, soit secondaire, soit supérieur? Quel est le but qu'on doit principalement se proposer dans les études géographiques de chacune des ces sections de l'enseignement? Et quel est le caractère dominant qu'il faut donner respectivement aux cours professés dans ces diverses sections?*

	b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Quel est le caractère dominant aux cours professés sur ces diverses sections?*
4. *Quels sont les moyens de répandre, pour l'enseignement de la géographie, de bonnes cartes en rapport avec nos connaissances actuelles?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Enseignement* *1. Les cartes destinées à l'enseignement doivent surtout être exactes et faites avec le plus grand soin, bien plus que celles destinées aux savants: ceux-ci sont à même à corriger les défauts, les enfants ne le sont pas, et la première impression ne s'efface jamais entièrement.*
5. *Les cartes planes ont de grands avantages pour les savants, mais elles exigent, pour être bien comprises, une idée du mode de projection, difficile à donner dans les premiers leçons de géographie. Ne conviendrait-il pas de rendre les sphères et les cartes géographiques en relief d'un emploi plus général dans l'enseignement?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Enseignement.* *2. L'emploi judicieux des cartes en relief bien faites (car plusieurs sont de véritables jouets d'enfants) est très utile dans l'enseignement.*
6. *Convient-il de donner, sur les cartes destinées à l'enseignement, les indications des mouvements du terrain et de l'altitude des principaux points culminants du sol?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Enseignement.* *3. Il faut que les cartes indiquent autant que possible les mouvements du terrain. Les lignes d'égale altitude en* […] *de plus en plus foncé, y sont très favorables. On peut citer comme modèles les cartes murales de Vogel; seulement nous y voudrions les lignes d'altitudes plus multipliées.* *4. Les profils des contrées sur les marges des cartes sont aussi d'une très-grande utilité.* *5. Le système suivi dans le Schulatlas de Sydons, qui donne sur des cartes séparées les mouvements de terrain et les divisions politiques ne nous semble pas à imiter.*
7. *Quelles sont les meilleures méthodes à suivre pour que le dessin des cartes, par les élèves, donne de bons résultats?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Enseignement.* *7. Le dessin des cartes par les élèves nous semble très-utile dans l'enseignement, si toutefois on suit la méthode préconisée par Sydons. Toute autre méthode nous paraît présenter de grands inconvéniants.*
8. *La projection de Mercator est, sans contredit, celle qui convient le mieux pour les cartes marines et elle est universellement en usage; toutefois, si l'uniformité existe pour ces cartes, il n'en est pas de même pour les cartes terrestres, et, parmi celles qui servent à l'instruction, il y a presque autant de systèmes de projection que d'auteurs.* *Il est à désirer que le Congrès détermine la projection qu'il convient d'employer pour les mappemondes et les atlas.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van de vraagstellers. *La projection Mercator est sans contredit celle qui convient le mieux pour les cartes marines, et elle est universellement en usage. Il est à désirer que le Congrès veuille déterminer la projection qu'il convient le mieux d'employer pour les mappemondes et les atlas.* *L'uniformité n'existe que pour les cartes marines; il n'en est pas de même des cartes terrestres, et*

	parmi celles qui servent à l'instruction des enfants il y a presque autant de systèmes de projection que d'enfants. *(Maury)*
9. *Un grand atlas de cartes, comprenant l'ensemble de nos connaissances actuelles sur la géographie physique du globe, tant pour les terres que pour les mers, aurait la plus grande valeur scientifique et serait d'une utilité incontestable pour le commerce et l'industrie.* *Le Congrès ne pourrait-il pas provoquer l'exécution d'un travail de ce genre, et tracer le plan qu'il faudrait suivre dans son élaboration?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van de vraagstellers. *Un grand atlas de cartes comprenant l'ensemble de nos connaissances actuelles sur la géographie physique du globe, tant pour les terres que pour les mers aurait la plus grande valeur scientifique, en même temps qu'il serait très utile au commerce et à l'industrie.* *Le Congrès ne pourrait-il pas prendre l'initiative pour faire exécuter un travail de ce genre, et tracer le plan qu'il faudrait suivre dans son élaboration?* *(Maury)*
10. *Quels sont les exemplaires qui existent encore aujourd'hui des grandes cartes originales de Mercator? Où les trouve-t-on?*	
11. *Le peu de goût de certains peuples pour les entreprises commerciales lointaines, provient-il seulement du manque de connaissances géographiques? N'y a-t-il pas d'autres causes qui les rendent indifférents à ces entreprises?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *3. - De l'importance des voyages pour éveiller le goût de la géographie et des services nombreux et considérables rendus à cette science par les marins, dans tous les pays et à toutes les époques.* *4. - La prospérité et la puissance des nations a presque toujours dépendu de ses relations maritimes, et celles-ci sont le plus souvent le résultat de son goût pour les études géographiques.* *5. - Influence des études géographiques sur le goût et l'intelligence des hommes et sur l'indépendance des peuples.* *6. - De l'influence des colonies et des autres établissements nationaux au delà des mers, sur le goût des peuples pour la géographie, et des avantages qui en résultent pour le maintien d'un état commercial important.* […] *8. - Quelles sont les causes qui arrêtent les peuples dans leurs connaissances géographiques et dans leur esprit commercial et maritime.* […] *10. - Quels sont les moyens les plus efficaces pour vulgariser les connaissances géographiques; non afin de répandre des connaissances stériles, mais pour former des hommes utiles à la prospérité de leur pays?* *11. Jusqu'à quel point l'influence des gouvernements est elle indispensable, surtout dans les commencements pour arriver à cette fin?* *12. Suffit-il de répandre les connaissances acquises par les autres peuples pour tirer des études géographiques tous les avantages qui doivent en résulter pour la prospérité national?*
12. *Vers quels points du globe est-il préférable, aujourd'hui de pousser les investigations, dans*	SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9

l'intérêt de la science et du commerce?	december 1869. *3° Quelles sont les découvertes qui restent à faire , pour la connaissance complète du globe? - Vaut-il mieux porter d'abord les efforts d'investigations vers les régions équatoriales ou vers les régions arctiques? - quelle est celle des parties du monde qu'il est le plus urgent de faire visiter par les voyageurs?*
13. *Déterminer l'influence des grandes expéditions militaires, dans l'antiquité et au moyen âge, sur les progrès de la connaissance du monde.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *14. De l'influence des grandes expéditions militaires, dans l'antiquité et au moyen âge, sur les progrès de la connaissance du monde. Quels progrès les sciences géographiques ont elles retiré des guerres modernes?*
14. *Les géographes du XVIIIe siècle ont effacé, sur la carte de l'Afrique, bien des noms que les découvertes récentes y ont fait rétablir. L'étude attentive des auteurs arabes du moyen âge et des voyageurs portugais du XVIe siècle, ne serait-elle pas des plus avantageuses pour faire progresser la connaissance de cette partie du monde, et pour guider les voyageurs dans les découvertes à faire ou à renouveler?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie spéciale.* *4. Les géographes du XVIIIe siècle ont effacé sur la carte de l'Afrique bien des noms que les découvertes récentes y ont fait etablir. L'étude soignée des auteurs arabes du moyen âge et des voyageurs portugais du XVIe siècle, serait des plus avantageuses pour avancer la connaissance de cette partie du monde, et pour guider les voyageurs modernes dans les découvertes à faire ou à renouveler.*
15. *Le Congrès ne pourrait-il pas déterminer l'adoption d'une orthographe uniforme des noms propres, etc., tant sur les cartes que dans les traités de géographie?*	a) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Cartographie.* *Proposer des encouragements pour mettre plus de clarté dans les cartes géographiques, surtout en ce qui concerne la lettre.* b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van de vraagstellers. *Proposition de Mr Helfert.* *Adoption d'une orthographe uniforme des noms slaves romans albanais et turcs aussi bien sur les cartes de la Turquie d'Europe que dans les ouvrages géographiques qui traitent de ces pays.*
16. *Quelles étaient les limites du monde connu, aux différentes époques de l'antiquité?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie historique.* *2. Jusqu'où s'étendaient les connaissances des anciens dans le nord, le sud et l'est?*
17. *Indiquer les routes commerciales de l'antiquité.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie historique* *3. Quel est le pays de Thulé de Pythéas, et où se trouvait la contrée de l'ambre des anciens, à l'embouchure de la Vistule, où à celle de l'Elbe?*

	4. Tous les auteurs anciens entendent-ils par la Sérique une seule et même contrée, ou bien ce nom a-t-il désigné suivant les époques, des contrées différentes comme le pensait Lelewel?
18. *Que faut-il penser du voyage autour de l'Afrique dont parle Hérodote, et qui fut entrepris par les Phéniciens?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie historique.* *5. Que faut-il penser du voyage autour de l'Afrique par les Phéniciens, dont parle Hérodote?*
19. *Quelles sont les données de la science sur la vaste terre qui parait avoir existé, au commencement des temps historiques, dans l'Océan Atlantique, et dont les Açores, Madère, les Canaries et les îles du cap Vert nous présentent peut-être les restes?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur, S.l., s.d. *Géographie historique.* *6. Il est probable que, au commencement des temps historiques, il existait dans l'Océan Atlantique, une vaste terre dont les Açores, Madère, les iles des Canaries et celles du cap Vert nous présentent les restes, et dont la Méropide de Théopompe et l'Atlantide de Platon nous ont conservé le vague souvenir.*
20. *Quelles sont les lois naturelles, économiques et historiques qui président à la naissance, à la distribution sur le sol, à l'accroissement et au déclin des villes? Dresser une sorte d'inventaire des villes anciennes ou modernes qui accusent, avec le plus d'autorité, l'action de ces lois.*	SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Duval aan de voorzitter van het organisatiecomité. Parijs, 21 december 1869. *Vous venez de m'inviter à vous signaler quelques questions d'intérêt général: en voici une qui depuis long-temps me préoccupe:* *"Quelles sont les lois naturelles, économiques, historiques qui président à la naissance et à la distribution sur le sol, à l'accroissement et au déclin des villes" - Dresser une sorte d'inventaire des villes anciennes et modernes qui accusent, avec le plus d'autorité, l'action de ces lois." Je ne crois pas que l'on ait jamais accordé à ce sujet toute l'attention qu'il mérite.*
21. *Les anciens employaient-ils plus qu'une seule espèce de stade? Peut-on se fier aux travaux de Gosselin sur les mesures des Grecs?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie historique.* *7. Les anciens ne connaissaient qu'un seule espèce de stades. Les travaux de Gosselin sur les mesures des Grecs ne fait qu'embrouiller la géographie ancienne.*
22. *Au temps des ducs de Bourgogne, les marchandises de l'Inde parvenaient dans les Flandres et dans les Pays-Bas, et il doit rester, dans ces deux pays, de nombreux documents sur ce trafic; ne pourrait-on par rechercher les voies suivies, en Europe, par le grand courant commercial qui l'alimentait?*	SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Au temps où la maison de Bourgogne régnait dans les Flandres et les Pays Bas, les marchandises de l'Inde parvenaient dans ces pays et il doit se trouver tant en Belgique qu'en Hollande de nombreux documents sur ce sujet; il serait d'un haut intérêt qu'ils fussent remis en lumière et qu'ils aidassent à reconnaître les voies suivies en Europe par ce courant le plus grand qui ait jamais existé, véritable Gulf Stream commercial. Mr de Barante a traité ce sujet dans son Histoire des Ducs de Bourgogne, mais l'étendue de son thème ne lui a pas permis de lui*

	donner le développement auquel il a droit et qui lui assure une place distinguée dans l'histoire géographique.
23. *Quel était le littoral probable de la Belgique, il y a deux mille ans?*	SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Quel était le littoral probable de la Belgique il y a deux mille ans?*
24. *Quelle était la véritable caractéristique des boussoles flamandes, et à quelle époque peut-on faire remonter, avec certitude, la correction connue?*	SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Quelle était la véritable caractéristique des boussoles flamandes, et à quelle époque peut on faire remonter, avec certitude, la correction connue?*
25. *Préciser les relations de Bruges avec la côte occidentale de l'Afrique, au commencement du XIVe siècle.*	SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Préciser les relations de Bruges avec les ports occidentaux de la côte d'Afrique au Nord du Cap Cantin au commencement du XIVe siècle?*
26. *Quelle est la route à suivre pour atteindre les pôles, en se basant sur les connaissances géographiques actuelles?*	SAA MA 1138/1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het Congres. Turijn, 14 maart 1870. *I. Quelle est la route, vu l'état actuel des notions géographiques sur les courants de la mer glaciale arctique l'on doit choisir pour atteindre le plus sûrement le pôle.*
Cosmographie	
1. *Ne pourrait-on pas s'entendre pour adopter un même premier méridien?*	a) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *18. Accord à établir entre les différentes nations pour le choix d'un même premier méridien.* b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie générale* *1. Il est à désirer que toutes les nations maritimes s'entendent pour l'adoption d'un seul et même premier méridien.*
2. *Comment faudrait-il continuer les recherches sur la profondeur des mers, sur la température de l'eau aux différentes profondeurs, et sur les conditions de la vie animale, suivant ces profondeurs?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *19. Continuer les recherches sur la profondeur des Océans, sur la température de l'eau aux différentes profondeurs et sur les conditions de la vie animale suivant ces profondeurs.*
3. *Aujourd'hui qu'avec l'emploi de la vapeur sur mer, les sondages, dans les grandes profondeurs, sont rendus beaucoup plus aisés, il est à désirer que les bâtiments de guerre de toutes les nations soient invités à les effectuer, le plus souvent*	a) SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870. *1. Pour parvenir à une connaissance exacte des profondeurs de l'Océan, comment provoquer des*

possible, dans leurs traversées. *Il est du plus grand intérêt de conserver les parties du fond, ramenées par la sonde, afin de les soumettre aux investigations des savants.* *En dehors des points où reposent les lignes télégraphiques, le fond de la mer n'est encore que peu connu. Le Congrès ne pourrait-il pas demander aux différentes nations maritimes de placer, et de faire employer à bord de leurs navires de guerre, des appareils pour sonder dans les grandes profondeurs?*	*sondages hors des lignes de la télégraphie océanienne?* b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Provoquer les sondes en mer profonde surtout dans l'Océan Pacifique et le plus loin possible de toute terre. Encourager ces sondes surtout dans les endroits où il y aura le moins de probabilité que doivent passer des cables électriques. Le but qu'on se propose est de connaître le niveau du lit de la mer.* c) SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870. *Les connaissances de la surface de la terre vont s'élargir journellement par des travaux et des découvertes nouvelles tandis que les connaissances dans la profondeur de la mer ne sont que très défectueuses. Aucun géographe ne niera la nécessité de la connaissance exacte du fond de la mer au rapport des recherches et de la resolution des problèmes les plus impératifs du temps moderne.* […] *Depuis les publications de Maury des mille des bâtiments passent les océans et mesurent parfois les profondeurs des eaux; mais on n'y suit pas un système, un intérêt général, il nous manque d'un établissement central, où toutes les profondeurs mesurées, toutes les notices et découvertes, consernant le fond de la mer, affluent pour être publiées et exploitées généralement.*
4. *A quelle température l'eau de mer a-t-elle son maximum de densité?*	SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Physique du Globe* *A quel degré de température, l'eau de mer a-t-elle son maximum de densité? Est-ce à + 4°, comme l'eau douce, ainsi que le disent Mühry et la plupart des géographes anglais. Est-ce à -2°, à -3° ou à -4° au dessous de Zéro, ainsi que le croient nombre de physiciens?*
5. *Rechercher les meilleures manières de déterminer les courants sous-marins: quelles sont les observations à faire à ce sujet?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *20. Rechercher les meilleurs méthodes pour la détermination des courants sous-marins et des observations à faire à ce sujet.*
6. *Comment peut-on rendre plus précises les observations sur la hauteur des vagues et sur la profondeur à laquelle l'agitation de la surface de la mer cesse de se transmettre?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *21.Observations sur la hauteur des vagues et sur la profondeur à laquelle l'agitation de la surface cesse de se faire sentir.*

7. *Indiquer la marche des marées dans l'Océan Pacifique et dans l'Atlantique.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *22. Observations sur la marche des marées dans l'Océan, surtout dans l'Atlantique et le Pacifique.*
8. *Rechercher les causes des anomalies que présentent les marées, surtout dans l'Océan Pacifique.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *22. Observations sur la marche des marées dans l'Océan, surtout dans l'Atlantique et le Pacifique.*
9. *Ne serait-il pas possible d'obtenir une description complète du mouvement des eaux dans la plupart des grandes rivières?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *23. Descriptions complètes du mouvement des eaux dans la plupart des grandes rivières, détermination de la quantité et de l'espèce des matières chariées.*
10. *Quelles sont les variations du Gulfstream, et quand peut-on présumer que ce courant a pris naissance?*	
11. *Existe-t-il une mer libre de glace au pôle Nord, et quels sont les avantages que la science peut encore retirer d'une exploration des mers polaires?*	SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het congres. Turijn, 14 maart 1870. *I. Quelle est la route que, vue l'état actuel des notions géographiques sur les courants de la mer glaciale arctique l'on doit choisir pour atteindre le plus sûrement le pôle.*
12. *Comment détermine-t-on, avec le plus de sûreté, l'épaisseur moyenne des couches des différents terrains, suivant leur position géographique?*	
13. *Quelles sont les données de la science sur la couche de tourbe que l'on rencontre sous le littoral de la Belgique et de la Hollande, et que savons-nous de l'affaissement du sol, le long de la mer du Nord?*	
14. *Que savons-nous de la formation de l'Escaut occidental* (le Hont) *et des commencements de sa navigabilité?*	
15. *Rechercher les causes qui ont soulevé les steppes de l'Aral et du Balkan, à une hauteur considérable au-dessus de la mer; serait-il vrai, comme l'affirment les géologues et les zoologistes, que ces espaces aient jadis été recouverts par les eaux de la mer Caspienne, unies à celles du golfe d'Obi?*	SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Physique du Globe.* *Rechercher les causes qui ont soulevé les steppes de l'Aral et du Balkan, à une hauteur considérable au dessus de la mer; s'il est vrai, comme l'affirment les explorateurs géologues et zoologistes que ces espaces aient jadis été recouverts par les eaux de la Caspienne unies à celles du Golfe d'Obi?*
16. *Les régions inexplorées du pôle austral ont plus de huit millions de milles carrés de surface. La distance qui les sépare des côtes florissantes de la Tasmanie est la même que celle que les vapeurs franchissent en huit jours dans*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van vraagstellers. *Les régions inexplorées du pôle austral ont plus de huit millions de milles carrés en surface. La*

l'Atlantique. *N'est-il pas étrange que l'on n'ait pas cherché à pénétrer dans ces régions inconnues, maintenant surtout que les progrès de la navigation rendent cette exploration moins difficile, et le Congrès ne pourrait-il pas aider à provoquer un voyage de découverte vers le pôle Sud?* *On devrait recommander aux bâtiments, qui seraient envoyés vers le pôle austral, de sonder sur tout leur parcours, en allant et en revenant. Ces lignes de sondages, accompagnées des spécimens du fond de la mer, seraient du plus grand intérêt.*	*distance qui les sépare des côtes florissantes de la Tasmanie (Nouvelle Zélande) est la même que celle que les vapeurs franchissent en huit jours dans l'Atlantique.* *N'est-il pas étrange que l'on n'ait pas cherché à pénétrer dans ces régions inconnus, maintenant surtout que les progrès de la navigation rendent cette exploitation moins difficile ; et le Congrès ne pourrait-il pas aider à provoquer un voyage de découvertes vers le pôle sud?* *Le prochain passage de Vénus sur le soleil que les astronomes tiendront à observer dans le Sud pour déterminer (plus exactement) le parallaxe du soleil, peut être invoqué en même temps que l'importance des recherches sur la géographie physique du globe, pour inaugurer un voyage de découvertes.* *Il devrait bien être recommandé aux batiments qui seraient envoyés vers le pôle austral de sonder tout leur parcours en allant et en revenant. Ces lignes de sondages accompagnées des spécimens du fond de la mer seraient du plus grand intérêt.* *(Maury)* [bovenaan met potlood *16*]
17. *La connaissance de la forme de la terre exige la mesure de plusieurs lignes géodésiques dans l'hémisphère sud.* *Le Congrès ne pourrait-il pas éveiller l'attention des gouvernements sur l'opportunité d'une expédition scientifique, chargée de faire une triangulation dans le Sud de l'Afrique et de l'Amérique?*	SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870. […] *et comment donc resoudre le problème de la figure de la terre* […]
18. *Afin de constater, dans l'avenir, les affaissements ou les soulèvements de la surface du globe, il serait fort utile de déterminer, par un nivellement géométrique, la cote au-dessus de la surface moyenne de la mer la plus voisine de plusieurs points remarquables et faciles à retrouver. La surface moyenne de la mer, servant de comparaison, devrait être déterminée avec soin.* *Le Congrès ne pourrait-il pas provoquer la détermination de ces cotés dans la plupart des pays?*	
19. *Convient-il de rendre d'un usage plus général l'emploi de la division décimale du quart de cercle?* *Cet emploi n'offre-t-il pas des inconvénients, à cause de la division actuelle du jour?*	SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870. *2. Ne vaut-il pas mieux, au moins dans les instrumens qui servent à déterminer les positions géographiques et à remplir les détails des cartes, préférer toujours la division décimale du quart du cercle? L'expérience montre qu'elle procure une économie de 2/7 du temps employé, soit dans l'observation soit dans le calcul.*
20. *Le Congrès ne pourrait-il pas prendre l'initiative pour faire compléter, dans les différentes parties du monde, les observations sur la longueur du pendule à secondes?*	SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870. […] *sur la longueur de la verge de pendule* […]
21. *Comment peut-on le plus rapidement arriver à la détermination des trois éléments du*	SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Sabine aan de voorzitter van het organisatiecomité. Londen, 31

magnétisme terrestre, aux différents points de la surface du globe, et trouver la loi de leurs variations?	januari 1870. *I may permit myself to express the hope that amongst the natural sciences most intimately connected with Geography, terrestrial magnetism may find at the Antwerp Congress, both its advocates and its cultivators. In this hope I may venture to present to the notice of its members, values of a magnetic survey of the South Polar Regions of the Globe, executed by the British Government, the publication of which has been confided to myself. It has placed on record what may be regarded as an approximately exact representation of ploenomena, corresponding to a definite epoch, over a large fraction of the Globe, cohere great natural difficulties present themselves to chose engaged in such researches; and, as these phoenomena are known to be subject to, and in process of undergoing a systematic and progressive change, the causes of which, little understood as yet, are without doubt intimately connected with the originating causes of terrestrial magnetism, the subject appears not altogether unworthy of receiving some portion of the consideration of the eminent geographers who may be expected to be present at the Antwerp Congress.*
22. *Indiquer le moyen pour provoquer la création d'un établissement central, destiné à réunir tous les renseignements qui intéressent la géographie, à les discuter et à les publier.*	SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870. […] *il nous manque d'un établissement central, où toutes les profondeurs mesurées, toutes les notices et découvertes, consernant le fond de la mer, affluent pour être publiées et exploitées généralement.* *Créer un tel établissement, je suis d'opinion, que ce serait un beau problème pour le congrès car il favoriserais également les intérêts scientifiques, maritimes et mercantils.*
Navigation, Voyages, Commerce, Météorologie, Statistique	
1. *Le canal de Suez est appelé à opérer une révolution complète dans les relations de l'Europe avec l'extrême Orient. De quelle manière prévoit-on que le commerce tirera profit de la nouvelle voie qui lui est ouverte?*	a) SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het Congres. Turijn, 14 maart 1870. *Quelles seront les données et la valeur probable du commerce entre l'Afrique orientale et centrale et l'Europe après l'ouverture du Canal de Suez, et quels seront les moyens de lui donner tout son essor.* b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie spéciale.* *2. Le canal de Suez favorisera la navigation à vapeur et la développera de plus en plus. Toutefois comme il y aura toujours des navires à voiles, quelle course ces derniers doivent-ils tenir pour profiter du canal de Suez en toute saison?*
2. *Quel est le lieu le plus favorable pour établir un*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l.,

canal de grande navigation à travers l'isthme qui réunit les deux Amériques?	s.d. *Géographie spéciale.* *1. Quel est l'endroit le plus favorable pour établir un canal de grande navigation, sans sas ni écluses, à travers l'isthme qui relie les deux Amérique?*
3. *Quels avantages la colonisation de la Nouvelle-Guinée présenterait-elle au commerce de l'Europe?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie spéciale.* *3. La Nouvelle Guinée appartient, comme on sait, au moins pour la plus grande partie, aux Indes néerlandaises. La colonisation de cette ile immense présenterait-elle des avantages au commerce européen?*
4. *Déterminer l'importance, sous le rapport géographique et commercial, du grand Archipel indien et surtout de l'île de Java. Quels avantages retirera le commerce de la modification que l'on se propose d'apporter au système colonial de cette possession néerlandaise?*	SAA MA 1138 / 1. Brief van P. Bleeker aan de voorzitter van het organisatiecomité. Den Haag, 6 december 1869. *Repondant en même temps à l'appel d'indiquer quelque question d'intérêt général qui pourrait être mise en discussion au Congrès, je me permets d'appeler votre attention sur l'importance, sous le rapport géographique et commercial, du grand Archipel Indien et surtout de l'île de Java, qui par sa position géographique entre l'Asie (le Japon, la Chine, les Indes Anglaises) et l'Australasie, entre l'Afrique et les Amériques, par les resources et par la population de plus de quinze millions d'âmes, promet de devenir, sous un système colonial modifié, un des grands points centraux du Commerce du monde.*
5. *Quels sont les moyens de former des voyageurs utiles à la science géographique? N'y aurait-il pas de grands avantages à retirer de l'institution d'une école internationale de voyageurs? Dans un établissement de ce genre, les jeunes gens s'exerceraient à l'emploi des instruments d'observation, aux méthodes de géodésie et de topographie; ils s'initieraient aux sciences naturelles, à la médecine, à la chirurgie et à l'art de lever les inscriptions; ils étudieraient les langues les plus importantes et tout ce qui leur permettrait d'apprécier les peuples et les idiomes.*	a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869. *2° Quels sont les moyens de former les voyageurs les plus propres de faire faire du progrès à la géographie? - N'y aurait-il pas avantage de créer une école des voyageurs, où des jeunes gens s'exerceraient à l'usage des instruments d'observation, aux méthodes de géodésie et de topographie, ; s'initieraient aux sciences naturelles, à la taxidermie, à la médecine et à la chirurgie les plus ordinaires, à l'art de lever les inscriptions; - étudieraient les langues les plus importantes et tout ce qui leur permettrait d'apprécier les peuples et les idiomes?* b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Quels sont les moyens de former les voyageurs les plus propres à faire faire des progrès à la Géographie?* *N'y aurait-il pas avantage à créer une école des voyageurs où des jeunes gens s'exerceraient à l'usage des instruments d'observation, aux*

	meilleurs méthodes de topographie et de géodésie, s'initieraient aux sciences naturelles, à la taxidermie, à la médecine, à la chirurgie les plus usuelles, à l'art de lever les inscriptions; étudieraient les langues les plus importantes et tout ce qui leur permettrait d'apprécier le plus possible les peuples et les langues?
6. *Les gouvernements, afin de favoriser les voyages d'exploration, ne pourraient-ils pas s'entendre pour la formation d'un budget européen?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *13. N'y aurait-il pas lieu de former un budget européen pour les découvertes scientifiques; son emploi serait déterminé par les différentes sociétés savantes. On pourrait concenter ainsi tous les moyens au lieu de les éparpiller, sans en tirer tout le fruit possible.*
7. *Quels sont les meilleurs moyens de favoriser la colonisation des travailleurs moraux et utiles, et vers quelles contrées surtout devrait-on les diriger?*	a) SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 9 december 1869. *4° Quels seraient les meilleurs moyens de favoriser la colonisation de travailleurs moraux et utiles? - Et vers quelles contrées devrait-on surtout les diriger?* b) SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870. *Quels seraient les meilleurs moyens de favoriser les colonisations et vers quelles contrées devrait-on surtout les diriger?*
8. *Quelles sont, dans quelques pays, les causes principales du déclin de la marine marchande?* *Un peuple qui abandonne aux autres l'exploitation de ses relations maritimes, marche-t-il dans une bonne voie économique?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *4. – La prospérité et la puissance des nations a presque toujours dépendu de ses relations maritimes, et celles-ci sont le plus souvent le résultat de son goût pour les études géographiques.*
9. *Quelles institutions conviendrait-il de fonder en Belgique pour le développement du commerce et de la navigation?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst met vermelding van de vraagstellers, anoniem. S.l., s.d. *X. question du même:* [= M. Cortambert] *1. quelles sont les institutions géographiques et commerciales qu'il conviendrait d'établir en Belgique pour favoriser le développement du commerce et de la navigation?* [met potlood over de tekst: *insérer*]
10. *Examiner l'utilité des colonies et des établissements nationaux, au-delà des mers, quant à la stabilité du commerce et à la tranquilité intérieure des Etats.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *6. - De l'influence des colonies et des autres établissements nationaux au delà des mers, sur le goût des peuples pour la géographie, et des avantages qui en résultent pour le maintien d'un état commercial important.*
11. *Examiner et discuter les raisons qui ont porté peu à peu l'Angleterre à modifier son système colonial, et à donner à certaines de ses colonies*	

un gouvernement particulier.	
12. *Peut-on conclure de là, comme on le fait quelquefois, qu'il vaut mieux ne pas avoir de colonies?* *Quelles sont les raisons que l'on fait valoir contre le principe de la colonisation?*	
13. *Indiquer l'influence de la vapeur, du télégraphe électrique et des progrès importants réalisés dans les constructions maritimes, sur les relations de peuple à peuple.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *15. Influence de la vapeur, du télégraphe électrique et des progrès importants dans les constructions maritimes, sur nos relations de peuple à peuple.*
14. *Comment pourrait-on arriver à une législation commerciale et maritime uniforme?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *16. Avantages que l'on retirerait d'une législation commerciale uniforme,* [*ainsi que d'une monnaie et d'une langue internationale?* zie vraag 15] *Ne pourrait-on pas s'étendre à ce sujet?*
15. *Ne pourrait-on pas s'entendre sur l'emploi d'un système uniforme de poids, de mesures et de monnaies? Y a-t-il lieu de chercher à établir l'emploi d'une langue unique pour les relations internationales?* *Ne pourrait-on pas au moins s'entendre pour établir de l'unité dans les poids et les mesures scientifiques?*	a) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Avantages que l'on retirerait* [*d'une législation commerciale uniforme,* zie vraag 14] *ainsi que d'une monnaie et d'une langue internationale? Ne pourrait-on pas s'étendre à ce sujet?* b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d. *Géographie générale* *2. Il faudrait s'entendre sur l'adoption d'une mesure uniforme pour les distances et les superficies. Comme il y a aujourd'hui en Europe une tendance assez générale à adopter le système metrique pour les poids et pour les monnaies, il ne serait pas difficile de faire remplacer, dans les ouvrages de géographie, le pied par le mètre, le mille, le lieu, etc. par le kilomètre.* *3. Si l'on trouvait que le kilomètre carré présente des nombres trop grands pour la superficie, ne serait-il pas facile de le remplacer par le myriamètre - La mesure par degés carrés proposée en 185. par Mr. nous semble moins convenable.* *4. Il faudrait aussi adopter une graduation uniforme pour les thermomètres et les baromètres. Pour rester conforme au système décimal il conviendrait d'admettre généralement la division centigrade et celle en millimètres.*
16. *Serait-il avantageux de substituer à la projection de Mercator, pour les cartes routières marines, une projection représentant l'arc de grand cercle par une ligne droite?*	
17. *Quelles sont les améliorations qu'il faudrait apporter à l'emploi du télescope, à bord des navires, pour la détermination de longitudes par l'observation des éclipses des satellites de*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.*

Jupiter?	*24. Recherches pour faciliter l'emploi du télescope à bord des navires, surtout pour la détermination des longitudes par les satellites de Jupiter.* [*Recherches pour faciliter l'observation des hauteurs d'étoiles en mer, ainsi que la hauteur du soleil quand l'horizon est peu visible.* zie vraag 18]
18. *Comment peut-on faciliter la détermination des hauteurs d'étoiles, en mer, et rendre possible l'observation de la hauteur du soleil quand l'horizon est peu visible?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* [*24. Recherches pour faciliter l'emploi du télescope à bord des navires, surtout pour la détermination des longitudes par les satellites de Jupiter.* Zie vraag 17]. *Recherches pour faciliter l'observation des hauteurs d'étoiles en mer, ainsi que la hauteur du soleil quand l'horizon est peu visible.*
19. *L'emploi du télégraphe joue aujourd'hui un grand rôle dans la comparaison des observations météorologiques, et permet de déterminer les probabilités du changement dans l'état du temps; jusqu'à quel point serait-il utile de rétablir les signaux de l'amiral Fitz-Roy?*	
20. *Les cyclones qui traversent l'Océan Atlantique ont-ils une action sur l'état météorologique de l'Europe occidentale, et jusqu'où cette partie de la terre est-elle influencée par le climat de l'Atlantique?*	
21. *Quels sont les instruments enregistreurs que l'on peut employer à bord des navires?*	
22. *Quels moyens peut-on employer pour déterminer, en pleine mer, les dénivellations produites par le jeu des marées, les courants et les vents?*	
23. *La lune exerce-t-elle une influence sur l'état météorologique du globe?*	
24. *Déterminer l'influence que l'institution des consulats doit avoir sur les relations commerciales entre les différents pays du monde.*	
25. *Rechercher les moyens de parvenir à une statistique générale.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst met vermelding van de vraagstellers, anoniem. S.l., s.d. *II. question de Mr Quetelet:* *1. déterminer les moyens pour parvenir à une statistique générale (veuillez consulter Mr Quetelet sur la rédaction de cette question).* [met potlood over de tekst: *inserer*]
26. *Quels sont les meilleurs moyens de réunir les documents qui serviraient à faire des cartes:* *1° Des variations de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux;* *2° Des contrées où certaines maladies sont endémiques, et à quel degré;* *Ces cartes pourraient aussi donner la marche des principales épidémies.* *3° Des variations dans la densité de la population à la surface de la terre, ainsi que des dépenses nécessaires à la vie?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* *25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes.*

	[*Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture.* *Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays.* *Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque; quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.* *Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production., en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie.* *La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc.* *Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.*]
27. *Faire la statistique, surtout pour les pays d'outre-mer:* *1° Du rapport de l'étendue des terres incultes, suivant les différentes régions;* *2° De l'étendue des différentes cultures;* *3° De l'étendue des forêts, en y comprenant, autant que possible, la variation dans le volume du ligneux qui couvre une certaine superficie, prise pour unité.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* [*25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes.*] *Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture.* [*Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays.* *Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque; quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.* *Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production., en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie.* *La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc.*

	Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.]
28. *Faire de nouvelles observations pour compléter les cartes des lignes isothermes, surtout sur les continents. Tracer, sur ces mêmes cartes, les lignes d'égale intensité de l'état hygrométrique de l'air à la surface du sol et des quantités d'eau de pluie tombée pendant un temps déterminé.*	
29. *Déterminer, suivant les pays, la quantité du travail accomplie par l'homme.* *Déterminer, par exemple, le nombre d'hommes et le temps employés pour produire une certaine quantité de travail, telle que la livraison, sur le sol, de mille tonnes de charbon, la production d'un tonneau de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* [*25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes.* *Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture.*] *Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays.* *Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque;* [*quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.* *Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production., en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie.* *La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc.* *Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.*]
30. *Afin de juger du perfectionnement des machines, dans les différents pays, il serait utile de mettre, en regard de la quantité de charbon brûlé, l'effet mécanique utile qui en est résulté.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* [*25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes.* *Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré*

	de surface et rapports entre les différentes espèces de culture. *Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays.* *Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque;*] *quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.* [*Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production., en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie.* *La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc.* *Des dangers inhérents aux différentes professions suivant les pays.*]
31. *Etablir les variations dans les prix des marchandises, surtout dans les lieux de production, en tenant compte de la valeur des monnaies.* *Rechercher, pour tous les pays du globe, la densité des différents professions, telles que l'état militaire, la marine, les cultes, les beaux-arts, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction, etc.*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. *Indications plus spéciales.* [*25. - Cartes de la variation de la longueur de la vie moyenne des hommes suivant les différents lieux de la terre. Carte des pays où certaines maladies sont endémiques et tracé de la marche des principales épidémies. Ces cartes pourraient s'étendre à d'autres données telles que: la densité de la population, les dépenses nécessaires à la vie pour une certaine classe et les coefficients relatifs aux autres classes.* *Sur l'étendue des terres cultivées par mille carré de surface et rapports entre les différentes espèces de culture.* *Quand il s'agit d'industrie il serait fort intéressant de connaître le nombre d'hommes employés pour produire une certaine quantité de travail, suivant les différents pays.* *Ainsi, le nombre d'hommes employés par an pour produire mille tonnes de charbon, une tonne de fer, un poids donné d'une marchandise quelconque; quand les machines sont employées rechercher si elles sont employées le plus économiquement.*] *Des variations dans le prix des marchandises, surtout dans les lieux de production., en tenant compte de la variation dans la valeur de la monnaie.* *La densité des différentes professions pour les différents pays du globe; telles que l'état militaire, la marine, les cultes, l'administration, l'élaboration et l'application des lois, l'instruction etc etc.* [*Des dangers inhérents aux différentes*

	professions suivant les pays.]
32. *Etudier la marche des principales langues européennes dans leurs tendances à se substituer peu à peu à d'autres langues, aussi bien en Europe que dans les pays lointains.*	
33. *Quelles sont les conséquences de la dévastation des forêts sur l'état météorologique d'un pays, et peut-on paralyser ces conséquences fatales par des reboisements partiels?*	SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870. *Quelles sont les conséquences de la dévastation des forêts sur l'état météorologique d'un pays, et peut-on paralyser ces conséquences fatales par des reboisements partiels?*
34. *Quelles sont nos connaissances sur la partie du Sahara qui s'étend entre la Tunisie et le Touât, jusqu'au Soudan central?* *Peut-on démonter la justesse, la possibilité et les avantages d'un projet de culture et de colonisation de cette région; comment établirait-on un chemin de fer entre la Méditerranée et le Soudan?*	SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem, s.d., met vermelding van de vraagstellers. *Propositions de Mr Paladini de Turin.* *1. Mon but est donc d'entretenir le congrès géographique* [*Mon… géographique* doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: *Quelles sont nos connaissances*] *sur l'Afrique et plus particulièrement sur la partie du Sahara qui s'étend entre la Tunisie et l'Algérie, le Fezzan et le Touat, jusqu'au Soudan central, dans l'espoir de pouvoir justifier devant l'Europe* [*dans… Europe* doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: *peut-on démontrer*] *la justesse, la possibilité et les avantages promis par* [*promis par* doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: *d'*] *un projet de culture et colonisation de cette région, ainsi que par la construction* [*ainsi… construction* doorstreept met potlood; toegevoegd met potlood: *comment établirait-on*] *d'un chemin de fer entre la Méditerranée et le Soudan.* [*35* toegevoegd met potlood]
35. *Quelles conséquences peut-on prévoir, pour le climat de l'Afrique et de l'Europe, de la création d'une mer dans le désert de Sahara, et quelles seraient approximativement les conditions de navigabilité de cette mer?*	
36. *Toutes les nations ne pourraient-elles pas s'entendre pour adopter un mode uniforme de balisage, dans les rivières et sur les côtes?*	SAA MA 1138 / 2. Brief van A. Stessels aan P. Génard. Antwerpen, 13 mei 1870. *Mon cher M. Génard,* *Je vous envoie l'épreuve du programme définitif.* *Il n'y a pas beaucoup de corrections à y faire, mais à l'article navigation j'ai ajouté une 36me question que j'avais oubliée; elle est d'une grande importance.*
Ethnographie	
1. *Quels sont les résultats des investigations scientifiques relatives à l'origine de l'homme?*	a) SAA MA 1138 / 2. Document met twee vragen over etnografie, anoniem. S.l., s.d. *2 Delgeur) quelles sont les résultats des investigations scientifiques relativemen à l'origine de l'homme* *Peut-on etablir les degrés de supériorité et d'infériorité parmi les races humaines?* b) SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur.

	S.l., s.d. *Sciences auxiliaires* *2. L'éthnologie est une science expérimentale, elle ne peut rien établir de certain sur l'origine de l'espèce humaine, elle ne peut présenter que des hypothèses plus ou moins probables.*
2. *Peut-on établir des degrés de supériorité et d'infériorité parmi les races humaines?*	a) SAA MA 1138 / 2. Document met twee vragen over etnografie, anoniem. S.l., s.d. *2 Delgeur) quelles sont les résultats des investigations scientifiques relativemen à l'origine de l'homme* *Peut-on etablir les degrés de supériorité et d'infériorité parmi les races humaines?* b) SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870. *Quels sont les caractères distinctifs les plus essentiels et les moins variables pour constater scientifiquement la pluralité des races humaines?* *Peut-on déjà définitivement déterminer les nombres des races humaines vraiment distinctes.* *Quelles sont les races humaines primitives (primordiales) et quelles races sont dérivées?*
3. *Quelle est, aujourd'hui, la distribution géographique des races humaines, et quelles sont les tendances de certaines races à se substituer à d'autres?*	SAA MA 1138 / 1. Brief van A. de Quatrefages aan de organisatoren van het Congres. Parijs, 2 januari 1870. *A ce titre il me semble que vous pourriez placer dans votre programme la question de La distribution géographique des races humaines.*

4.2. Analyse

Een indrukwekkend programma zoals dit verdient een uitgebreide analyse. Voor de duidelijkheid houden we ons aan de structuur van de vier secties. Binnen iedere sectie proberen we de vragen te ordenen volgens thema en / of auteur en indien mogelijk gegroepeerd te bespreken. In het bijzonder proberen we na te gaan in welke context het vraagstuk is kunnen totstandkomen.

4.2.1. Sectie geografie

De sectie geografie telde zoals gezegd zesentwintig vraagstukken. Belangrijke aandachtspunten waren het onderwijs van de aardrijkskunde, de cartografie en de historische aardrijkskunde.

a. Onderwijs

De vragen 1 tot en met 7 hadden betrekking op het onderwijs. De vraagstelling was vrij analytisch, van algemene naar bijzondere problemen. De eerste vier vragen waren eerder van beschouwelijke aard. Hoe kon het aardrijkskunde-onderwijs in het algemeen worden aangemoedigd? Moesten de doelstellingen verschillen al naargelang de onderwijsgraad? Hoe moest dat dan in elk van deze graden concreet worden ingevuld? Met welke onderwijsmiddelen moest dat gebeuren? Specifieke vraagstukken richtten zich vervolgens op het gebruik van kaarten in het onderwijs. Men wenste een discussie over het inzichtsniveau van kinderen aangaande projecties en over de voor- en nadelen van het gebruik van alternatieven voor kaarten, zoals globes en reliëfkaarten. Men vroeg zich af of hoogtelijnen wel op schoolkaarten moesten staan. Tot slot wilde men een goede methodiek om kinderen zelf kaarten te leren tekenen.

De drie algemene vragen waren aanvankelijk al op 9 december 1869 als één enkele vraag ingestuurd door Eugène Cortambert.[252] Vervolgens werden ze overgenomen door de *Société de Géographie de Paris* en, in drie geledingen ontrafeld, in april van datzelfde jaar namens dit genootschap nogmaals officieel aan de organisatoren overgemaakt.[253] De meer specifieke vragen over de hulpmiddelen werden in beginsel bedacht door Louis Delgeur[254], lid van het organisatiecomité, maar in het eindstadium in meer algemene zin herschreven door zijn collega's, waarschijnlijk door Ruelens zelf, die de eindversie van het programma redigeerde. Hij zette de affirmatieve stijl van Delgeur om in een echte vraagstelling. Het is bekend dat de Brusselse conservator Delgeur een te grote zin voor eruditie verweet, en dat wordt duidelijk in de uitgezuiverde vragen.[255] De vragen bevatten geen verwijzingen meer naar specifieke publicaties of onderzoekers zoals Sydons en Vogel.

---

[252] SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.
[253] SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan een brief van C. Maunoir, april 1870.
[254] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur, s.d.
[255] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 24 december 1869.

Het aardrijkskunde-onderwijs genoot omstreeks het derde kwart van de negentiende eeuw zeker niet de aandacht die het later zou krijgen. Nergens was de aardrijkskunde tot het hoger onderwijs doorgedrongen. Een uitzondering was Duitsland, waar aan enkele universiteiten cursussen werden verstrekt, maar zelfs daar kan de situatie prematuur genoemd worden. Hoezeer Ritter als hoogleraar te Berlijn invloed op de geografie had uitgeoefend, toch bleef het onderwijs ervan aan universiteiten in de twee decennia vóór 1871 beperkt tot drie plaatsen. In Berlijn was Ritter vervangen door de classicus Heinrich Kiepert, die geen gewoon hoogleraar was maar de titel van "dozent" droeg. Johann Eduard Wappäus was hoogleraar in Göttingen. Karl J.L. Neumann was professor te Breslau. Gedurende enige tijd had G.B. Mendelssohn geografie onderwezen aan de Universiteit van Bonn, maar na zijn overlijden in 1857 was hij niet meer vervangen. Pas in 1874 werd besloten aan alle Pruisische universiteiten leerstoelen geografie op te richten.[256] In Frankrijk was de toestand niet anders, integendeel. De Sorbonne was de enige universiteit met een leerstoel geografie - sinds 1809 - maar hij was gevestigd in de Faculteit Letteren en werd steeds ingenomen door historici.[257] Uiteraard had dit een negatieve impact op de kwaliteit van het onderwijs in middelbare en lagere scholen, waar leraars en onderwijzers volstrekt willekeurig te werk gingen omdat zij tijdens hun opleiding geen degelijke vorming hadden genoten. Met enig geluk waren enkelen in het bezit van behoorlijke handboeken, al dient onmiddellijk gezegd dat die vrij schaars waren.[258] Een spraakmakend rapport van Levasseur en Himly zou in 1871 de voornaamste zwakheden van het Franse aardrijkskunde-onderwijs aan de oppervlakte brengen.[259]

De in het oog springende plaats van het onderwijs in het congresprogramma was dus totaal verantwoord. De geografische genootschappen gingen in de jaren voor en na het congres meer en meer wijzen op de noodzakelijkheid van een publiek debat over de ontwikkeling van aangepast geografie-onderwijs dat voldeed aan de actuele behoeften van de samenleving. Vooral in het middelbaar onderwijs, dat geïmpregneerd was door de klassieke studies, leek dit probleem aan de orde. Dat Eugène Cortambert een lans brak voor zo'n debat verrast niemand. Het is bekend dat hij al rond het midden van de negentiende eeuw een stevige intellectuele onderbouw wilde geven aan de geografie. Zijn *Eléments de géographie physique* (Parijs, Hachette, 1848, 2 vol.) werd gebruikt als basis voor de leerboeken van de lycea, waar aardrijkskunde aan bod kwam in de lessen natuurwetenschappen.[260] Cortambert publiceerde eveneens bij Hachette in Parijs een *Cours de géographie, comprenant la description physique et politique et la géographie historique des diverses contrées du globe* (1846). Louis Delgeur voelde zich erg betrokken bij de onderwijsproblematiek aangezien hij met beide voeten in het terrein stond. Gevormd als classicus gaf hij van 1841 tot 1852 Nederlandse letterkunde, aardrijkskunde en geschiedenis aan het *Institut Saint-Louis* in Mechelen. In 1852 werd hij preceptor in het huis van Alphonse della Faille-van Havre, wiens kinderen hij een degelijke

---

[256] G.J. MARTIN & P.E. JAMES. *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*. New York-Chicester-Brisbane-Toronto-Singapore: John Wiley & Sons, Inc, 1993^3, pp. 164-165.
[257] Idem, p. 191.
[258] N. GRAVES. "Geography in French public secondary schools (1800-1870) as evidenced by the content of a sample of text-books." *Paradigm*, No. 5 (August, 1991). Consulteerbaar via: http://w4.ed.uiuc.edu/faculty/westbury/Paradigm/graves5.html
[259] E. LEVASSEUR & A. HIMLY. "Rapport général sur l'enseignement de l'histoire et de la géographie adressé à M. le Ministre de l'Instruction Publique et des Cultes." *Bulletin administratif du Ministre de l'Instruction Publique, des Cultes et des Beaux-Arts*, 1871, n° 265, pp. 305-348.
[260] Ibidem.

vorming bezorgde.[261] Hoewel zijn vroegste belangstelling ging naar de Nederlandse letterkunde, genoot hij in latere jaren vooral bekendheid als oriëntalist, in het bijzonder als kenner van de Egyptische Oudheid. In het begin van zijn onderwijscarrière was zijn belangstelling nogal versnipperd. Bij het *Etablissement géographique de Bruxelles* van Vandermaelen publiceerde hij een *Carte historique de la Belgique au Moyen Age* (s.d.) en een *Nieuwe kaart der provincie Antwerpen: behelzende de grensscheiding der gemeenten, de gehuchten en de parochiale kerken, al de bestrate en ijzeren wegen, de bijzonderste aardewegen, de rivieren, kanalen, beken en voornaamste waterlopen, enz. enz. met zes nevenkaartjes voor de bijzondere indeelingen der provincie* (1865), wat aantoont dat hij enige ervaring had in het vlak van de cartografie.

b. Cartografie

De vragen 8 tot en met 10 hadden de cartografie tot onderwerp.

Vraag 8 raakte ongetwijfeld een gevoelige snaar bij de cartografen, want er werd hen expliciet verweten dat er geen harmonie kon worden vastgesteld in het gebruik van projecties voor landkaarten, terwijl voor zeekaarten de ervaring had geleerd dat enkel de Mercatorprojectie echt geschikt was. Die situatie was volgens de steller van de vraag vervelend voor alle gebruikers, maar in het bijzonder in het onderwijs, waar veel verwarring heerste. Voor hulpmiddelen zoals wereldkaarten en atlassen was een oplossing wenselijk. Het was een oud zeer. Al eeuwenlang probeerde de mens de bolvormige aarde op een plat vlak af te beelden zonder daarbij grote vervormingen aan te brengen, maar elke methode had zo zijn nadelen. Sommige werelddelen kwamen te nadrukkelijk in beeld, de poolgebieden werden vaak totaal vervormd, en er waren nog andere problemen. Al naargelang de projectie waren er afwijkingen op het vlak van de conformiteit, de afstanden, de schaal, de richtingen, de proportionele verhoudingen tussen de gebieden, enzovoort.[262]

Bij de Mercatorprojectie wordt de aarde afgebeeld op een cilinder die de aardbol snijdt in de evenaar. De kaart toont evenwijdige meridianen en parallellen die elkaar volgens rechte hoeken snijden. Aan de evenaar is de schaal overal gelijk. De projectie wordt veel gebruikt voor zeekaarten omdat ze de minste problemen biedt voor de navigatie. Bij loxodroomvaren verplaatst een schip zich tussen het vertrekpunt en het punt van aankomst niet langs de kortste route - die komt immers overeen met een boog van een grote cirkel - maar toch is deze navigatietechniek het eenvoudigst. Een loxodroom - een kromme op het boloppervlak die alle meridianen onder dezelfde hoek snijdt - wordt bij een Mercatorprojectie afgebeeld als een rechte lijn. Enkel voor grootcirkelvaren en navigatie in de poolwateren is de Mercatorprojectie volstrekt ongeschikt.[263]

Er zijn massa's andere projectiewijzen denkbaar. Op het einde van de Renaissance waren al meer dan zestien projecties in omloop. Naarmate de wiskunde tot

---

[261] P. GÉNARD. *Levensschets van Dr Lodewijk Delgeur.* Gent: A. Siffer, 1890, pp. 9-12

[262] Een uitstekende studie over de geschiedenis van de projecties vindt men in: J.P. SNYDER. *Flattening the Earth. Two Thousand Years of Map Projections*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1993, 365 p.

[263] J.P. SNYDER. *Op. cit.*, pp. 43-49.

ontwikkeling kwam, ontstonden nieuwe projectiewijzen. De Zwitserse wiskundige Johann Heinrich Lambert presteerde het om in één en dezelfde bijdrage zeven nieuwe projecties voor te stellen (1772). Met de projecties van Bonne, La Hire, Euler, Cassini, Lagrange, Murdoch, enzovoort, zorgde de achttiende eeuw voor circa zestien nieuwe methoden. De grote kaartenmakers van de negentiende eeuw zoals Hermann Berghaus en August Petermann maakten hieruit een keuze, maar ontwikkelden zelf nieuwe technieken. Wiskundigen zoals Carl Friedrich Gauss en Ferdinand Rudolph Hassler leverden eveneens hun bijdrage. Al naargelang de doelstellingen kozen kaartenmakers over het algemeen voor azimuthale projecties (afbeelding van de aardbol op een vlak), cilinderprojecties (afbeelding op een cilindermantel) of kegelprojecties (afbeelding op een kegelmantel). Daarbij konden ze nog opteren voor normale (de as van kegel of cilinder valt samen met de aardas), transversale (de as van kegel of cilinder staat loodrecht op de aardas) of scheve (de as van kegel of cilinder en de aardas snijden elkaar onder een willekeurige hoek) projecties.[264]

Die toenemende verscheidenheid aan projectiemethoden was voor professionele gebruikers zeker geen nadeel. Men moest wel een goed inzicht hebben in de theoretische onderbouw om te weten wat de sterke en zwakke punten van een kaart waren. In die zin is de duidelijke kritiek in vraag 8 maar ten dele terecht. Voor onervaren onderwijzers of leerlingen zal een zekere eenvormigheid wel verkieslijker zijn geweest, maar anderzijds boden de nieuwe ontwikkelingen ook tal van voordelen. Zo kwam men vaak tot merkwaardige vormen, zoals de sterprojecties, die toch heel nuttig bleken te zijn voor, bijvoorbeeld in betreffend geval, het in kaart brengen van de noordpool.[265] Toch is het begrijpelijk dat de vraag aan het programma werd toegevoegd. De indiener was namelijk de gereputeerde Commodore Matthew Fontaine Maury.[266] Zijn werkterrein lag - zoals we later zullen zien - in de maritieme sector. Vanuit die ervaringswereld lag het enigszins voor de hand dat een congres haar deelnemers moest uitnodigen tot een discussie over een praktisch probleem waarvoor in een aanliggend deeldomein een vrij eensgezinde oplossing was gevonden.

Maury was ook verantwoordelijk voor vraag 9[267], die opriep tot de uitvoering van een atlas waarin de meest recente verwezenlijkingen op het gebied van de fysische aardrijkskunde opgenomen zouden worden. De atlas moest ook aandacht schenken aan de oceanen. De negentiende eeuw had op het vlak van atlassen al een hele evolutie ondergaan. De kaarten waren meer afgestemd op de nieuwe behoeften van de geografie, die niet langer louter beschrijvend mocht zijn maar ook feiten moest leveren aan de politiek, de handel en de industrie om specifieke problemen op te lossen. De *Stieler Handatlas*, voltooid in 1831, is een uitstekend voorbeeld. Na de reizen en de publicaties van Alexander von Humboldt ging men steeds meer onderzoek verrichten naar de complexe interacties tussen de mens en de fysische wereld. De vraag onderstreept trouwens het belang ervan voor handel en industrie. De Duitse cartograaf Heinrich Berghaus vervaardigde de eerste atlas die specifiek

---

[264] Idem, pp. 55-154.
[265] De eerste sterprojectie werd bedacht door de Oostenrijker G. Jäger in 1865. Aangepaste versies uit de negentiende eeuw vinden we bij A. Petermann en H. Berghaus. Zie: J.P. SNYDER. *Op. cit.*, pp. 138-140.
[266] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem, s.d., met vermelding van de vraagsteller.
[267] Ibidem.

gewijd was aan de fysische aardrijkskunde. De *Berghaus Physikalischer Atlas*, verwezenlijkt in de jaren 1837-1848 en herzien in 1849-1852, was trouwens bedoeld als een supplement bij de *Kosmos* van von Humboldt. Het werk bestond uit 93 thematische kaarten, gebaseerd op recente informatie over klimatologie, hydrografie, geologie, aardmagnetisme, enzovoort. De *Berghaus Atlas* zou lang in gebruik blijven en zelfs een Engelse versie krijgen.[268] Maury had zelf het klimaat- en oceaanonderzoek met rasse schreden doen vooruitgaan, in het bijzonder wat betreft het gebied van de Atlantische Oceaan. Door dieptepeilingen met sondes was een totaal nieuw beeld ontstaan van het landschap, de flora en de fauna onder de zeespiegel. Meer dan wie ook besefte hij dat deze informatie moest verwerkt worden in alle mogelijke werkinstrumenten. Hij verwachtte van het congres dat het nadacht over de praktische realisatie. Indien mogelijk moest een concreet plan uit de bus komen. Het congres werd dus opnieuw uitgenodigd om krijtlijnen te zetten.

Vraag 10 was van een geheel andere orde. Men vroeg de congresgangers om gedetailleerde informatie te bezorgen over nog onbekende originele kaarten van Gerard Mercator. Zo'n vraag was van evident algemeen historisch belang en hield rechtstreeks verband met het initiële opzet van het congres: een hommage bieden aan de Vlaamse cartograaf. Toch raakte ze in de eerste plaats aan de persoonlijke belangstellingssfeer van enkele organisatoren, in het bijzonder Jan-Hubert Van Raemdonck, die gebaat was bij het complementeren van de documentatie die hij in de voorbije jaren had verzameld. De indiener van de vraag is niet traceerbaar in de archieven. Wellicht heeft Charles Ruelens ze aan het programma toegevoegd na overleg met zijn Antwerpse collega's.

c. Handel

De vragen 11 en 12 trachtten een discussie op gang te brengen over de algemene belangstelling voor geografie in relatie tot de bevordering van de handel.

Vraag 11 is bijzonder interessant in het licht van de plaatselijke situatie. Men vroeg zich af of het gebrek aan belangstelling voor verre handelsondernemingen, dat kenmerkend zou zijn voor bepaalde volken, te wijten was aan een gebrekkige geografische kennis. Mocht dit niet het geval blijken, dan werd van het congres verwacht dat het andere oorzaken zou aanduiden. Uiteraard was dit een impliciete verwijzing naar de toestand in België. De Belgen waren niet, zoals sommige Europeanen, in grote groepen naar andere werelddelen geëmigreerd. Kolonies werden door de liberale economen en politici verworpen.[269] Het land had geen machtige handelsvloot zoals enkele buurlanden. Jean Stengers heeft deze vaststellingen bevestigd in zijn besluit bij een omvangrijke studie van het expansionisme onder het bewind van koning Leopold I: "Dans la structure du commerce extérieur belge, un des traits caractéristiques, précisément, est la faiblesse de la présence belge à l'étranger, surtout dans les pays lointains."[270] Hij

---

[268] G.J. MARTIN & P.E. JAMES. *Op. cit.*, pp. 143-146.
[269] J. STENGERS. "L'anticolonialisme libéral au XIXe siècle." In: J. STENGERS (ed.). *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études - De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies.* Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 404-443.
[270] Idem, p. 814.

voerde Alexis Brialmont aan, die in 1860 reeds constateerde dat het aantal Belgische negocianten in het buitenland uiterst beperkt was.[271] Interessant aan de vraagstelling is dat enig ongenoegen doorklinkt over de bestaande situatie. Ze is eerder suggestief dan interrogatief betreffende de relatie tussen expansionisme en aardrijkskundige kennis. In principe is wat de vraag juist zo boeiend maakt, haar relatie tot de vraagsteller. Maar helaas weten we niet met zekerheid wie het probleem aan de orde heeft gesteld. Waarschijnlijk betreft het Auguste Stessels, een lid van het Antwerps organisatiecomité. Een door hem ondertekende vragenlijst van 5 januari 1870 bevat een hele reeks vragen over “le goût de la géographie”. Vooral vraag 8 in zijn lijst sluit aan bij de vraag in het congresprogramma: “Quelles sont les causes qui arrêtent les peuples dans leurs connaissances géographiques et dans leur esprit commercial et maritime?”[272] In ieder geval wordt duidelijk, door het weerhouden van de vraag, dat in bepaalde kringen actief gezocht werd naar een wetenschappelijk onderbouwde argumentatie ten voordele van de buitenlandse handel.

Vraag 12 is eveneens gebonden aan commerciële belangen. Men wilde een antwoord op de vraag naar welke punten op de aardbol men de pijlen van het onderzoek moest richten in het belang van wetenschap en handel. De vraagsteller was opnieuw Eugène Cortambert. Indien we zijn ontwerp van dit vraagstuk bekijken, merken we dat het aanvankelijk minder algemeen was geformuleerd. Cortambert bood in eerste instantie zelf reeds een selectie aan: “Vaut-il mieux porter d’abord les efforts d’investigations vers les régions équatoriales ou vers les régions arctiques?”[273] In de aangepaste versie van de *Société de Géographie de Paris* werd bovendien Centraal-Azië als derde mogelijkheid voorgesteld.[274] In de exploratie was inderdaad nog geen lijn te trekken. De poolgebieden en de onbekende regio’s in Midden-Afrika werden een steeds populairder bestemming. Het vraagstuk is een poging om enige structuur te introduceren in de nog te volbrengen ontdekkingen. De programmacommissie heeft het wel omgebogen van een gerichte naar een open vraag.

d. Historische aardrijkskunde

Men ging verder met maar liefst twaalf vragen die behoorden tot het domein van de historische geografie. Het betreft de vragen 13, 14 en 16 tot en met 25.

Op het eerste gezicht is er geen onderling verband tussen deze problemen. De thema’s zijn erg verschillend. De vragen bestrijken uiteenlopende tijdvakken en zijn niet te beperken tot één regio. Men vroeg aandacht voor de militaire expedities in de Oudheid en de Middeleeuwen, de Arabische en Portugese reisverhalen uit de Middeleeuwen en de zestiende eeuw, het wereldbeeld in de Oudheid, het tracé van oude handelsroutes, de historische basis voor de “Atlantis”-mythe, de ontwikkeling van de steden, de afstandsmaten in het oude Griekenland, de handelsbetrekkingen

---

[271] A. BRIALMONT. *Complément de l’œuvre de 1830. Etablissements à créer dans les pays transatlantiques.* Bruxelles, 1860, p. 37.
[272] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.
[273] SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.
[274] SAA MA 1138 / 2. Document “Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris”, toegevoegd aan een brief van C. Maunoir, april 1870.

van de Nederlanden onder de heerschappij van de Bourgondische hertogen, de vorming van de Belgische kustlijn, de eerste omzeiling van Afrika, de oude Vlaamse navigatie-instrumenten, de contacten tussen Brugge en Afrika in de veertiende eeuw.

Maar als we de vragen nader bekijken, menen we toch de vage contouren te zien van een rode draad, meer bepaald de drang van de vraagstellers om via historische data en reconstructies een nieuwe opportuniteit aan te wijzen voor de internationale handel. Werd het nutsdenken aldus gekoppeld aan het geschiedkundig onderzoek met het oog op de verbreiding van de economische invloedssferen - met andere woorden gold het verleden als een mogelijke leidraad voor expansionisme? Er zijn indicaties in die richting.

Het is vooral de combinatie van gerichte vragen die het geheel niet onschuldig maakt. De problemen met betrekking tot de Oudheid beoogden meer dan het bevredigen van de erudiete nieuwsgierigheid van de classicus. Sommige vraagstukken waren trouwens, zoals we eerder hebben gezien, intrinsiek suggestief. Had iemand die was opgegroeid met verhalen over de zegetochten van Alexander de Grote, Julius Caesar of zelfs Napoleon Bonaparte een andere keuze dan een affirmatief antwoord geven op de vraag of militaire expedities in het verleden een grote invloed hebben gehad op de vooruitgang van onze kennis van de wereld? Wellicht niet, maar tegelijk was daarmee de stap naar de actualiteit snel gezet.

Op die manier ontstond een intellectueel instrumentarium dat vanuit de geografie imperialistische initiatieven kon rechtvaardigen. Andere vraagstukken volgden immers min of meer dezelfde lijn en verraadden een voorkeur voor overzeese initiatieven. Het aanduiden van routes waarlangs Grieken en Romeinen succesvol handel hadden gedreven met de Levant en andere gebieden - zoals het mysterieuze Thule of de ambergebieden aan de Oostzee[275] - was voor de negentiende-eeuwse negociant een bruikbare invulling van de klassieke studies. Het zoeken naar de grenzen van de klassieke wereld onthult diezelfde blik op de horizon. Herodotus diende als toetssteen voor de hypothese over de ontdekkingen van de Feniciërs. De kaart van Afrika vertoonde in 1869 nog tal van blinde vlekken, hoewel dat ooit anders was geweest. Arabische reizigers uit de Middeleeuwen en ook Portugese zeevaarders hadden nuttige gegevens verzameld die intussen onder het stof waren geraakt maar misschien opnieuw relevant zouden kunnen worden. Als Brugge in de veertiende eeuw goede handelscontacten heeft gehad met Afrika, kon de moderne handelaar dan geen aanspraak maken op dit verleden? De Nederlanden hadden onder de dynastie van Filips de Goede een glorietijd gekend, onder meer door de producten die van overal ter wereld toestroomden. Wilde men de jonge Belgische staat niet een zelfde toekomst schenken? En hoopte men dan dat de geschiedenis een patroon zou aanreiken dat succes garandeerde? Zo staat het uiteraard niet letterlijk in de vraagstukken geformuleerd, doch tegen de achtergrond van het opkomende imperialisme van de late negentiende eeuw verdient een dergelijke interpretatie naar onze mening een kans. De meeste van dit soort vragen werden bedacht door leden van het organisatiecomité, vooral door de klassiek opgeleide Louis Delgeur.[276] Daarnaast was ook de *Société de Géographie de Paris* creatief in het aan de orde stellen van problemen die onder de historische aardrijkskunde

[275] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur, s.d.
[276] Idem.

ressorteerden.[277] Jules Duval - lid van het genootschap en pleitbezorger van het kolonialisme in Frankrijk - wilde dat het congres onderzocht of natuurlijke, economische of historische wetten het ontstaan, de groei en het verval van steden konden verklaren.[278] Zijn determinisme is kenmerkend voor een grote groep deelnemers aan het congres.

e. Praktische problemen

De sectie werd afgesloten met twee vragen van volstrekt praktische aard, namelijk de vragen 15 en 26.

Vraag 15 was een typische vraag voor een mondiaal congres. Het naast elkaar bestaan van verschillende wetenschapstradities zorgde in toenemende mate voor praktische problemen, die alleen door middel van een internationale consensus konden worden opgelost. Men verlangde van de deelnemers de aanzet tot de aanvaarding van een uniforme schrijfwijze van eigennamen. Zowel op kaarten als in aardrijkskundige traktaten werden nog steeds verschillende stijlen gebruikt. Het probleem was het duidelijkst voor wetenschappers die bedrijvig waren in heterogeen samengestelde landen, zoals Oostenrijk-Hongarije. Hoewel in algemene zin geformuleerd door de organisatoren, was de vraag afkomstig van de Oostenrijker Helfert, die in zijn ontwerp wees op de mogelijke verwarring tussen de Slavische, Romaanse, Albanese en Turkse namen op de kaarten van de Balkan.[279] Andere geografen deelden zijn bezorgdheid. De leden van de *Société de Géographie de Paris* vroegen eveneens meer duidelijkheid in de cartografie, in het bijzonder wat betreft de schrijfstijl.[280]

De laatste vraag van de sectie hield rechtstreeks verband met één van de grootste uitdagingen die zich in de voorbije decennia had gesteld: de verovering van de polen. Men vroeg het oordeel van het congres over de meest praktische route naar de pool op basis van de actuele geografische kennis. Het probleem werd ingestuurd door de Italiaan Celestino Peroglio, die in zijn ontwerp nog specifieker was. Hij verwees naar de heersende geografische opvattingen over de zeestromingen in de poolwateren om tot een zekere reisroute te komen.[281] Reizen in de poolgebieden hadden in de negentiende eeuw spectaculaire verhalen opgeleverd die de oplage van de kranten deden stijgen en het geletterde publiek in de ban hielden. De Britse Admiraliteit had, vooral op initiatief van "Second Secretary" John Barrow, tientallen memorabele expedities uitgestuurd: John Ross, William Edward Parry, John Franklin, James Ross, John Richardson, John Rae, Horatio Austin, Robert McClure, Richard Collinson, Leopold McClintock deden hun intrede in het collectieve geheugen van de Britten.[282] De suggestie van Peroglio over de zeestromingen kwam

---

[277] SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.
[278] SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Duval aan de voorzitter van het organisatiecomité. Parijs, 21 december 1869.
[279] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem, s.d., met vermelding van de vraagstellers.
[280] SAA MA 1138 / 2. Document "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.
[281] SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het congres. Turijn, 14 maart 1870.
[282] F. FLEMING. *Barrow's Boys.* London: Granta Books, 1998, XVIII-489 p.

niet onverwacht. Ze verwees naar lopende discussies over de Golfstroom en het eventueel bestaan van een ijsvrije zee aan de noordpool. We zullen ons in deze materie verder verdiepen tijdens de bespreking van de volgende sectie, waar gerichte vragen over het onderwerp werden geformuleerd.

4.2.2. Sectie kosmografie

De tweeëntwintig vragen in deze sectie waren uiterst verscheiden. Ze omvatten verschillende domeinen zoals de oceanografie, de hydrologie, de geologie, de geodesie, de geofysica. De titel van de sectie is dus enigszins verwarrend. Naar moderne standaarden zouden hier, in principe, onderwerpen aan bod moeten komen die de algemene verschijnselen in het heelal, de bewegingen en de gesteldheid van de hemellichamen - waaronder de aarde - beschrijven onder de vorm van een soort wiskundige aardrijkskunde.[283] Toch hielden meerdere vragen rechtstreeks verband met problemen die in andere secties werden gesteld.

a. Nulmeridiaan

Wellicht het minst wetenschappelijke maar meest omstreden punt op het programma was de vraag of men het eens kon worden over de aanvaarding van één en dezelfde nulmeridiaan, een denkbeeldige noord-zuidlijn die doorheen beide geografische polen passeert en een essentieel onderdeel vormt van het coördinatensysteem waarmee elke plaats op aarde bepaald en beschreven kan worden. Een gemeenschappelijke nullijn is bovendien determinerend voor de universele tijdberekening.

Het ging om een puur arbitraire kwestie, op de agenda geplaatst door Auguste Stessels en Louis Delgeur.[284] Het gebruik van meridianen gaat terug tot de oude Griekse astronomen, zoals Ptolemaeus, die een meridiaan doorheen de Canarische Eilanden als referentie nam. In moderne tijden, en vooral in de negentiende eeuw, werden in alle westerse landen voor verschillende steden meridianen berekend.

In België heerste kort na de onafhankelijkheid totale verwarring op het vlak van de tijdsaanduiding. Elke stad had haar lokale tijd, die af en toe opnieuw maar veelal onzorgvuldig werd geijkt met een zonnewijzer, waardoor de uurwerken zelden gelijk liepen. De verschillen tussen de steden waren vaak groter dan twintig minuten. De ontwikkeling van, onder meer, de post en de spoorwegen en het strikte werkregime in de fabrieken verplichtten de overheid na te denken over een beleid dat gericht was op een precieze tijdsaanduiding. De pas opgerichte *Sterrenwacht* van Brussel speelde daarbij een doorslaggevende rol. In 1836 werd besloten ook in Oostende, Antwerpen, Gent, Luik en Brugge meridiaankijkers te construeren en op openbare plaatsen van alle belangrijke steden meridianen aan te brengen die een berekening

[283] Zie bijvoorbeeld de definitie van “kosmografie” in *van Dale*.
[284] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870. SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.

van het juiste uur toelieten.[285] Uiteindelijk werden 41 steden geselecteerd. Adolphe Quetelet, directeur van de *Sterrenwacht*, werd met de operatie belast.[286] In Gent werd hij geassisteerd door de fysicus Joseph Plateau.[287] Wereldwijd ontstond een discussie omtrent de harmonisering van de tijd en de indeling van de aardbol in tijdzones.

In de cartografie bestond eveneens de behoefte steeds dezelfde nulmeridiaan te hanteren, vooral voor kaarten die gericht waren op internationaal gebruik, zoals voor de intercontinentale zeevaart. In bepaalde gevallen, zoals voor kaarten die de kustvaart en het plaatselijk verkeer moesten bedienen, kon men gerust teruggrijpen naar nationale standaarden. Wat zeekaarten betreft, werd de meridiaan van Greenwich in de tweede helft van de negentiende eeuw ook buiten het Verenigd Koninkrijk al veelvuldig als nulmeridiaan gebruikt. Amerikaanse, Italiaanse, Nederlandse, Belgische, Oostenrijkse kaartenmakers richtten zich meestal naar de Engelse meridiaan. De Fransen (Parijs), Portugezen (Lissabon), Spanjaarden (Cadiz) hadden hun eigen standaarden. In de meeste landen was men niet systematisch in de keuze. Soms werd de meridiaan van Greenwich als nulmeridiaan genomen, soms een nationale meridiaan: Rio de Janeiro (Brazilië), Kopenhagen (Denemarken), Christiana (Noorwegen), enzovoort. De homogeniteit was helemaal zoek wat betreft de landkaarten waarvoor men, buiten Groot-Brittannië en zijn kolonies, zelden een beroep deed op de Greenwich-meridiaan. Vrijwel alle westerse landen gebruikten hun eigen meridiaan.[288]

Omdat de keuze van een nulmeridiaan niet aan zuiver wetenschappelijke voorwaarden was onderworpen, lag het terrein open voor een meer emotioneel geladen discussie waarbij iedere natie het eigen blazoen verdedigde. Het debat hierover was eigenlijk al jaren aan de gang. Vooral in Frankrijk lag de kwestie bijzonder gevoelig.[289]

b. Oceanografie

In totaal tien vragen - 2 tot en met 8, 10, 11 en een gedeelte van 16 - gingen nader in op de problematiek van de zeeën en oceanen: diepteonderzoek, samenstelling van het zeewater, zeestromingen, golven, getijden, enzovoort.

Een goede kennis van de zee was in het belang van de scheepvaart en de handel. Zeelieden maar ook veel anderen hadden al eeuwenlang een passie voor de geheimen van de oceaan. In de loop van de negentiende eeuw nam het onderzoek

---

[285] G. DE BRANDNER. “Les méridiennes de Quetelet.” *Ciel et Terre*, LI, 1935, pp. 203-206; LII, 1936, pp. 175-176; H. VAN BOXMEER. “Les méridiennes de Quetelet.” *Ciel et Terre*, CXI, 1995, pp. 22-24, 112-114, 188-191; CXII, 1996, pp. 15-17, 79-82; CXIII, 1997, pp. 205-207; CXIV, 1998, pp. 33-36.

[286] *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l’occasion du centenaire de la mort d’Adolphe Quetelet*. Bruxelles: Palais des Académies, 1974, pp. 50-53.

[287] M. DORIKENS. *Joseph Plateau 1801-1883. Leven tussen Kunst en Wetenschap. Vivre entre l’Art et la Science. Living between Art and Science*. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen, 2001, pp. 67-69.

[288] Zie website: www.greenwichmeantime.com/info/prime-meridian.htm

[289] A. FIERRO. *La Société de Géographie 1821-1946.* Paris-Genève: Librairie Droz - Librairie H. Champion, 1983, p. 61. (Centre de Recherches d’Histoire et de Philologie de la IVe Section de l’Ecole pratique des Hautes Etudes, V, Hautes Etudes médiévales et modernes, 52)

echter een belangrijke wending. Men ging zich niet langer beperken tot oppervlakkige beschrijvingen. De nieuwe aanpak kwam uit de Verenigde Staten, waar het *Navy's Depot of Charts and Instruments*, opgericht in 1830, de toon zette. Afkomstig uit een gezin van planters in Virginia was Matthew Fontaine Maury in 1825 in dienst getreden van de *U.S. Navy*, waar hij vertrouwd geraakte met de zee.[290] In 1842 had hij de leiding gekregen over het *Depot*. Het eerste wat hem daar opviel was de grote hoeveelheid scheepslogboeken die in handschrift werden bewaard. Hij liet ze nauwkeurig analyseren met de bedoeling een beter inzicht te verwerven in de winden en zeestromingen. De Amerikaanse schepen kregen de opdracht de omstandigheden tijdens hun reizen nauwkeurig te meten en de observaties te situeren aan de hand van lengte- en breedteligging. Al deze gegevens werden door Maury en zijn medewerkers op kaart gezet. Dit leidde tot de publicatie van de *Wind and Current Charts*. De eerste kaart was gewijd aan de Noord-Atlantische Oceaan (1847). Hoe meer gegevens Maury verzamelde, hoe betere informatie hij de zeelieden kon verstrekken over snelle vaarroutes. De impact van Maury's werk op de maritieme handel is dus niet te onderschatten.[291] Maar Maury beperkte zich niet tot het bijeenbrengen van gegevens. In de loop van de volgende decennia ontwikkelde hij originele concepten met betrekking tot de stromingen in de atmosfeer en de oceanen over heel de aarde. De theoretische onderbouw van zijn cartografisch oeuvre ligt vervat in een reeks bijdragen met als titel *Explanation and Sailing Directions to Accompany the Wind and Current Charts*. Zijn bekendste werk is *Physical Geography of the Sea* uit 1855, dat in zes talen werd vertaald, niettegenstaande zijn visie op bepaalde onderwerpen intussen bekritiseerd werd vanuit nieuwe richtingen in de sterk evoluerende wetenschap.

Maury kwam niet naar Antwerpen maar behoorde wel tot de toetreders. Op verzoek van de organisatoren stuurde hij een vijftal vragen in, waarvan de meeste de eindselectie haalden. Een aantal werd reeds besproken. Inzake oceanografie bracht Maury verrassend genoeg maar één punt aan de orde. Vraag 16 wilde het congres aanzetten tot initiatieven voor de exploratie van het zuidpoolgebied. Maury's voorstel bestond erin dat schepen die dit onbekende gebied als bestemming hadden, onderweg met sondes peilingen van de oceaanbodem zouden uitvoeren. Een interessante aanleiding voor zo'n expeditie vormde de eerstvolgende Venusdoorgang, die op het zuidelijk halfrond waarneembaar zou zijn en astronomen nieuwe gegevens kon verschaffen voor een meer exacte bepaling van de zonparallax - een suggestie die niet in het eindprogramma kwam.[292] Iedereen vond het wel essentieel om de beproefde methode met sondes naar andere delen van de wereld uit te breiden. Deze bezorgdheid werd ook verwoord in vraag 3, waar aangestuurd werd op een grotere systematiek en een betere organisatie via het inschakelen van oorlogsschepen. Het congres moest de maritieme naties aanzetten tot unanimiteit over dit punt. Bovendien moest men - nu stoomkracht nieuwe mogelijkheden bood - afwijken van de bekende vaarroutes. De enige gebieden die vrij goed gekend waren, lagen in de buurt van de kabels voor transatlantische

[290] Over leven en werk van M.F. Maury, zie: H. L. BURSTYN. "Maury, Matthew Fontaine." *DSB*, IX, 1974, pp. 195-197; F.L. WILLIAMS. *Matthew Fontaine Maury. Scientist of the Sea*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1963.

[291] Ook zijn betekenis voor de geografie wordt algemeen erkend. Zijn werk krijgt een belangrijke plaats in de ideeëngeschiedenissen van G.J. MARTIN & P.E. JAMES, *Op. cit.*, pp. 150-154, en D.N. LIVINGSTONE. *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise.* Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994 (reprint), pp. 153-155.

[292] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van de vraagstelers.

telegrafie. Antoine d'Abbadie vond dat men verder moest gaan.[293] De Oostenrijker Pechmann suggereerde in zijn voorstel aan de programmacommissie de oprichting van een centraal instituut voor het verzamelen en publiceren van alle dieptemetingen.[294] Dat plan werd niet weerhouden in de eindversie van vraag 3. Het werd wel apart, in meer algemene termen geformuleerd in vraag 22, waarmee het congres werd uitgenodigd middelen aan te reiken voor de oprichting van een centraal instituut dat alle mogelijke geografische gegevens zou vergaren en uitgeven.

Het overgrote deel van de vraagstukken betreffende de oceanografie werd bedacht door Auguste Stessels, één van de secretarissen-generaal van het congres. Stessels had al heel zijn leven een bijzondere band met de zee gehad.[295] Geboren in 1826, studeerde hij van 1844 tot 1846 aan de *Koninklijke Militaire School*. Vervolgens ging hij aan boord van de oorlogsbodem *Duc de Brabant* voor een kruisvaart in de Noord-Atlantische wateren tot voorbij de poolcirkel. Hij reisde naar de kusten van Zuid-Amerika en bezocht Brazilië, Kaap Hoorn, Chili, Peru, Bolivia en Equador. Stessels nam meermaals deel aan militaire expedities ter ondersteuning van de Belgische kolonisatiepogingen aan de Rio Nuñez op de kust van West-Afrika. In 1850 was hij betrokken bij een expeditie naar de kortstondige Belgische nederzetting in Santo Tomas de Guatemala. Op 30 april 1855 werd hij belast met de cursussen navigatie, manoeuvre en internationaal maritiem recht aan de *Militaire School*, terwijl hij zijn opdracht combineerde met actieve dienst totdat de krijgsmarine in 1860 werd opgedoekt.

Stessels verlegde zijn werkterrein naar de hydrologie en hydrografie. De kaarten van de zandbanken voor de Belgische kust en van het Schelde-estuarium, uitgevoerd door de Franse ingenieur Charles François Beautemps-Beaupré in het eerste decennium van de negentiende eeuw, waren dringend aan herziening toe.[296] Op 6 juli 1861 benoemd tot ingenieurhydrograaf, startte hij intensieve metingen langsheen de Kanaalkust. Stessels publiceerde nauwkeurige kaarten van de Vlaamse zandbanken, de redes van Oostende, Nieuwpoort en Blankenberge. Vervolgens verdiepte hij zich in het regime van de Schelde: de getijden, de stromingen, de zandbanken, de mogelijke gevolgen van indijking of afdamming, enzovoort. Dit wetenschappelijke werk, hoofdzakelijk gepubliceerd in *Annales des Travaux publics de Belgique*, was van essentieel belang voor de scheepvaart en de handel van en naar Antwerpen. Door dit werk kreeg hij andere belangrijke verplichtingen naar zich toe geschoven. In 1863 werd hij inspecteur van de zeevaartscholen en op 30 november 1866 werd hij benoemd tot vast commissaris van de Schelde, belast met het toezicht op de scheepvaart en het loodswezen.

Stessels is er in geslaagd meerdere onderwerpen uit zijn persoonlijk onderzoeksveld toe te voegen aan het congresprogramma. Hij vroeg aandacht voor dieptemetingen,

---

[293] SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.
[294] SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.
[295] De biografische gegevens over Auguste Stessels werden ontleend aan: G. DELCOURT. *Notice sur la vie et les travaux de Auguste-Joseph-Ghislain-Antoine Stessels*. Bruxelles: Imprimerie Félix Callewaert Père, 1876, 14 p. (Overdruk uit: *Annales des Travaux publics de Belgique*, XXXIV); P. BERGMANS. "Stessels (Auguste-Joseph-Ghislain-Antoine)." *BN*, XXIII, 1921-1924, col. 817-820.
[296] Zie: *Reconnaissance du cours du Hont ou Wester-Schelde (Escaut occidental) depuis Antwerpen (Anvers) jusqu'à son embouchure*, ca 1802, 174 x 94 cm, 1 / 42.000; *Carte réduite des côtes des Pays-Bas (depuis Ostende jusqu'à Hellevoetsluis)*, 1817, 128 x 97 cm, 1 / 88.888.

meer specifiek voor temperatuurvariaties op verschillende diepten en de invloed daarvan op de levensomstandigheden van de zeefauna. Aansluitend bij het werk van Maury wilde Stessels stilstaan bij de methodiek voor de bepaling van diepe stromingen. Meer mathematische implicaties had zijn vraag betreffende de meting van de golfhoogte en de voortbeweging van golven na agitatie van het wateroppervlak. Van bijzonder belang voor de scheepvaart was zijn vraagstuk over anomalieën in de getijdenwerking van de oceanen.[297]

De *Société de Géographie de Paris* vroeg het congres een antwoord op de vraag op welke temperatuur zeewater zijn maximale dichtheid bezit. Het algemeen gestelde probleem bevatte in een eerdere versie de suggestie dat de contradictie tussen twee strekkingen opgeheven moest worden. Aan de ene kant stonden de meeste Engelse geografen, die het op +4°C hielden. Aan de andere kant stonden fysici die beweerden dat -2 tot -4°C het juiste antwoord was.[298]

We kunnen niet achterhalen wie vraag 10 op het programma heeft gezet. Het probleem peilt naar de oorsprong en de variaties van de Golfstroom. Al in de tijd van Ponce de Leon was men zich bewust van de gevaren van een mysterieuze zeestroming nabij de Amerikaanse kust. Vaak was de stroming veel sterker dan de gunstigste wind waardoor schepen afdreven of vergingen. Men begreep ook dat men de stroming kon benutten voor een snelle oostelijke vaart naar Europa - of vermijden bij een westelijke oversteek van de Atlantische Oceaan. Gedetailleerde observaties ontbraken, en pas rond 1845 begon de *U.S. Coast Survey* de Golfstroom in kaart te brengen. Men stelde vast dat de Golfstroom veel warmer was dan andere delen van de oceaan. De problematiek van de Golfstroom werd in deze periode nog niet in verband gebracht met klimatologische theorieën. Nog steeds is het onzeker in welke mate de Golfstroom verantwoordelijk is voor de milde winters in West-Europa. Matthew Fontaine Maury was overtuigd dat de oorsprong ervan in de Golf van Mexico lag, en men de monding van deze oceaanrivier in het poolgebied moest zoeken.[299]

Vraag 11, een sterk gewijzigde suggestie van Celestino Peroglio, raakt aan hetzelfde thema.[300] Bestaat er zoiets als een ijsvrije poolzee? Halverwege de negentiende eeuw was er veel discussie over dit probleem. Maury was er van overtuigd dat de warme Golfstroom onder koude oppervlaktewateren doorstroomde en weer boven kwam in de omgeving van de Noordpool om daar een permanent ijsvrije zee te creëren. In 1853 werd deze hypothese getest door Elisha Kent Kane. Zijn schip liep vast in het ijs, maar met sledehonden trok hij verder noordwaarts, naar één van de uiterste punten van Groenland, waar hij inderdaad grote openingen in het ijs zag. Daardoor werd de idee van een uitgestrekte, permanent ijsvrije zee in leven gehouden. Ten tijde van het congres was het probleem nog lang niet opgelost. Pas na de expeditie van Fridtjof Nansen met de “Fram” in 1893-1896, die tot vlakbij de noordpool kwam zonder water aan te treffen, werd de hypothese verlaten.[301]

---

[297] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

[298] SAA MA 1138 / 2. “Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris”, toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.

[299] J. WILKINSON. “History of the Gulf Stream.” Zie website: www.keyshistory.org/gulfstream.html

[300] SAA MA 1138 / 1. Brief van C. Peroglio aan de organisatoren van het congres. Turijn, 14 maart 1870.

[301] G.J. MARTIN & P.E. JAMES, *Op. cit.*, p. 154.

c. Hydrologie

Vraag 9 werd eveneens door Auguste Stessels op het programma gezet.[302] Ze onderzoekt de mogelijkheden om een complete beschrijving te geven van de beweging van het water in de belangrijkste grote rivieren. De relatie met de bevordering van de scheepvaart en de handel is opnieuw evident. Stessels was, zoals gezegd, zelf een ervaren rivieronderzoeker, met als vast studieterrein de Schelde. Al in 1863-1864 publiceerde hij een *Mémoire sur les marées de l'Escaut*[303], kort daarna gevolgd door een *Etude sur l'Escaut maritime*[304] en een bijdrage met als titel *Des courants de marée dans l'Escaut*.[305] Kort na het congres verscheen van zijn hand *Discussion des observations de la marée et de ses effets dans l'Escaut*.[306] Stessels' vraag was interessant maar heel algemeen. Het rivieronderzoek had in 1871 alvast geen aanzet meer nodig. De Franse ingenieur Henri-Philibert-Gaspard Darcy had de eerste wet geformuleerd voor de beschrijving van de grondwaterstroming, en overal ter wereld werden pogingen ondernomen om stromen en rivieren kwantitatief te bestuderen. Waar vroeger bij overstromingen uitsluitend beschrijvingen werden genoteerd van de materiële verwoestingen en het verlies aan mensenlevens en vee, evolueerde men naar een mathematische benadering waarbij het waterpeil en andere parameters over een lange tijdsspanne op verschillende plaatsen nauwkeurig werden gemeten en met elkaar vergeleken.[307] Andrew Atkinson Humphreys en Henry Larcom Abbot hadden uit hun uitgebreid onderzoek van de Mississippi (*Mississippi Delta Survey*, 1851-1860) een formule afgeleid voor de berekening van de waterafvoer[308], die later door andere onderzoekers zou worden verfijnd. De reeds vermelde Heinrich Berghaus berekende al in 1837 het gemiddeld waterpeil van de Rijn in Emmerich en Keulen, de Elbe in Maagdenburg, de Oder in Küstrin over periodes van minimum vijftig jaar.[309] In 1870 verscheen een overzicht van de waterstanden van de Elbe nabij Maagdenburg van 1727 tot 1869![310] Gustav von Wex zou in 1873 een uitgebreide analyse maken van vijf Centraal-Europese rivieren.[311]

Vraag 14 handelt meer specifiek over de ontstaansgeschiedenis van de Westerschelde en de evolutie van haar bevaarbaarheid. We hebben geen aanwijzing dat Stessels deze vraag heeft ingediend. Ze komt in ieder geval niet voor op zijn vragenlijst van 5 januari 1870. Het is best mogelijk dat ze door een ander Antwerps congreslid naar voor is geschoven, misschien zelfs door een Nederlander. Met de afkoop van de tol in 1863 zou de Schelde als handels- en verkeersweg opnieuw belangrijk worden. De stroom had echter verschillende verraderlijke zandbanken die zich langzaam verplaatsten. Schepen met een grote diepgang

[302] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.
[303] *Annales des Travaux publics de Belgique*, XXI, 1863-1864, pp. 341-359.
[304] Idem, XXIII, 1865, pp. 5-13.
[305] Idem, XXV, 1867, pp. 405-419.
[306] Idem, XXX, 1872, pp. 197-269.
[307] A.K. BISWAS. *History of Hydrology*. Amsterdam-London: North-Holland Publishing Company, 1970, pp. 299-300.
[308] A.A. HUMPHREYS & H.L. ABBOT. *Report upon the physics and hydraulics of the Mississippi River*. Philadelphia: J.P. Lippincott & Co., 1861.
[309] H.C.W. BERGHAUS. *Allgemeine Länder- und Völkerkunde*. Stuttgart, 1837.
[310] MAASS. "Die Wasserstände der Elbe in den Jahren 1727 bis 1870." *Zeitschrift für Bauwesen*, 1870, pp. 496-502.
[311] G. VON WEX. *Ueber die wasserabnahme in den quellen, flüssen und strömen bei gleichzeitiger steigerung der hochwässer in den culturländern*. Wien: R. v. Waldheim, 1873. 43 p.

namen loodsen aan boord om te vermijden dat men buiten de vaargeulen zou komen. Grote infrastructuurwerken aan de oevers beïnvloedden de bevaarbaarheid: de ontwikkeling van de Antwerpse haven met sluizen en dokken, de verbeteringswerken aan de aanlegplaatsen, onder meer door het rechttrekken van de kaaien, enzovoort. Het ligt voor de hand dat het Antwerpse handelsmilieu alle mogelijke bevorderingen van het vrachtvervoer toejuichte. Vanaf 1863 werden tientallen plannen ontworpen om het scheepvaartverkeer op de Schelde veiliger maar vooral sneller te laten verlopen. Uiteraard leidde dit tot felle polemieken. Indrukwekkende projecten zoals de “Grote Doorsteek” - een gewaagde verlegging van de Scheldebedding - kwamen nooit tot uitvoering uit vrees voor een onomkeerbare verzanding.[312] Ook aan Nederlandse zijde werden infrastructuurwerken uitgevoerd die hun weerslag hadden op de scheepvaart en stof gaven tot discussie. In 1867 gebruikte Nederland de ontvangen afkoopsom voor de afsluiting van de twee verbindingen tussen de Wester- en de Oosterschelde met spoorwegdammen over de Sloe tussen Walcheren en Zuid-Beveland en verder over de Kreekrak naar Noord-Brabant. Antwerpen was afgesloten van Maas en Rijn, en dus van het lucratieve Duitse hinterland.[313] De Belgische regering bood weerstand tegen de politiek van het buurland, maar kon de aanleg van de dammen niet verhinderen. Het verzet was in de eerste plaats ingegeven door commerciële redenen, maar het veiligheidsaspect was ook belangrijk: er bestond voortaan meer kans op aanvaringen tussen zeeschepen en rivierschepen die vanuit Antwerpen over de Westerschelde naar de nieuwe, door Nederland als compensatie aangelegde kanalen van Hansweert en Middelburg voeren. Bovendien bemoeilijkten stromingen, stormen en mist het verkeer op de Westerschelde.[314]

De belangstelling voor de hydrografie in handelsmiddens was in die jaren niet gering. In de archivalia van het congres vinden we bijvoorbeeld een brief van L. Janssens, voorzitter van de *Banque de Waas* uit Sint-Niklaas, aan secretaris-generaal Jan-Hubert Van Raemdonck, met vijf gedetailleerde vragen over de impact van de Nederlandse barrages. De auteur was er van overtuigd dat de vraagstukken van vitaal belang waren voor België. Hij besefte dat het vanuit politiek en diplomatiek oogpunt delicaat was om ze aan het programma toe te voegen, maar onderstreepte dat het ging om “une question scientifique et internationale de premier ordre.”[315] Uiteindelijk kwamen Janssens’ vragen niet letterlijk in het programma - daarvoor waren ze trouwens te laat ingestuurd - maar vraag 14 liet genoeg ruimte om het onderwerp aan te kaarten.

d. Geologie

De vragen 12, 13 en 15 handelen over geologie. Voor de eerste twee is de vraagsteller onbekend.

---

[312] L. HANCKÉ. “Het liberaal bewind in Antwerpen (1872-1914). De Grote Doorsteek en zijn betekenis.” F. DE NAVE (ed.). *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen.* Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 57-62.
[313] A. HIMLER. “De Antwerpse haven vanaf de Franse periode.” F. DE NAVE (ed.). *Op. cit.*, pp. 33-56.
[314] H. BELMANS. “De Schelde-Rijnverbinding.” F. DE NAVE (ed.). *Op. cit.*, pp. 63-68.
[315] SAA MA 1138 / 2. Brief van L. Janssens aan J.-H. Van Raemdonck. Sint-Niklaas, 20 juni 1870.

Vraag 12 is vrij algemeen en zoekt een degelijke methode om de gemiddelde dikte van verschillende geologische lagen te meten. Vraag 13 richtte zich opnieuw naar een binnenlands thema: wat kon de wetenschap vertellen over de turf in het Belgische en Nederlandse kustgebied, en over de verzakking van de bodem langsheen de Noordzee? Het verband met industriële belangen is duidelijk. De wetenschap wees de weg naar de delfstofgebieden in Wallonië. Op het einde van de negentiende eeuw zou de geoloog André Dumont de steenkoolgebieden van Limburg aanduiden. Uitgestrekte turfontginningen konden een interessante aanvulling zijn op de bestaande energievoorraden. Turf komt in België voor in de Ardennen, nabij Vielsalm en de Baraque Michel, in de Kempen en aan de Kust, van Blankenberge tot aan de Franse grens. In de negentiende eeuw werd turf alleen lokaal als brandstof gebruikt, vooral door boeren die nabij de turfgronden woonden. In het buitenland gebruikte men turf voor industriële toepassingen, maar in België zou het tot het begin van de twintigste eeuw duren vooraleer deze mogelijkheden ernstig werden onderzocht.[316]

Vraag 15 was van een volstrekt andere orde. Aan het programma toegevoegd op vraag van de *Société de Géographie de Paris*[317], zocht ze naar de oorzaken van de opstuwing van de steppen van de Aral en de Balkan. Het is onduidelijk naar welk onderzoek hier werd gerefereerd.

e. Geodesie

De geodesie kwam aan bod in drie vragen. Vraag 17 wilde het congres aanzetten tot het steunen van een plan voor wetenschappelijke expedities naar de zuidelijke hemisfeer met het oog op de triangulatie van Zuidelijk Afrika en Zuid-Amerika. Dit was noodzakelijk om een betere kennis te verwerven van de vorm van de aarde.[318] Vraag 18 zocht een methode voor de bepaling, met een geometrische nivellering, van de gebieden onder de zeespiegel, en de verspreiding van deze werkwijze naar alle hoeken van de wereld. Vraag 19, ingediend door de Franse wetenschapper Antoine d'Abbadie, vroeg het congres een uitspraak te doen over de voor- en nadelen van een decimale indeling van het cirkelkwadrant.[319]

f. Aardmagnetisme

Het aardmagnetisme was een marginaal thema tijdens het congres van Antwerpen. Vraag 21 interpelleerde naar een snelle methode om te komen tot de formulering van een wet betreffende de variaties in het aardmagnetisme. Deze vraag werd aan het programma toegevoegd nadat de eminente Britse specialist Edward Sabine in een brief aan de organisatoren de aandacht had gevestigd op zijn onderzoek van het magnetisme in het zuidpoolgebied, waarbij fenomenen aan het licht kwamen die onderhevig waren aan systematische en geleidelijke verandering. De oorzaken

[316] E. PROST. *La Belgique agricole, industrielle et commerciale. Etude économique.* Liège-Paris: Libraire polytechnique Ch. Béranger, 1904, p. 63.
[317] SAA MA 1138 / 2. "Questions envoyées par la Société de Géographie de Paris", toegevoegd aan brief van C. Maunoir, april 1870.
[318] Gedeeltelijk gebaseerd op een voorstel van ridder Pechmann. SAA MA 1138 / 1. Brief van C. de Pechmann aan J.C. Van Put. Wenen, 17 februari 1870.
[319] SAA MA 1138 / 1. Brief van A. d'Abbadie aan P. Génard. Parijs, 8 april 1870.

daarvan hielden wellicht verband met de initiële oorzaken van het aardmagnetisme. Het leek hem opportuun om het onderwerp voor te leggen aan een internationaal forum van geleerden.[320]

4.2.3. Sectie navigatie, reizen, handel, statistiek

De samenstelling van de derde sectie was bijzonder heterogeen. Hier werd ruimte gemaakt voor allerlei soorten vragen zonder veel onderlinge verbanden. De sectie telde maar liefst zesendertig vraagstukken, en was daarmee de grootste van de vier. De vijf opgegeven categorieën, namelijk navigatie, reizen, handel, meteorologie en statistiek, zijn slechts oppervlakkige omschrijvingen. We zullen proberen de vragen volgens een meer concrete indeling te ordenen.

a. Grote infrastructuurwerken

Vragen 1 en 2 handelden over twee infrastructuurwerken die van uitzonderlijk belang waren voor de internationale scheepvaart en handel: het Suezkanaal en het Panamakanaal.

In 1854 had de Franse diplomaat Ferdinand de Lesseps van de Egyptische regering de toelating gekregen om een kanaal aan te leggen door de landengte die Afrika verbindt met de Levant en de Middellandse Zee scheidt van de Rode Zee. De uitvoering van dit plan - dat al van in de tijd van de farao's bestond en vooral na de veldtocht van Napoleon opnieuw de kop had opgestoken - zou betekenen dat de scheepvaartroute van Europa naar Azië, die tot dan omheen Kaap de Goede Hoop liep, gevoelig werd ingekort. De graafwerken startten in 1859, na voorbereidende studies van Franse ingenieurs. Over een lengte van honderd drieënnegentig kilometer werden miljoenen kubieke meter zand uitgegraven door circa twintigduizend arbeiders. In 1869 was het Suezkanaal klaar en werd het ingehuldigd door de Franse keizerin Eugénie, in aanwezigheid van hooggeplaatste figuren uit de hele wereld. De economische en geopolitieke impact van het kanaal was enorm. Bij de samenstelling van het congresprogramma - eind 1869-begin 1870 - stond het kunstwerk in het middelpunt van de internationale belangstelling. Het is met andere woorden niet verrassend dat de eerste vraag in deze sectie handelde over de verwachte commerciële voordelen van de nieuwe waterweg.[321]

De opening van het Suezkanaal werd bijgewoond door zesentwintig Belgische genodigden, onder wie hoofdconservator Louis Alvin van de *Koninklijke Bibliotheek*, spoorwegingenieur Alfred Belpaire en professor Emile de Laveleye, allen toekomstige leden van het aardrijkskundig congres. De handelaar Otto Günther vertegenwoordigde de Antwerpse *Kamer van Koophandel*. François Wellens, inspecteur-generaal bij *Bruggen en Wegen*, trok eveneens naar Egypte en gaf na zijn terugkeer in België een omstandige beschrijving van de bouwwerken, die verscheen kort voor het begin van het aardrijkskundig congres. Net zoals de andere

---

[320] SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Sabine aan de voorzitter van het organisatiecomité. Londen, 31 januari 1870.
[321] EDGAR-BONNET (G.). *Ferdinand de Lesseps. Le diplomate. Le créateur de Suez.* Paris: Librairie Plon, 1951, 501 p.

aanwezigen was hij overtuigd dat het kanaal een nieuw era in de economische ontwikkeling inluidde: "Le percement de l'isthme de Suez est donc non-seulement par lui-même une oeuvre remarquable, pleine d'avenir, et qui sera à tout jamais un des principaux titres de gloire du gouvernement Egyptien, ainsi que des hommes distingués qui ont aidé à la réalisation de cette vaste entreprise; mais, combiné avec les nombreuses lignes de chemins de fer construites ou en voie d'exécution en Europe, il doit nécessairement produire des modifications profondes dans les relations commerciales."[322] Wellens was een overtuigd verdediger van grote werken. In 1858 had hij reeds een plan ontworpen voor een rechtstreekse spoorwegverbinding tussen het Noord- en het Zuidstation te Brussel…[323]

De organisatoren van het congres rekenden uiteraard op de aanwezigheid van Ferdinand de Lesseps. Een grote naam op de affiche zou alle politieke tegenstand doen verstommen, zo meende een strijdlustige Charles Ruelens in december 1869, toen hij juist had vernomen dat Charles Sainctelette tegen het congres intrigeerde: "Si nous avons à Anvers ce grand homme, le Congrès aura un retentissement immense et l'opposition qu'on cherche à nous faire, tombera."[324] Richard Cortambert beloofde aan zijn Belgische vrienden al het mogelijke te doen om zijn beroemde landgenoot naar Antwerpen te krijgen. Hij zou hem in Parijs opzoeken om over het congres te spreken.[325] De Fransman aanvaardde uiteindelijk het erelidmaatschap en stelde zijn komst in het vooruitzicht. Maar kort voor de aanvang van het congres moest hij toch afzeggen, tot grote ontgoocheling van de congrescommissie.[326] De Antwerpenaren moesten nog jaren wachten - tot 5 juni 1880 - vooraleer Ferdinand de Lesseps hen officieel zou toespreken, weliswaar over een ander onderwerp. Op vraag van de *Société commerciale, industrielle et maritime* kwam hij naar de Scheldestad voor een lezing over een nieuw groot project dat hij intussen op stapel had staan: het Panamakanaal.[327]

Al in de zestiende eeuw koesterden de Spanjaarden plannen om een kunstmatige waterweg aan te leggen tussen de Atlantische Oceaan en de Stille Oceaan doorheen de Midden-Amerikaanse landengte. Begin negentiende eeuw toonde Alexander von Humboldt zich een groot voorstander van het project. De strategische en economische voordelen van een kanaal waren enorm. Schepen zouden de lange en gevaarlijke omvaart van Zuid-Amerika langs Kaap Hoorn vermijden. Wie over water van de westkust naar de oostkust van de Verenigde Staten wilde, zou zijn reisweg kunnen inkorten met circa veertienduizend kilometer. Nadat halverwege de negentiende eeuw de *Panama Railroad* was aangelegd, intensifieerde de discussie over de haalbaarheid van een kanaalverbinding. Technische hinderpalen verlamden de plannenmakers. De grote hoogteverschillen en de aanwezigheid van belangrijke rivierbeddingen in het gebied maakten om het even welke operatie bijzonder complex. Men streefde naar een systeem zonder sluizen, wat uiteindelijk niet

---

[322] M. WELLENS. "Notice sur le Canal maritime de Suez." *Annales des Travaux publics de Belgique*, XXIX, 1871, pp.409-430.
[323] M. WELLENS. *Projet de chemin de fer de jonction des deux stations du nord et du midi, à Bruxelles*. Bruxelles, 1858.
[324] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 24 december 1869.
[325] SAA PK 3090. Brief van R. Cortambert aan P. Génard. Parijs, 2 februari 1870.
[326] SAA MA 1173 / 6. Verslag van de zitting van 28 juli 1871.
[327] H.-E. WAUWERMANS. "La conférence de M. de Lesseps sur le Canal de Panama. Rapport de M. le colonel Wauwermans, président de la Société, et interpellation de M. l'ingénieur Jos. Bernard, membre effectif." *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers*, V, 1880, pp. 147-192.

realistisch bleek. Bovendien was er absoluut geen eensgezindheid over de meest geschikte plaats voor de oceaanverbinding. Leken er aanvankelijk minstens dertig mogelijkheden, verspreid over de uitgestrekte landengte vanaf Guatemala over Honduras, Nicaragua en Costa Rica tot in Panama, dan zou men met zorgvuldige metingen geleidelijk twee routes op het voorplan schuiven, respectievelijk doorheen Nicaragua en Panama. Het vochtige en ongezonde klimaat zou wellicht een hoge menselijke tol eisen. De belangen van de grote handelsnaties in de regio - Groot-Brittannië, Frankrijk, de Verenigde Staten en Colombia op kop - kruidden het geheel af met politieke spanning. In 1869 gaf de Amerikaanse president Grant de opdracht om opnieuw drie potentiële routes nauwkeurig te onderzoeken.

In datzelfde jaar zette Louis Delgeur het probleem op zijn vragenlijst voor het eerste internationaal aardrijkskundig congres. Het werd zonder discussie door zijn collega's aanvaard en toegevoegd aan het definitieve programma. Later zou blijken dat het dossier daardoor enigszins in een stroomversnelling is gekomen. Voor het eerst werd het onderwerp besproken op een wereldforum. Hoewel men geen definitieve doorbraak bereikte, kwam de vraag opnieuw aan bod op het congres van Parijs in 1875, wat uiteindelijk leidde tot de oprichting van de *Compagnie universelle du Canal interocéanique* door Ferdinand de Lesseps en de bijeenroeping van een speciaal internationaal congres over het thema te Parijs in 1879.[328] Daarmee startte de moderne fase in de geschiedenis van het kanaal; maar pas in de zomer van 1914, na talrijke tegenslagen, werd de waterweg opengesteld voor de scheepvaart.

Hoewel uiteindelijk gerealiseerd dankzij het grootkapitaal, vinden we in alle deze grootschalige infrastructuurwerken de voortzetting van het ideeëngoed van de saint-simonisten. De visie van de Franse filosoof en sociale denker Henri de Saint-Simon, vooral na zijn overlijden in 1825 door zijn volgelingen verder gesystematiseerd en over grote delen van Europa verspreid, was onder meer gericht op de wetenschappelijke organisatie van industrie en samenleving. De spirituele leiding in de samenleving hoorde thuis bij wetenschappers en ingenieurs. Doorgedreven sociale en economische planning was het motto. Ook in België had de beweging heel wat aanhang, onder meer in spoorwegmiddens.[329] We vinden nog een doorslag van de saintsimonistische aanpak in de megalomane kanaalplannen van kapitein Emilien Verstraete, oud-medewerker van de hertog van Brabant.[330] In 1876 publiceerde hij een brochure waarin hij pleitte voor de aanleg van een nationaal kanaal - het "Canal Léopold-Deux" - dat het hele land, van de Noordzee in het westen tot de Maas in oosten, doorkruiste en alle industriebekkens bediende zonder dat de schepen gebruik zouden moeten maken van de Nederlandse delen van Maas of Schelde. Hij voorzag de constructie van een grote havenstad nabij Heist-aan-Zee - "Port de la Constitution" of "Grondwet" - en aansluitingen naar Antwerpen en Brussel. Bedoeling was de Noordzee, Schelde en Maas met elkaar in verbinding te stellen en daardoor de positie van de Belgische industrie en handel gevoelig te versterken.[331] Enkele jaren voordien, in 1870, had hij al een gelijkaardig project

---

328 H.-E. WAUWERMANS. *Art. cit.*, pp. 149-150.

329 R. HALLEUX. "La marche des idées." In: R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL. *Op. cit.*, I, pp. 17-36.

330 A. DUCHESNE. "Verstraete (Emilien-Julien)." *Biographie belge d'Outre-Mer-Belgische Overzeese Biografie*. Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, VI, col. 1067-1070.

331 E. VERSTRAETE. *Le Canal Léopold-Deux et le Port de la Constitution. Solution de la question des transports belges pour la Grande Industrie et le Grand Commerce, par la jonction maritime de la*

voorgesteld: een kanaalverbinding tussen Noordzee, Maas en Moezel, waardoor Noordzee en Zwarte Zee via België werden verbonden.[332] In zekere zin waren dit grootschalige adaptaties van ambiteuze maar nooit uitgevoerde plannen die tijdens het Hollands regime waren uitgetekend voor een “Canal du Nord”, dat zou lopen van Antwerpen naar Venlo, waar het aansluiting zou vinden bij de “Zuid-Willemsvaart” (1827-1830).[333]

De belangstelling voor de aanleg van grote zeekanalen was in de tweede helft van de negentiende eeuw in heel Europa een vrij algemeen verschijnsel, ondanks de opkomst en concurrentie van de spoorwegen. De Franse geograaf Pierre Foncin[334], secretaris-generaal en later voorzitter van *L’Alliance française*, verlangde van de organisatoren van het congres van Antwerpen dat zij het programma uitbreidden met een vraagstuk over het “Canal des Deux-Mers”, een zeekanaal tussen de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee. Sinds de zeventiende eeuw bestond in Zuid-Frankrijk het “Canal du Midi”, dat vooral lokaal belangrijk was, bijvoorbeeld voor het transport van wijn en granen. Het was evenwel niet bevaarbaar voor grote zeeschepen. Foncin pleitte voor een volwaardige maritieme route tussen Bordeaux en Sète of Narbonne, over Agen, Toulouse en Carcassonne. Het moest in de eerste plaats de internationale handel stimuleren, hoewel er weinig twijfel over bestaat dat het strategisch belang van zo’n kanaal voor de Franse oorlogsvloot op de achtergrond meespeelde. Foncin zag alleen maar voordelen: “Plusieurs ingénieurs ont pronné qu’il est faisable, et les marins sont unanimes à reconnaître qu’en supprimant Gibraltar et en épargnant aux navires le détour des côtes du Portugal et de l’Espagne, il rendrait aux marines du nord comme du midi de l’Europe un service signale!”[335] Het vraagstuk kwam uiteindelijk niet in het programma omdat het te laat was ingediend. Aan de andere kant van de Middellandse Zee, in Griekenland, bestonden al sinds de Oudheid plannen voor de aanleg van een kanaal tussen de Ionische Zee en de Egeïsche Zee, door de landengte van Corinthe. Men zou nog moeten wachten tot de jaren 1882-1893 vooraleer het project, opnieuw met Franse hulp, werd gerealiseerd. Het Antwerpse publiek werd op 13 juli 1881 door Henri-Emmanuel Wauwermans over de bouwplannen geïnformeerd.[336]

Het congresprogramma omvatte nog andere “grote werken”. Vraag 34 handelde over de kennis van de Sahara, meer bepaald het woestijngebied tussen Algerije, Tunesië en de Midden-Soedan, met het oog op de aanleg van een spoorlijn tussen de Middellandse Zee en het hart van Afrika. Het probleem werd gesteld door de Turijnse ingenieur Leone Paladini, in de hoop overeenstemming te bereiken over het economische nut van zo’n project.[337] Paladini was secretaris van de algemene directie van de Noord-Italiaanse spoorwegmaatschappij. In 1867 had hij al

Meuse et de l’Escaut à la Mer du Nord, suivie d’un examen comparatif des projets de Grondwet et de Nieuw-Antwerpen. Bruxelles: G. Dedonder, 1876, 56 p.

[332] E. VERSTRAETE. *La Belgique et l'émancipation commerciale et industrielle de l'Allemagne: projet de canal maritime d'Ostende et d'Anvers à la Moselle, achevant la jonction de la mer du Nord à la mer noire.* Anvers, 1870.

[333] R. FILARSKI. *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw.* S.l.: NEHA - Series III, 1995, pp. 341-347.

[334] F. MAROUIS. “Foncin (Pierre).” *DBF*, XIV, 1979, col. 257-258.

[335] SAA MA 1138 / 1. Brief van P. Foncin aan de organisatoren van het congres. Bordeaux, 6 juli 1870.

[336] *Bulletin de la Société de Géographie d’Anvers*, VI, 1881, pp. 196-198.

[337] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst, anoniem. S.l., s.d., met vermelding van de vraagstellers.

voorgesteld om een treinverbinding te bouwen tussen Biskra en Kachena. Nog ingrijpender was het in vraag 35 behandelde plan om een bevaarbare binnenzee aan te leggen in de Sahara. Voorstanders achtten de realisatie daarvan technisch mogelijk door het graven van een kanaal tussen de Golf van Gabes en de laaggelegen chotts van Algerije en Tunesië. Het water van de Middellandse Zee zou vervolgens de woestijn bevloeien, wat misschien klimaatwijzigingen tot gevolg zou hebben. Men wilde op het congres spreken over alle mogelijke consequenties van het project. Opvallend is dat de we hier een uiterst vroege verwijzing naar het onderwerp vinden. Algemeen wordt aangenomen dat het plan pas echt onder de aandacht van de massa is gekomen nadat de Franse kapitein Elie Roudaire daartoe rond 1874[338] het initiatief nam en begon te pleiten voor het uitsturen van een expeditie om de situatie ter plaatse te verifiëren.[339] De binnenzee van de Sahara komt aan bod de laatste roman van Jules Verne, *L'invasion de la mer*, in 1904 door de auteur bij zijn uitgever Hetzel ingediend en vanaf januari 1905 in feuilletonvorm gepubliceerd in *Le Magazin d'Education et de Recréation*.[340] Verne was, net zoals Roudaire, een vooraanstaand lid van de Parijse *Société de Géographie* waardoor zijn boeken doorgaans uitstekend gedocumenteerd waren.[341]

b. Reizen

Met Jules Verne, die de wetenschappelijke reisroman tot een nieuw literair genre verhief, zijn we aanbeland bij de exploratie. Reizen was in de negentiende eeuw een ernstige zaak geworden. Het volstond niet langer reisindrukken op een losse, schetsmatige, ietwat vrijblijvende manier aan het papier toe te vertrouwen. Van de reiziger werd een geconcentreerde, precieze, methodische observatie verwacht, die voldeed aan wetenschappelijke normen. Zijn waarnemingen moesten objectief en indien mogelijk verifieerbaar zijn. Hij liet zich leiden door een uitgebreide kennis van de wereld en maakte gebruik van talrijke technische en wetenschappelijke hulpmiddelen. Hij moest zijn vaststellingen in een breed perspectief kunnen plaatsen. De ontwikkeling van de geografische wetenschap stond of viel met de accuraatheid van de feiten die hij aanbood. Reizen was alleen weggelegd voor "professionals". Amateurs werden maar beter geweerd. Dat was in ieder geval de overtuiging die leefde in de aardrijkskundige genootschappen. We zien ze vertaald in

---

[338] E. ROUDAIRE. "Une mer intérieure en Algérie." *Revue des Deux Mondes*, XLIV, 1874, pp. 323-350; Idem. *Rapport sur les opérations de la mission des chotts.* Paris: Société de Géographie, 1875, 15 p.; Idem. *Rapport à M. le Ministre de l'Instruction publique sur la mission des chotts - Etudes relatives au projet de mer intérieure*. Paris: Imprimerie Nationale, 1877, 115 p.

[339] G. AUMASSIP. "Autour de la mer saharienne." *Awal*, VIII, 1991, pp. 107-117; A. BALLAND. *La mer oubliée.* Paris: Grasset, 1995, 312 p.; N. BROC. "Les Français face à l'inconnue saharienne: géographes, explorateurs, ingénieurs (1830-1881)." *Annales de Géographie*, 1987, pp. 302-338; F. CHARLES-ROUX & J. GOBY. "Ferdinand de Lesseps et le projet de mer intérieure africaine." *Revue des Deux Mondes*, 1957, pp. 379-404; R. COQUE. "Les vicissitudes d'un mythe: la mer saharienne quaternaire." *Sahara*, III, 1990, pp. 7-20; J. HEFFERNAN. "A French colonial controversy: Captain Roudhaire and the Saharan Sea (1872-83)." *The Maghreb Review*, XIII, 3-4, 1988, pp. 145-160; R. LETOLLE & H. BENDJOUDI. *Histoires d'une mer au Sahara. Utopies et politiques.* Paris: L'Harmattan, 1997, 221 p.; J. VALETTE. "Le projet de 'mer intérieure' du colonel Roudaire et la politique coloniale de la IIIème République." *Revue d'Histoire Maghrébine*, 1977, pp. 251-258.

[340] P. PANDOLFI. "Imaginaire colonial et littérature. Jules Verne chez les Touaregs." *Passés composés*, N° 5, Automne 2002. Zie ook: http://alor.univ-montp3.fr/cerce/r5/p.p.htm

[341] A. FIERRO. *Op. cit.*, pp. 139, 216.

tientallen handleidingen en richtlijnen voor reizigers die onder hun toezicht verschenen.[342]

De professionalisering van het reizen kwam onder meer aan bod in vraag 5, waar de opleiding van reizigers centraal stond. Het was Eugène Cortambert die suggereerde dat men maar eens moest overwegen om een internationale school voor reizigers in het leven te roepen.[343] Daar konden jongeren dan leren hoe ze observatie-instrumenten moesten hanteren en zich oefenen in de geodesie en de topografie. Natuurwetenschappen, geneeskunde, heelkunde, zelfs epigrafie werden nuttig geacht voor hun algemene vorming. Gericht taalonderwijs maakte van hen vakkundige waarnemers die hun inzichten konden toetsen en bijsturen aan de hand van gesprekken met de mensen die zij onderweg ontmoetten. We hebben hier te maken met een vroege formulering van het concept van de koloniale instituten die in de eerste decennia van de twintigste eeuw tot stand kwamen. Antwerpen zou moeten wachten tot in 1920 vooraleer het werd voorzien van een *Hogere Koloniale School*, in 1923 omgevormd tot de *Koloniale Hogeschool*.

Was zo'n instituut in de jaren 1870 nog vrij utopisch, dan geldt dat zeker voor het tweede voorstel met betrekking tot de exploratie. Vraag 6, ingediend door Auguste Stessels, behandelde de financiering van de ontdekkingsreizen.[344] De hydrograaf vroeg zich af of de Europese mogendheden het misschien eens zouden kunnen worden over een gezamenlijk budget voor de exploratie. In een tijdperk van nationaal particularisme was dit een opmerkelijk initiatief, dat evenwel geen enkele kans op slagen had. Zelfs op nationaal vlak was er meestal geen eensgezindheid. Wat Frankrijk betreft kunnen we verwijzen naar de interne verdeeldheid binnen de *Société de Géographie* omtrent dit punt. Toen een lid in 1865 voorstelde dat het genootschap voortaan zelf het initiatief zou nemen tot publieke intekencampagnes ter ondersteuning van de exploratie - krachtens artikel 1 van haar statuten, "La Société fait entreprendre des voyages" - gaf dit aanleiding tot felle polemieken tussen voor- en tegenstanders. Antoine d'Abbadie en Eugène en Richard Cortambert waren toen voor het idee gewonnen.[345]

c. Commerciële en maritieme expansie

De handel en de koopvaardij zijn we al meermaals in het programma tegengekomen, en ook in deze sectie waren er meerdere vragen aan die onderwerpen gewijd. Een aantal daarvan waren specifiek gericht op de Belgische situatie, hoewel dat zelden uitdrukkelijk wordt vermeld.

Vraag 8 kan echter maar moeilijk anders worden geïnterpreteerd dan een weinig verholen kritiek op de toestand in België. Geformuleerd door Auguste Stessels, zocht

---

[342] Een uitgebreid onderzoek naar verschillende aspecten van de wetenschappelijke exploratie, in het bijzonder in Midden-Afrika, vinden we in: J. FABIAN. *Out of Our Minds. Reason and Madness in the Exploration of Central Africa.* Berkeley: University of California Press, 2000, 335 p.; J. VANDERSMISSEN. "De wetenschappelijke exploratie." R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL. *Op. cit.*, I, pp. 225-244

[343] SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

[344] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

[345] A. FIERRO. *Op. cit.*, p. 63.

dit vraagstuk naar de voornaamste oorzaken van de achteruitgang van de maritieme koopvaardij, waarbij onmiddellijk de vraag werd gevoegd of volken die de exploitatie van hun maritieme relaties aan andere overlaten, wel de juiste economische weg bewandelen.[346] Een duidelijke maar - door de interrogatieve formulering - toch nog subtiele vingerwijzing naar een overheid, die volgens de vraagsteller onvoldoende interesse had voor expansie. Voelen we hier bovendien niet de ontgoocheling van een gefrustreerde zeeman die onder druk van de omstandigheden een actieve maritieme carrière heeft moeten inruilen voor een eentoniger bestaan als ambtenaar-hydrograaf?

Eugène Cortambert was verantwoordelijk voor vraag 9.[347] Hij wilde weten welke instellingen in België nog opgericht moesten worden voor de bevordering van de handel en de scheepvaart. Deze vraag is merkwaardig en laat vermoeden dat de indiener ervan niet zo goed vertrouwd was met de Belgische situatie. België bezat immers een aantal instituten die zich toelegden op deze materies. Antwerpen was - gezien haar commerciële oriëntatie - vrij degelijk uitgerust. Sinds 3 juni 1834 was in de handelsbeurs een *Hogere Zeevaartschool* ingericht. In 1852 had Antwerpen zelfs twee instellingen gekregen waar men economische wetenschappen kon studeren. Het Rijk had een *Ecole supérieure de Commerce* ingericht. De jezuïeten hadden datzelfde jaren *de Ecole spéciale de Commerce et d'Industrie Saint-Ignace* in het leven geroepen, hoewel die tot in 1902 uitsluitend middelbaar handelsonderwijs aanbood.[348]

De impact van de nieuwe technologieën kwam aan de orde in vraag 13, ingediend door Auguste Stessels.[349] De stoomkracht, de telegrafie en de verbeteringen op het vlak van scheepsbouw waren het aanzien van de wereld volop aan het veranderen. De handelspraktijken ondergingen als gevolg daarvan grondige mutaties. Snelheid werd een concurrentie-element. De uitdrukking “time is money” kreeg een meer realistische invulling dan in vorige decennia. Niet voor niets stellen we vast dat één van de zwaartepunten van het Belgische telegraafverkeer in deze periode gesitueerd was aan de Antwerpse handelsbeurs.[350]

De internationalisering van de handel werd behandeld in vraagstukken die gericht waren op de uniformering van het handels- en maritiem recht, de maten en gewichten, de munten. Men stelde zelfs voor slechts één taal te gebruiken in de internationale contacten, al werd niet gesuggereerd welke dat moest zijn. Tot slot diende het congres vast te stellen hoe belangrijk de invloed was van consulaten op de handelsrelaties tussen de verschillende landen.

d. Kolonisatie

Het thema van de kolonisatie kwam aan bod in het programma van het congres, maar minder expliciet dan we zouden verwachten. De stap van economische

---

[346] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

[347] SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

[348] P. LENDERS. “De voorgeschiedenis van de Antwerpse Handelshogeschool.” *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXX, 1997, 4, pp. 363-384; E. DUBOIS. *Op. cit.*, pp. 24-25

[349] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

[350] Vergelijk de achtereenvolgende jaargangen van de *Annales des Travaux publics de Belgique*.

expansie naar kolonialisme was voor de meeste geografen zeker nog geen evidentie. Het spectrum was misschien wel breed, maar de vragen waren toch vooral gericht op het nut van de formule. Het accent kwam te liggen op de verschillende kolonisatiemodellen van de Europese naties, met hun respectievelijke voor- en nadelen. De Nederlandse en Britse kolonies kregen daarbij nadrukkelijk aandacht. Louis Delgeur wilde weten welke commerciële voordelen de kolonisatie van Nieuw-Guinea voor Europa zou opleveren.[351] De Nederlander Pieter Bleeker vestigde de aandacht op het geografische en commerciële belang van Indonesië, in het bijzonder het eiland Java, en stelde zich de vraag of de geplande aanpassing van het koloniaal stelsel in dat gebied al dan niet gunstig zou zijn voor de handel.[352] Men vond het nuttig een bespreking te wijden aan de redenen die de Britten ertoe hadden aangezet hun koloniaal stelsel geleidelijk te wijzigen door aan sommige kolonies een eigen bestuur te schenken. Op die manier kwam men tot vraagstukken die een kritisch oordeel wilden over het intrinsiek nut van kolonisatie en over mogelijke argumenten tegen het kolonisatieprincipe.

Vervolgens was het maar een kleine stap naar vragen die eerder suggestief waren wat betreft de Belgische context, waar kolonies althans door de meerderheid van het establishment werden afgewezen. Auguste Stessels - die de Belgische nederzettingen in Guatemala en West-Afrika meermaals had bezocht - wilde het congres een uitspraak laten doen over het nut van nationale posten of vestigingen overzee, zowel voor de handel als de binnenlandse rust.[353] De Fransman Eugène Cortambert wilde weten wat de beste middelen waren om kolonisatie door “zedige” en “bruikbare” arbeiders te bevorderden, en welke streken op aarde daarvoor het meest in aanmerking kwamen.[354] Algemeen kunnen we dus stellen dat het programma een vergelijkend theoretisch onderzoek mogelijk maakte van de traditionele bestuurstypen: volksplanting met Europese burgers, direct bestuur door Europese ambtenaren, indirect bestuur via de inheemse elite. Het is bekend dat de Britten meer gebruik maakten van de “indirect rule”, de Fransen over het algemeen gewonnen waren voor een direct bestuur met assimilatie van de inheemse bevolking, terwijl de Nederlanders mengvormen hanteerden. Het programma van het internationaal congres liet de verschillende invalshoeken ruim aan bod komen.

e. Statistiek

In een artikel over de Franse aardrijkskundige beweging en haar betrokkenheid bij het imperialisme stelt Michael J. Heffernan dat de meeste commentatoren het eens zijn dat de laat-negentiende-eeuwse geografen bereidwillige en bekwame agenten van het imperialisme waren. Ze zouden de praktische kennis hebben aangeleverd voor overzeese veroveringen en kolonisatie. In hun geopolitieke geschriften

[351] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.
[352] SAA MA 1138 / 1. Brief van P. Bleeker aan de voorzitter van het organisatiecomité. Den Haag, 6 december 1869.
[353] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.
[354] SAA MA 1138 / 1. Brief van E. Cortambert aan de organisatoren van het congres. Parijs, 9 december 1869.

rechtvaardigden ze de Europese expansie en verstrekten ze betrouwbare gegevens over de commerciële waarde van de verschillende regio's.[355]

We stellen vast dat reeds in het programma van het congres van Antwerpen een oproep werd gelanceerd om de statistiek in te schakelen als instrument voor een meer efficiënte en objectieve beschrijving van de wereld buiten Europa. Vraag 27, ingediend door Auguste Stessels, bevat een aansporing om statistisch materiaal te verzamelen over de omvang van de woeste terreinen, de in cultuur gebrachte gronden én de bossen in de overzeese gebieden.[356] Daarnaast werden de deelnemers aangemoedigd tot het aanreiken van geschikte methodes voor de vervaardiging van degelijke kaarten die een idee gaven van de variaties inzake levensverwachting, de verspreiding van endemische ziekten, de bevolkingsdichtheid, de levensduurte. Men pleitte in de vragenlijst eveneens voor de verwerking van gegevens betreffende de temperatuur, de neerslag, de luchtvochtigheid. In vraag 29 wilde men een uniforme methodiek voor het meten van het arbeidsrendement waardoor vergelijkingen tussen verschillende landen mogelijk werden. Een volgende vraag richtte zich op de mechanisering van de nijverheden. Andere aandachtspunten waren de prijsverschillen van handelswaren, de beroepen, de verspreiding van de talen.[357]

De statistiek was al veel eerder het thema geweest van internationale debatten. De Belg Adolphe Quetelet was in 1853 de initiator van het eerste wereldcongres dat volledig aan deze discipline was gewijd. In 1872 zou de achtste editie worden samengeroepen in Sint-Petersburg. Het doel van al deze initiatieven was in de eerste plaats de harmonisering van de statistische categorieën, zodat de cijfers in officiële rapporten uit verschillende landen ook daadwerkelijk hetzelfde betekenden en dus vergelijkbaar zouden zijn. De realisatie van die droom verliep eerder moeizaam.[358] Intussen had de statistiek wel haar weg gevonden naar verschillende domeinen van de wetenschap. In Antwerpen vond zij ook officieel aansluiting bij de geografie.

Niet iedereen was het trouwens eens dat de statistiek een zichtbare plaats zou moeten krijgen in het programma. Sommige deelnemers, onder wie Janos Hunfalvy, vreesden te veel overlappingen met de congressen voor statistiek.[359] Adolphe Quetelet zelf deelde die mening geenszins. Bij zijn aanvaarding van het erelidmaatschap van het congres had hij zijn publicaties aan de organisatoren geschonken met de duidelijke boodschap dat de statistiek wat hem betrof één van de voornaamste gespreksonderwerpen van hun bijeenkomst moest worden.[360] Hij werd in die overtuiging gesteund door de Oostenrijker Anton Steinhauser, die via

---

[355] M. J. HEFFERNAN. "The Science of Empire: The French Geographical Movement and the Forms of French Imperialism, 1870-1920." A. GODLEWSKA & N. SMITH (eds). *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994, pp. 92-114.

[356] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

[357] Bijna alle vragen over statistiek werden aan het programma toegevoegd op initiatief van Auguste Stessels, die ze aanvankelijk in de vorm van één enkel vraagstuk had geformuleerd. De organisatiecommissie heeft het vervolgens in verschillende deelproblemen opgesplitst. Zie: SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.

[358] T.M. PORTER. "Adolphe Quetelet, een boegbeeld van de wiskunde." R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL. *Op. cit.*, I, pp. 96-97.

[359] SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.

[360] SAA MA 1138 / 1. Brief van A. Quetelet aan J.C. Van Put. Brussel, 5 december 1869.

Jan-Hubert Van Raemdonck, de akten liet bezorgen van het internationaal congres voor statistiek dat in 1858 te Wenen had plaatsgevonden.[361]

f. Overige vragen

Janos Hunfalvy was een voorstander van het plan om de vragen over statistiek te verwijderen ten voordele van vragen over de meteorologie. Die discipline was in volle ontwikkeling en kon volgens hem best wat steun gebruiken.[362]

De meteorologie kwam uiteindelijk in een viertal vragen aan bod. Wat was de invloed van Atlantische cyclonen op het weer in West-Europa? Oefent de maan invloed uit op de meteorologische toestand van de aarde? In welke mate zijn telegrafen bruikbare instrumenten voor weersvoorspellingen? Hunfalvy zelf stelde een probleem aan de orde dat nog steeds actueel is: welke gevolgen heeft de ontbossing op het klimaat van een land, en kunnen deze consequenties ondervangen worden door een gedeeltelijke herbebossing?[363] Hij wilde ook weten of nieuw onderzoek inmiddels had kunnen aantonen welke invloed bossen uitoefenen op de temperatuur, de vochtigheidsgraad en de hoeveelheid neerslag in een bepaalde periode, maar die vraag kon niet doorstoten tot het programma. Zijn derde vraagstuk hield verband met de drooglegging van moerassen en de regulatie van rivieren, maar dat werd eveneens geweigerd.[364]

De sectie werd besloten met een aantal praktische problemen in verband met het gebruik van observatie- en meettoestellen aan boord van schepen, de voordelen en cartografische consequenties van het grootcirkelvaren, enzovoort. Deze aandacht voor navigatieproblemen danken we opnieuw aan Auguste Stessels.[365]

4.2.4. Sectie etnografie

De vierde sectie was veel beperkter dan de vorige: de organisatoren weerhielden uiteindelijk slechts drie vragen. Etnografie werd hier in een vrij enge of specifieke zin geïnterpreteerd. Centrale aandachtspunten waren de oorsprong en evolutie van de mens én het rassenvraagstuk. Het was zelfs voor specialisten aanvankelijk geen evidente zaak dat deze onderwerpen op een geografische bijeenkomst zouden worden besproken. Armand de Quatrefages antwoordde beleefd doch gematigd enthousiast op de invitatie die hij uit Antwerpen had ontvangen: “Les sciences géographiques ne m’ont guère préoccupé que dans leurs rapports avec l’homme et son histoire naturelle, et ce point de vue paraîtra peut-être un peu spécial aux géographes proprement dits. Pourtant il me semble avoir un intérêt scientifique réel.”[366]

---

[361] SAA MA 1138 / 1. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 28 januari 1870.
[362] SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.
[363] Ibidem.
[364] Ibidem.
[365] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van A. Stessels. Antwerpen, 5 januari 1870.
[366] SAA MA 1138 / 1. Brief van A. de Quatrefages aan de organisatoren van het congres. Parijs, 2 januari 1870.

Nochtans was deze thematiek meer aan de orde op de internationale congressen voor antropologie en prehistorische archeologie, waarvan de vierde editie in 1869 te Kopenhagen had plaatsgevonden. De Quatrefages verwees in zijn brief trouwens expliciet naar deze wetenschappelijke bijeenkomsten en adviseerde de Antwerpse organisatoren om contact te leggen met de Italiaanse hoogleraar Giovanni Capellini. Die was secretaris van de vijfde editie van het internationaal antropologisch congres, dat ongeveer gelijktijdig met de Antwerpse vergadering zou worden georganiseerd in Bologna. Het leek de Quatrefages aangewezen dat de data en inhoud van beide congressen op elkaar zouden worden afgestemd.[367] De Antwerpse organisatoren hielden rekening met deze raadgevingen. Capellini en Génard startten een correspondentie. De dreiging van een Frans-Duits conflict met gevolgen voor de rest van Europa zou hen in onderling overleg doen besluiten beide initiatieven te verschuiven naar 1871.[368]

Rasdenken domineerde een groot deel van het intellectuele en wetenschappelijke discours rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw. Ook in België was het ras een populair onderzoeksveld. Toch waren er grote verschillen met de discussies die enkele decennia vroeger hadden plaatsgevonden. De betekenis van "ras" werd rond 1900 steeds meer in verband gebracht met termen als volk en cultuur.[369] In de negentiende eeuw lag de nadruk meer op de biologische connotaties. Darwin's evolutietheorie had deze ontwikkelingen gestimuleerd. Zijn *Origin of Species* was in 1859 verschenen, en de vertaling van het boek in het Frans door Clémence Royer had de uitbreiding van het debat hierover wellicht bevorderd. Toch dient gezegd dat zowel geografisch als chronologisch grote verschillen in intensiteit kunnen worden vastgesteld.[370]

De eerste vraag, aan het programma toegevoegd op initiatief van Louis Delgeur, wilde een overzicht van de wetenschappelijke onderzoeksresultaten over de oorsprong van de mens. De steller keek bovendien met belangstelling uit naar het antwoord op de vraag of onder de menselijke rassen sprake kon zijn van superioriteit of inferioriteit, het tweede probleem op het programma.[371] Anderzijds dient te worden onderstreept dat Delgeur zelf vooraf bijzonder veel argwaan koesterde ten aanzien van het wetenschappelijke gehalte van de "ethnologie" in dit soort kwesties. In zijn vragenlijst stelde hij: "L'ethnologie est une science expérimentale, elle ne peut rien établir de certain sur l'origine de l'espèce humaine, elle ne peut présenter que des hypothèses plus ou moins probables."[372] De niet weerhouden voorstellen van de Janos Hunfalvy waren sterk gerelateerd aan dit onderwerp. Hij vroeg zich af welke opvallende kenmerken het meest essentieel en minst variabel zijn om

---

[367] Ibidem.
[368] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 20 april 1871.
[369] P. DE ROOY. "De wetenschap van het ras." In: M. BEYEN & G. VANPAEMEL (eds). *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort: Acco, 1998, pp. 21-29.
[370] G. FRAISSE. *Clémence Royer. Philosophe et femme de sciences*. Paris: La découverte, 2002², pp. 29-39; A. ELLEGÅRD. *Darwin and the General Reader. The Reception of Darwin's Theory of Evolution in the British Periodical Press, 1859-1872.* Chicago-London: The University of Chicago Press, 1990², 394 p.; Y. CONRY. *L'introduction du darwinisme en France au XIXe siècle.* Paris: Vrin, 1974, 480 p.; G. VANPAEMEL. "De darwinistische revolutie." In: R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL (eds). *Op. cit.*, I, pp. 257-268.
[371] SAA MA 1138 / 2. Document met twee vragen over etnografie. Anoniem, s.l., s.d., verwijzing naar L. Delgeur.
[372] SAA MA 1138 / 2. Vragenlijst van L. Delgeur. S.l., s.d.

wetenschappelijk de pluraliteit van de menselijke rassen vast te stellen. Daaraan gekoppeld opperde hij de vraag of men reeds definitief het aantal echt distinctieve mensenrassen kon bepalen. Tot slot vroeg hij zich af welke de primitieve en primordiale rassen waren, en welke rassen als afgeleid mochten worden beschouwd.[373] Al deze kwesties waren bijzonder omstreden, vandaar dat de organisatoren wellicht besloten alleen de algemene formuleringen van Delgeur te behouden. Van Armand de Quatrefages is bijvoorbeeld bekend dat hij een grote verdediger was van het homogeniteitconcept[374], wat dwars stond op Hunfalvy's visie. Diezelfde de Quatrefages tekende voor de derde en laatste vraag op het programma: een bespreking van de geografische verdeling van de mensenrassen.[375]

4.3. Gewichtige stemmen

Als besluit bij dit deelonderzoek kunnen we nu nagaan wie werkelijk een doorslaggevende stem heeft gehad bij de samenstelling van het congresprogramma. Enkele brieven en documenten uit de archieven van de secretarissen-generaal hebben ons immers de nodige gegevens bezorgd om een groot gedeelte van de vraagstellers te identificeren.

In de volgende tabel werden enkele essentiële gegevens verzameld en geordend volgens drie categorieën:

A: Totaal aantal vragen die door de vraagsteller met succes aan het definitieve programma werden toegevoegd.
B: Aantal weerhouden vragen uitsluitend gebaseerd op het voorstel van de vraagsteller.
C: Aantal weerhouden vragen gebaseerd op een combinatie van voorstellen, waaronder een voorstel van de vraagsteller.

Vraagsteller	A	B	C
***Société de Géographie* en leden**			
Société de Géographie	13	6	7
Antoine d'Abbadie	2	1	1
Eugène Cortambert	7	2	5
Jules Duval	1	1	-
Armand de Quatrefages	1	1	-
Leden organisatiecomité			
Auguste Stessels	23	21	2
Louis Delgeur	17	13	4

[373] SAA MA 1138 / 1. Brief van J. Hunfalvy aan de organisatoren van het congres. Boeda, 2 april 1870.
[374] In 1861 publiceerde Armand de Quatrefages in dat verband het invloedrijke werk *L'unité de l'espèce humaine*.
[375] SAA MA 1138 / 2. Brief van A. de Quatrefages aan de organisatoren van het congres. Parijs, 2 januari 1870.

Anderen			
Pieter Bleeker	1	1	-
Joseph Alexander von Helfert	1	-	1
Janos Hunfalvy	2	1	1
Matthew Fontaine Maury	3	3	-
Leone Paladini	1	1	-
Eduard Ritter von Pechmann	4	3	1
Celestino Peroglio	3	2	1
Adolphe Quetelet	1	1	-
Eduard Sabine	1	1	-
Onbekend	18	18	-

Bijzonder merkwaardig is dat slechts twee leden van het organisatiecomité aantoonbaar hun stempel hebben gedrukt op de agenda van de besprekingen: Auguste Stessels en Louis Delgeur. Maar samen lagen ze wel aan de basis van een veertigtal vragen, ofwel iets minder dan de helft van het totaal. Vooral het gewicht van Delgeur is verrassend, aangezien Ruelens in het begin betwijfelde of de gespecialiseerde vragen van de erudiete classicus wel geschikt waren voor het congres. Andere leden van de ploeg - Charles Ruelens zelf, Pierre Génard en Charles d'Hane-Steenhuyse - zullen ongetwijfeld ook wel enkele ideeën doorgedrukt hebben, maar het lijkt er op dat hun rol veeleer beperkt was tot het redigeren of verzamelen van de voorstellen.

Een tweede opvallende vaststelling is de bevoorrechte plaats die de Parijse *Société de Géographie* uiteindelijk toch mocht bekleden. Uit haar lijst - die de leden collectief hadden opgesteld - werden maar liefst dertien voorstellen geselecteerd. Een aantal daarvan vinden we terug in de persoonlijke voorstellen van enkele leden. Jules Duval, Armand de Quatrefages, Antoine d'Abbadie en Eugène Cortambert kregen echter, in persoonlijke naam, nog een vijftal vragen door de selectie. Daarmee bepaalden de Franse geografen de inhoud van bijna een vierde van het definitieve programma!

Als we buiten deze twee groepen kijken, kunnen we van slechts negen personen met zekerheid zeggen dat hun voorstellen de eindversie haalden. Hun bijdrage was beperkt: ze stelden minimum één maar maximum vier vragen per persoon.

Voor achttien vragen - of ongeveer een vijfde van het totaal - vinden we geen enkel spoor naar de vraagstellers. Toch menen we over voldoende gegevens te beschikken om te mogen besluiten dat het congresplatform vanuit twee steden werd gestut: de Metropool - wat vanzelfsprekend is - en de Lichtstad.

5. Oorlog aan de grenzen

Alle voorbereidingen waren gemaakt opdat het congres kon plaatsvinden van 14 tot 21 augustus 1870, toen de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen plots in alle hevigheid uitbarstte. Het hele continent onderging de gevolgen. Hoewel België neutraal zou blijven, had het conflict toch een grote impact op de binnenlandse situatie.

Ingesloten tussen de twee strijdende partijen, voelden de koning en de regering zich verplicht het leger te mobiliseren en reservisten op te roepen.[376]

In die omstandigheden werd de toekomst van het congres uiteraard in vraag gesteld. Op 16 juli 1870 trok een Antwerpse delegatie naar Brussel om er het erevoorzitterschap aan te bieden aan Baron Kervyn de Lettenhove en Baron d'Anethan, de nieuwe ministers van Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken. De recente verkiezingen hadden de liberalen de macht ontnomen, waardoor een katholieke regering aantrad met daarin onder meer ook de Antwerpse meetingist Victor Jacobs. In tegenstelling tot hun voorgangers aanvaardden de ministers de titel, maar tegelijk toonden ze hun bezorgdheid. Provinciegouverneur Edward Pycke d'Ideghem aanvaardde op 25 juli 1870 het derde erevoorzitterschap, maar suggereerde het congres uit te stellen: "J'accepte volontiers cette présidence; mais je pense qu'en égard aux graves événements qui viennent de surgir, il serait opportun d'ajourner cette réunion à l'année prochaine."[377]

Ongeveer op hetzelfde ogenblik bleek hoezeer de praktische omkadering van de geplande activiteiten dreigde aangetast te worden door de oorlogssituatie. De organisatoren van de festiviteiten in Rupelmonde hadden er op gerekend dat ze materiaal konden lenen uit het arsenaal van Antwerpen, maar dat kon nu niet meer worden gemist.[378] Bovendien werden belangrijke leden van het organisatiecomité, zoals kolonel Casterman, door de minister van Oorlog onder de wapens geroepen, waardoor ze hun functie niet meer konden opnemen.[379] Tot slot leek het onwaarschijnlijk dat de buitenlandse deelnemers in deze gevaarlijke omstandigheden naar België zouden reizen. Op 27 juli 1870 kwam het organisatiecomité dan ook in algemene vergadering bijeen en werd, na een lange discussie, besloten het congres met één jaar uit te stellen. Het zou worden samengeroepen in de loop van de maand augustus van het jaar 1871. De bestaande comités bleven in functie en het programma werd niet meer gewijzigd. De toetreders werden daags nadien per circulaire op de hoogte gesteld van het besluit.[380] De organisatoren van de Mercatorfeesten in Rupelmonde meldden op 6 augustus 1870 dat ze hun plechtigheden eveneens hadden uitgesteld "à une époque plus favorable".[381]

Sommige activiteiten konden toch nog plaatsvinden, zij het in een sterk afgeslankte versie. De meeste voorwerpen bestemd voor het concours waren reeds in Antwerpen toegekomen, en sommigen vroegen zich af of men er geen kleine tentoonstelling mee kon houden, aangezien de wedstrijd was uitgesteld. Op de algemene vergadering van 9 augustus 1870 werd inderdaad besloten er een kleine expositie aan te wijden, die evenwel alleen toegankelijk was voor de leden van het organisatiecomité. Ze was ook beperkt tot één dag. Louis Delgeur werd belast met de redactie van een korte verklarende tekst bij de objecten.[382]

---

[376] R. COOLSAET. *België en zijn buitenlandse politiek 1830-1990*. Leuven: Van Halewyck, 1998, p. 131.
[377] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. XXX-XXXI.
[378] SAA MA 1138 / 2. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan A. Casterman. Sint-Niklaas, 24 juli 1870.
[379] SAA MA 1138 / 2. Brief van A. Casterman aan C. d'Hane-Steenhuyse. S.l., s.d.
[380] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 juli 1870.
[381] SAA MA 1138 / 2. Brief van J. Goossens-de Jaeghere aan de organisatoren van het congres. Sint-Niklaas, 6 augustus 1870.
[382] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 9 augustus 1870.

Maar de leden van het organisatiecomité hadden andere zorgen aan hun hoofd dan tentoonstellingen. De oorlog hield het land in spanning. De mentale druk op de bevolking was groot. Wie familie of vrienden in het buitenland had, wachtte vol ongeduld op geruststellende berichten. Charles Ruelens zei in een intieme brief aan zijn vriend Pierre Génard dat hij totaal gedemoraliseerd was door de oorlog. Hij had vrienden en kennissen in de twee kampen: “L’ainé des fils de notre ami M. Delgaut, de Paris, est dans les gardes mobiles. C’est un jeune avocat de 24 ans adoré de ses parents: il nous a écrit du camp de St Maur, il y a quelques jours, avant de partir pour la bataille. Nous n’avons plus de nouvelles. Un autre ami est dans Metz… D’autres fils d’amis sont Dieu sait où… C’est épouvantable. Mon fils est allé aujourd’hui à Sedan voir le champ de bataille & recueillir des informations. L’abbé Rossi, le curé de l’île St Denis, nous a écrit une lettre de suprême adieu: il reste dans son île avec les plus pauvres de ses paroissiens. Tous les autres ont émigré. Or, sa paroisse est située entre deux forts et sera très exposée.”[383] De gewelddadige schokgolf deed Ruelens verstarren en ontnam hem alle moed. Hij trok zich in stilte terug en was niet meer geïnteresseerd in de aangelegenheden van het congres.

Tijdens de eerste maanden van 1871 kwam het congres terug aan de orde. Ruelens twijfelde eraan of het initiatief nog wel kon plaatsvinden. De oorlog was op 28 januari 1871 met een wapenstilstand ten einde gekomen maar de Duitse overwinning had diepe wonden geslagen. Het was onwaarschijnlijk dat Fransen en Duitsers elkaar zouden willen ontmoeten, al was het maar in een wetenschappelijke context. Ook voor intellectuelen was de oorlog een ramp geweest. De vijandschap ontzag niemand: “Qu’il me suffise de vous dire que, pour le moment, je suis d’avis qu’un congrès est impossible, à moins d’un revivement complet dans l’esprit européen. La haine a si fortement envahi les esprits, tant Français qu’Allemands que pas un seul savant germain ou gaulois ne viendra au congrès dans la crainte d’y rencontrer un ennemi. J’entends tous les jours des hommes graves, sérieux, pacifiques de nature, me dire qu’ils ne veulent plus avoir aucune relation avec des hommes de la race opposée. Et cette haine prend des proportions épouvantables. Aujourd’hui encore, deux membres de l’Institut de France que je consultais sur la chose, me disaient que, très certainement, pas un seul de leurs compatriotes ne viendrait, n’oserait même pas venir à une réunion où seraient des Allemands. Peut-être même les Anglais ne s’y rendraient-ils pas. Les conséquences de cette guerre seront désastreuses plus encore sur le rapport moral que sur le rapport matériel. Réfléchissons y donc mûrement.”[384] De problemen beperkten zich niet uitsluitend tot de Frans-Duitse tweespalt. In Frankrijk zelf zorgde de opstand van de Commune vanaf 18 maart 1871 voor algehele verwarring.

Toch waren in Antwerpen heel wat mensen van mening dat men toch zijn kans moest wagen. Op 20 april 1871 kwam men opnieuw in algemene vergadering bijeen zonder eensgezindheid te bereiken. Een week later vergaderde men opnieuw. Intussen had ondervoorzitter Charles d’Hane-Steenhuyse enkele consultaties verricht. De ministers d’Anethan en Kervyn de Lettenhove hadden geen bezwaar gemaakt tegen een hervatting van de werkzaamheden. Het was ook bemoedigend dat de Franse ambassadeur liet weten dat hij al zijn invloed zou aanwenden om de

[383] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 5 september 1870. Uit latere correspondentie weten we dat Ruelens vanaf november onderdak bood aan priester Rossi. In maart keerde hij naar zijn parochie terug, waar zijn kerk door de Duitsers was verwoest.
[384] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 18 maart 1871.

onderneming alsnog te doen slagen. Maar anderen waren niet zo enthousiast. De Nederlandse consul te Antwerpen stelde voor het congres nog één jaar uit te stellen.[385]

Tijdens de algemene vergadering van 27 april 1871 kwam het dus tot een lange discussie waaraan alle leden deelnamen. Uiteindelijk bleek uit een stemming dat het congres toch nog datzelfde jaar kon worden georganiseerd. Slechts twee aanwezigen hadden tegen gestemd. De bijeenkomst zou doorgaan van 14 tot 22 augustus 1871. Het besluit werd onmiddellijk wereldkundig gemaakt via de kranten. Op het einde van de vergadering ontving Charles d'Hane-Steenhuyse, op voorstel van Charles Ruelens, een warm applaus. Zijn démarche bij de ministers had het congres terug op koers gebracht, want zonder de morele en financiële steun van beide beschermheren stond men nergens.[386]

6. Touwtrekken rond Rupelmonde

De hechte vriendschap tussen Charles Ruelens en Jan-Hubert Van Raemdonck leek een absolute garantie voor een succesvolle samenhang tussen het Mercatorproject in het Waasland en het aardrijkskundig congres in Antwerpen. Toch liep het fout. Het kwam in de lente van 1871 zelfs tot een definitieve breuk, al dient gezegd dat die het resultaat was van een geleidelijk proces. De misverstanden waren al ontstaan kort na de eerste vergaderingen op het einde van 1869.

Het eerste meningsverschil betrof de datum van de inhuldiging van het Mercatorstandbeeld. Men had geopperd deze plechtigheid te laten plaatsvinden op 14 augustus 1870. Al op 5 december 1869 verzette Van Raemdonck zich tegen dit voorstel in een brief "de nature toute confidentielle" aan Pierre Génard.[387] Hij legde uit dat de bevolking in het Waasland op de dag vóór het feest van Maria-Hemelvaart verplicht was tot onthouding. Deze gewoonte om te vasten bestond al zó lang dat het totaal ongepast zou zijn een groot feestbanket in te richten. Misschien hield dit de Antwerpenaars noch de buitenlandse genodigden uit hun slaap, maar voor Van Raemdoncks gasten van de Leuvense universiteit en voor zijn collega's van de *Cercle archéologique* was het bijzonder vervelend. "Je trouve qu'il faut respecter les susceptibilités religieuses de tout le monde", oordeelde hij.[388] Van Raemdonck stelde voor het congres op zaterdag 20 augustus te openen met een receptie. Een dag later kon men dan het beeld in Rupelmonde onthullen zonder iemand voor het hoofd te stoten.[389] Pierre Génard antwoordde dat Van Raemdonck zich vergiste: de vigilie voor het feest van Maria-Hemelvaart in het jaar 1870 was verschoven naar 13 augustus.[390] Uiteindelijk werd op de algemene vergadering van 27 februari 1870 besloten de openingsreceptie te organiseren op zondag 14 augustus. De dag erna was de inhuldiging van het Orteliusmonument gepland. De onthulling van het

---

385 SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 april 1871.
386 Idem.
387 SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 5 december 1869.
388 Ibidem.
389 Ibidem.
390 SAA MA 1073 / 6. Minuut van brief van P. Génard aan J.-H. Van Raemdonck. Antwerpen, 7 december 1869.

Mercatorstandbeeld werd verschoven naar zondag 21 augustus, zoals Van Raemdonck wenstte.[391]

Het valt op dat de toon in de briefwisseling tussen de Wase dokter en de Antwerpse stadsarchivaris duidelijk minder amicaal was dan in beider correspondentie met Ruelens. Zo kreeg Génard op 10 januari 1870 een wel héél zure brief van Van Raemdonck, omdat hij volgens de dokter niet hard genoeg zijn best deed om hem in zijn opdracht te ondersteunen: "Le Congrès est bien pingre et débute pauvrement. Si vous voulez que je fasse de la propagande dans l'intérêt du programme des questions et des adhésions pour le Congrès, alors ne m'enlevez pas le moyen de réussir, et envoyez moi quelques prix-courants de la marchandise que je dois prôner."[392] Op 5 mei 1870 meldde Van Raemdonck fier dat hij onder zijn vrienden in de *Cercle archéologique* heel wat toetreders voor het congres had gevonden. Hij had maar liefst tweehonderd frank aan inschrijvingsgeld verzameld. Enigszins verbitterd vervolgde hij: "Mais, je ne vous le cache pas, tout le monde ici espère qu'en retour de cette participation, la Commission organisatrice du Congrès fera tout son possible pour contribuer au succès de l'inauguration du monument de Mercator, en amenant tous les géographes étrangers à Rupelmonde, le 21 août, jour déterminé par l'assemblée générale des membres du Congrès."[393] Enkele weken later was er opnieuw wrijving. Van Raemdonck vond dat Génard niet meewerkte en hem eerder gevraagde documenten veel te laat toestuurde: "j'attends toujours comme la soeur Anne et ne vois rien arriver."[394]

Begin juni kwam de datum van de Mercatoronthulling opnieuw ter sprake, ditmaal omwille van een futiliteit. Hoewel de plechtigheid was vastgelegd op 21 augustus 1870, had het organisatiecomité aan de Wase collega's expliciet gevraagd dat de ceremonies zo geregeld zouden worden dat alle genodigden die dag tijdig terug in Antwerpen zouden zijn om er de harmoniefeesten in het kader van de grote Kermis te kunnen bijwonen. In Antwerpen had men vernomen dat men te Rupelmonde ook een feestmaal had voorzien. Jules van Havre, een lid van het Antwerps organisatiecomité, merkte daarbij op dat, indien de gasten om vijf uur in Antwerpen wilden arriveren, men volgend tijdschema moest hanteren: vertrek uit de Scheldestad om tien uur, inhuldiging op het middaguur, gevolgd door het feestmaal, terugkeer om vier uur. Maar van Havre vond zo'n schema ongepast voor de eminente gasten. Deze voorname heren waren immers gewoon om rond vijf uur te dineren, en het was aangewezen het feestmaal te vervangen door een eenvoudig middagmaal. Pierre Génard sprak Van Raemdonck aan over dit voorstel, maar die liet niets weten. Aan zijn vriend Ruelens liet hij evenwel zijn ongenoegen blijken. Toen Génard hoorde dat Van Raemdonck opnieuw moeilijk deed, werd het hem allemaal een beetje teveel. Hij schreef aan Ruelens: "En vérité, je ne sais pas ce qui, dans tout ceci peut avoir mécontenté le docteur; il me semble qu'on ne peut agir avec plus de délicatesse. De plus, le Dr est informé des séances régulières de la Commission fixées au vendredi de chaque semaine; pourquoi ne vient-il pas s'il a des observations à faire? […] si le Dr avait choisi pour l'inauguration de la statue le 14 ou le 15 Août, jour férié, aucune difficulté n'aurait surgi […]."[395] Hij besloot

[391] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 februari 1870.
[392] SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 10 januari 1870.
[393] SAA MA 1138 / 3. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 5 mei 1870.
[394] SAA MA 1138/ 3. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 26 mei 1870.
[395] SAA MA 1138 / 2. Minuut van brief van P. Génard aan C. Ruelens. Antwerpen, 4 juni 1870.

enigszins vertoornd: “j’espère que cette affaire se terminera le plus tôt possible, car je ne vous cache pas que des mal entendus pareils ne sauraient avoir de bon résultat.”[396]

Ruelens vond het een storm in een glas water, maar “les petites tempêtes causent quelquefois des désastres, et nous devons les empêcher dans leur essor.”[397] Het is duidelijk dat de naderende plechtigheden alle betrokkenen behoorlijk nerveus maakten. Het beste was dat iedereen zo snel mogelijk opnieuw rond de tafel ging zitten om het uit te praten. De Brusselse bibliothecaris vond zijn Wase vrienden maar vreemde snuiters: “ces braves compatriotes de Mercator ne peuvent pas se résoudre à mettre la fête au 14 ou au 15 à cause du refus de quelques sociétés chorales de chanter la cantate ces jours-là. Pourquoi? C’est un mystère dont je me garde de sonder la profondeur.”[398] Het meningsverschil over de planning werd bijgelegd, maar pas nadat twee Antwerpse gezanten, Louis Delgeur en S.E.V. Le Grand de Reulandt, naar Sint-Niklaas waren getrokken voor een gedetailleerde toelichting…[399] Maar enkele dagen later waren de heren opnieuw aan het ruziën.

Ditmaal verloor Ruelens zijn geduld. Hij had de uitnodiging voor de plechtigheid in Rupelmonde ontvangen, en vastgesteld dat de gasten diep in hun buidel moesten tasten voor de maaltijd. Tien frank kostte het etentje - evenveel als de inschrijving voor het congres - en de wijn was niet eens in de prijs inbegrepen! Bovendien moest iedereen betalen, zelfs de personaliteiten en eminente buitenlandse geleerden. Ruelens noemde het een “chef d’oeuvre d’impolitesse”.[400] Hij schreef een kwade brief aan Van Raemdonck waarin hij zijn ongenoegen over de organisatie uitdrukte. Maar ditmaal had hij ook een persoonlijke boodschap: “Je suis prêt à faire pour la cause du Congrès tout ce qui dépendra de moi, seulement je voudrais - je le dis franchement - un peu plus d’aide morale de votre part. Nous avons une cause difficile à mener à bonne fin &, pour y parvenir, il nous faut absolument procéder, en tout, bien d’accord, sans défiance l’un de l’autre en nous consultant mutuellement.”[401] Een zeldzame dissonant in een jarenlange vriendschap… Maar Van Raemdonck kon zichzelf niet veranderen. Toen hij op 9 juli 1870 Génard inlichtte dat hij al veel inschrijvingen had voor het banket, merkte hij venijnig op dat er geen enkel bulletin uit Antwerpen tussen zat: “Les adhérents au Congrès habitant la ville d’Anvers laisseront-ils les étrangers arriver seuls à Rupelmonde?”[402] Uiteindelijk had al die heisa weinig zin. Het oorlogsgeweld zorgde ervoor dat met het congres ook de inhuldiging en het banket voor onbepaalde tijd werden uitgesteld.

Begin september 1870 deed zich iets ongewoons voor. Zijn gemoed bezwaard door de agitatie in Frankrijk, kwam Charles Ruelens frontaal in aanvaring met zijn vriend Van Raemdonck. Er waren immers nieuwe ontwikkelingen, die hem geenszins bevielen. Hij had vernomen dat de *Oudheidkundige Kring*, “cette machine qui fait tourner la terre sur son axe”, ondertussen had besloten het standbeeld van Mercator

---

[396].Ibidem.
[397] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 8 juni 1870.
[398] Ibidem.
[399] SAA MA 1138 / 2. Brief van J. Goossens-de Jaeghere aan de organisatoren van het congres. Sint-Niklaas, 12 juni 1870.
[400] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 18 juni 1870.
[401] Ibidem. Ruelens’ boodschap aan Van Raemdonck wordt letterlijk in de brief aan Génard geciteerd.
[402] SAA MA 1138 / 2. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 9 juli 1870.

in te wijden in het voorjaar van 1871 zonder de hulp van de Antwerpenaars.[403] Een banket en een cantate, die al 600 frank had gekost, moesten het evenement de nodige grandeur bezorgen. Ruelens stelde met klem dat hij iedere uitnodiging voor een plechtigheid buiten het congres zou afwijzen. Het kwam tot een oplaaiend dispuut waarna de dokter toch voor rede vatbaar werd. Hij zou aan zijn collega's voorstellen om opnieuw te gaan onderhandelen over een gemeenschappelijke activiteit met het congrescomité. Maar hij was sceptisch over de slaagkansen, en in ieder geval moest de plechtigheid ten laatste in mei of juni 1871 plaatsvinden.[404]

In april werd stilaan duidelijk dat Ruelens' interventie niets had uitgehaald. Het zag er naar uit dat het monument zou worden ingehuldigd "en petit comité". De bibliothecaris was teleurgesteld, maar anderzijds zou het congres vrij zijn. Het kon zelf bepalen wanneer het Mercator hommage ging brengen, zonder de inmenging van wie dan ook.[405] Twee weken later ontving hij een uitnodiging voor de inhuldiging, die was vastgelegd op 14 mei. Ruelens schreef aan Génard dat hij ze niet had kunnen weigeren, dat zou te onbeleefd geweest zijn. Hij was zelfs enigszins opgelucht dat de onverkwikkelijke zaak weldra achter de rug zou zijn: "c'est à mon avis une bonne affaire pour le congrès de n'être plus obligé de s'entendre avec les têtes carrées de Rupelmonde et de St Nicolas."[406]

Maar Van Raemdonck en zijn Wase collega's dreven de zaken op de spits. Ruelens was het enige lid van het congrescomité dat een uitnodiging voor de plechtigheid had ontvangen. Op de algemene vergadering van 11 mei 1871 stelden de leden van het congres grote vragen bij het vreemde gedrag van de dokter. Sommigen zagen hierin een "acte de séparation et de désistement pour sa part dans les travaux du congrès."[407] Men besloot hem ter verantwoording te roepen. Het was een overbodige beslissing. Op 12 mei ontving de dokter een brief van zijn vriend Ruelens, die uiterst neerslachtig was. Hij meldde dat hij het congres trouw bleef, en dus niet naar Rupelmonde kon komen.[408] Op 13 mei 1871, daags voor de onthulling van het standbeeld in Rupelmonde, diende Jan-Hubert Van Raemdonck zijn ontslag in als secretaris-generaal van het congres.[409]

Sint-Niklaas en Antwerpen hadden voortaan niets meer met elkaar te maken. De mooie constructie die Ruelens en Van Raemdonck in 1869 hadden opgebouwd lag aan scherven. Maar het kritieke keerpunt was al lang genomen. Geen van beide partijen keerde op zijn passen terug. Niets werd afgeblazen. De projecten hadden elkaar gedurende enige tijd versterkt, zoals de bedoeling was geweest, maar hadden daarbij een eigen dynamiek ontwikkeld die hen kracht gaf om koers te zetten naar twee verschillende einddoelen. 14 mei werd Van Raemdoncks hoogdag. De bronzen Mercator werd onthuld in aanwezigheid van tal van personaliteiten - vrijwel allemaal Belgen. Ook het congres vond plaats, ondanks Rupelmonde en Sint-Niklaas. Helaas voor Van Raemdonck moest hij uit de krant vernemen hoe de geografische wereld

[403] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 5 september 1870.
[404] Ibidem.
[405] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 1 april 1871.
[406] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 18 april 1871.
[407] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 11 mei 1871.
[408] KOKLW JVR 31 / 131 (41). Brief van C. Ruelens aan J.-H. Van Raemdonck. S.l. [Brussel], 12 mei 1871.
[409] SAA MA 1073 / 6. Brief van J.-H. Van Raemdonck [niet geadresseerd, waarschijnlijk gericht aan P. Génard]. Sint-Niklaas, 13 mei 1871.

op 20 augustus 1871 uitgebreid eer had bewezen aan de man wiens werk hij koesterde…

7. Een venster op de wereld

Het organisatiecomité was ambitieus en plande tevens een tentoonstelling over aardrijkskunde. Door de intriges van Sainctelette bij de rijksoverheid vreesde men aanvankelijk dat de nationale musea geen enkel stuk zouden willen uitlenen.[410] Toch werd op 27 februari 1870 unaniem besloten om het plan te realiseren.[411] Met dat doel werd een aparte commissie in het leven geroepen, onder het voorzitterschap van Charles d'Hane-Steenhuyse. De leden waren: Edouard Rigelé, Auguste Stessels, A. Le Grand de Reulandt, generaal Chauchet, Louis Delgeur, Pieter Dens, A. Geelhand-Kervyn, E. Geelhand-Moretus, Edmond Grandgaignage, Godefroid Guffens, Louis Jacobs-Beeckmans, J.A. Langlois, C. Ommeganck, Charles Ruelens, T. Schobbens, Joannes Schul, Jan Swerts, Octave van Ertborn en Jules van Havre. Op 19 april 1870 verstuurden ze een circulaire met de oproep voorwerpen in te sturen. De organisatoren benadrukten dat het ging om een tentoonstelling over wetenschap. Al wat buiten het onderwerp viel, zou worden geweigerd. Men vroeg ook een korte beschrijving van de ingezonden stukken toe te voegen. De gevraagde voorwerpen werden opgedeeld in vier categorieën:

- Producten van volkeren: wapens van "wilden", zoals pijlen, bogen, tomahawks, boomerangs, speren, enzovoort; wapens uit Java, China, Cambodja en Japan; kledij, gebruiksvoorwerpen, juwelen uit China, Indië en Perzië; porcelein uit China en Japan; ivoren beeldjes, amuletten, gelakte meubels, enzovoort; grafische kunst zoals Indische handschriften, Perzische miniaturen en aquarellen, Chinees schilderwerk, enzovoort; kortom, men aanvaardde al wat van ver kwam en een idee kon geven van andere beschavingen dan de blanke of Europese.
- Voorwerpen die nuttig waren voor de geschiedenis en voor het onderwijs van de kosmografie en de geografie: oude en moderne aard- en hemelgloben; reliëfkaarten van verschillende landen; portulanen en kaarten in handschrift; gegradueerde kaarten voor onderwijs van alle graden; oude kaarten van Ptolemaeus; kaarten uit het zestiende-eeuwse Antwerpen; atlassen van Mercator en Ortelius; kaarten van Christiaan Sgrooten, Gemma Frisius, Jacob van Deventer, Henricus Pontanus; kaarten uit de Plantijnse drukkerij; beroemde atlassen gepubliceerd na de zeventiende eeuw. Wat de moderne kaarten betreft, wilde men de meest recente beschrijvingen. Zeekaarten kregen speciale aandacht.
- Voorwerpen in verband met handel en scheepvaart: oude of nieuwe natuurlijke producten die in Europa amper bekend waren maar toch nuttig konden zijn; navigatie- en meetinstrumenten zoals astrolabia, goniometers, kwadranten, octanten, sextanten, enzovoort; kompassen; registratie-apparaten; sondes; oude zeevaarttraktaten, handboeken; scheepjournaals.
- Etnografische voorwerpen: types van de voornaamste rassen (moulages, foto's of tekeningen).[412]

---

[410] SAA PK 3167. Brief van J.-H. Van Raemdonck aan P. Génard. Sint-Niklaas, 10 januari 1870.
[411] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 februari 1870.
[412] MA 1138 / 2. Programma van de tentoonstelling. Antwerpen, 19 april 1870.

Daarnaast werd ook een wedstrijd uitgeschreven voor didactische voorwerpen. Het congres wilde immers een impuls geven aan al wat te maken had met het onderwijs van de aardrijkskunde. Hier waren eveneens verschillende categorieën: aardgloben (3 medailles), reliëfkaarten (1 medaille), atlassen (4 medailles), muurkaarten (1 medaille), toestellen (1 medaille).[413] De laureaten van het concours zouden dus bekroond worden met een medaille en diploma.[414] Het ontwerp van deze onderscheidingen was eveneens het resultaat van een prijskamp[415], die gewonnen werd door de kunstenaar Hubert Meyers.[416] De medaille vermeldde het opschrift *Domini est terra et plenitudo eius*. Op een opengeslagen boek las men het woord *ΚΟΣΜΟΣ*, een eerbetoon aan von Humboldt. Het diploma droeg de beeltenissen van de plaatselijke helden Mercator en Ortelius.[417]

Het organiseren van zo'n tentoonstelling - de eerste van die aard in België - verliep niet eenvoudig. Men vreesde vooral de financiële implicaties. Men probeerde de voorwerpen uit het buitenland te groeperen in één enkele zending per land, teneinde de kosten te drukken. Ruelens was in een brief aan Génard echter van mening dat de meeste respons uit België zelf zou komen: "[…] ne vous exagérez point l'affluence d'objets à venir de l'étranger. Ce sera la Belgique qui fournira la grande masse. Les trois bibliothèques de Bruxelles, Gand & Liège peuvent, à elles seules, - en prét d'ouvrages géographiques proprement dits, fournir une inhibition des plus intéressantes."[418] Obstructie door de liberale regering zou niet zo'n grote impact hebben, want Antwerpen had zelf voldoende materiaal te bieden. Ruelens vervolgde: "Donc, si le Gouvernement refuse de nous venir en aide, nous ferons une composition modeste. Et les familles de votre bonne ville d'Anvers feront avec un double zèle des recherches dans les moindres recoins de leurs demeures, afin d'y retrouver de vieilles cartes, de vieux atlas, des globes, […] toutes les curiosités de la géographie, de la navigation, du commerce. Par les relations de vos négociants avec des correspondants en Hollande et en Angleterre, il ne sera pas difficile d'obtenir sans frais, une petite cargaison de ces pays-là. Nous écrirons à Frederic Muller, d'Amsterdam, le savant & généraux libraire: il nous enverra sans aucune doute une partie de ses trésors. Et puis, le concours nous attirera gratis un important contingent […]"[419]

Om de reeds vermelde redenen werd in 1870 uiteindelijk slechts een kleine tentoonstelling georganiseerd, die enkel toegankelijk was voor de intimi. Op 13 maart 1871 besloot men de plannen te hervatten en toog de tentoonstellingscommissie opnieuw aan het werk.[420] Men besloot de tentoonstelling veertien dagen te laten duren, een week langer dan het congres.[421] De stad stelde eerst de lokalen van de middelbare school ter beschikking, maar uiteindelijk kreeg men de meer prestigieuze tentoonstellingszalen van de *Academie* in de Venusstraat.[422] Louis Delgeur werd

---

413 SAA MA 1138 / 2. *Programme du Concours*.
414 SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 februari 1870.
415 SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 21 april 1870.
416 SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 23 juni 1870.
417 *Compte-rendu du Congrès…*, I, p. XXI.
418 SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 19 mei 1870.
419 Ibidem.
420 SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 maart 1871.
421 SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 4 mei 1871.
422 SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 22 juni 1871; SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 31 juli 1871.

belast met de opstelling van de voorwerpen. Hij kreeg assistentie van Pierre Génard en andere medewerkers. Het uitpakken van de stukken begon pas op 5 augustus, waardoor alles - ook het samenstellen van de catalogus - zeer snel moest gebeuren.[423] De muren van de tentoonstellingsruimte werden bijna tot aan het plafond behangen met kaarten, zowel oude als recente. Daartussen vond de bezoeker ook foto's en gravures van menstypes, monumenten en opmerkelijke plaatsen van overal ter wereld. In het midden van de zaal stonden globes en planetaria opgesteld. Op tafels lagen boeken en atlassen ter inzage. De echt kostbare werken, handschriften en zeldzame boeken, werden in toonkasten gelegd.[424]

De tentoonstelling toonde de hoogtepunten in de geschiedenis van de cartografie, waarbij toch vooral nadruk werd gelegd op bijdragen uit de Nederlanden. Een centrale plaats kreeg het facsimilé van de beroemde wereldkaart van Mercator, aangeboden door de dochter van de Franse historicus Jomard, de voorganger van Eugène Cortambert in het departement kaarten en plannen van de *Bibliothèque nationale* te Parijs. Hoofdconservator Alvin van de *Koninklijke Bibliotheek* te Brussel gaf toestemming om enkele kostbare handschriften naar Antwerpen te sturen, waaronder het encyclopedische werk *Liber Guidonis*, een Ptolemaeus, een zestiende-eeuwse atlas van de Nederlanden, plannen van Nederlandse steden door Jacob van Deventer, een middeleeuwse portulaankaart, een manuscript van Godinho op basis waarvan Charles Ruelens probeerde aan te tonen dat Australië in 1601 werd ontdekt door de Portugezen[425], rijk geïllustreerde boeken over Brits-Indië, enzovoort. De *Bibliotheek van de Universiteit van Gent* zond onder meer het beroemde *Liber Floridus*, met daarin een wereldkaart en hemelkaarten, en verder het reisverhaal van Pigafetta, oude uitgaven van Mercator en Ortelius, enzovoort. Uit het *Stadsarchief* van Antwerpen kwam een veertiende-eeuwse kaart van de Schelde en de Antwerpse haven, en een beroemde zestiende-eeuwse gravure van de rede van Antwerpen. Prachtige globes van Bleau en Florent van Langren waren afkomstig uit de *Stadsbibliotheek* van Antwerpen. Het *Dépôt de la Guerre* toonde militaire kaarten uit heel Europa. De organisatoren waren enigszins ontgoocheld dat de Belgische productiehuizen niet hetzelfde enthousiasme hadden getoond dan de buitenlandse uitgevers: enkel *Dessain* uit Luik en het *Etablissement géographique de Bruxelles* waren op het appèl. De Antwerpse boekhandelaars hadden dan weer wel hun best gedaan. Ook voorname burgers hadden uit hun bibliotheken voorname antiquarische schatten bovengehaald.[426]

Er waren ook stukken uit het buitenland te zien. De stad Hamburg gaf aan de organisatoren een collectie kaarten van Friederichsen. Het Franse *Dépôt de la Guerre* toonde zijn laatste publicaties; de Britse tegenhanger zond een kaart van Noord-Amerika en werk over Palestina - onder meer een reliëf van Jeruzalem dat in stukken en brokken te Antwerpen toekwam… Het *Militair Geografisch Instituut* van Wenen deelde in de pech: haar indrukwekkende modellen van bergen in verkoperd zink arriveerden te laat door nalatigheid van de spoorwegen. Sommige stukken kwamen uit privé-collecties: curiositeiten uit Cochinchina van Charles Lemire en nog niet gepubliceerde kaarten van Francis Garnier, foto's van Mexicaanse monumenten

[423] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 28 juli 1871.
[424] "Coup-d'oeil sur l'expodition géographique." In: *Compte-rendu du Congrès…*, II, pp. 560-561.
[425] Zie: "I. Protagonisten."
[426]. *Compte-rendu du Congrès…*, II, pp. 560-570.

van Chesnay, leerboeken van de voornaamste Parijse uitgevers. Uit de verzameling van de Zwolse leraar Huberts kwamen atlassen van Mercator en Frickx. Merkwaardig was ook een natuurhistorische collectie uit Madagascar van de Nederlander Pollen. Groot-Brittannië was vertegenwoordigd met precisie-instrumenten van Kullberg en geografische publicaties van de beroemde uitgevers Bartholomew en Chambers. Onovertroffen in degelijkheid waren de Duitse bijdragen: specimens van publicaties van het *Perthes Institut* in Gotha en het *Geographisches Institut* in Weimar, werken van Wappaeus, een globe van Kiepert, en leerboeken van de grote uitgeverijen van Leipzig en Frankfurt, enzovoort.

Hoewel de tentoonstelling vrij willekeurig tot stand was gekomen, vormde ze een belangrijk precedent. Het is juist dat er bijna geen lijn zat in de keuze van de voorwerpen. De organisatoren aanvaardden alles wat werd ingestuurd, zonder onderscheid naar thema of kwaliteit. Maar het ging niettemin om de eerste tentoonstelling in haar soort. Vier jaar later werd in de marge van het internationaal congres van Parijs een gelijkaardig initiatief genomen, dat op dezelfde manier de veelzijdigheid van de geografische wetenschap wilde illustreren. Meer dan 150.000 bezoekers droomden er weg naar verre bestemmingen. Nog eens zes jaar later, tijdens het derde congres van Venetië, werden 6.645 voorwerpen getoond aan opnieuw meer dan 100.000 bezoekers.[427]

8. Financiële en praktische beslommeringen

In de archieven van het congres kon geen boekhouding worden teruggevonden. We zijn dus verplicht een reconstructie te maken op basis van partiële gegevens. Wat de financiële kant van de organisatie betreft, werd eerder gesuggereerd dat de organisatoren in het begin vooral rekenden op subsidiëring door de rijksoverheid. Het inschrijvingsgeld alleen kon de kosten zeker niet dekken. De liberale ministers kwamen evenwel niet met het nodige geld over de brug. Via een contactpersoon op het ministerie kwamen de organisatoren te weten dat de minister van Binnenlandse Zaken congressen sowieso niet interessant vond omdat ze, volgens hem, geen enkel bruikbaar resultaat opleverden. Het ministerie had om die reden besloten voortaan aan geen enkele delegatie van Belgische geleerden geld te verstrekken om in het buitenland soortgelijke bijeenkomsten bij te wonen. De ontgoocheling bij Ruelens was groot, temeer omdat hij vernam dat Sainctelette een subsidie had aangevraagd van maar liefst vijfduizend frank per jaar. De medewerkers op het ministerie drukten hem op het hart dat deze som overdreven was en nooit zou worden toegekend, maar de bibliothecaris zag er opnieuw een geslaagd manoeuvre in van zijn tegenstander.[428] Het is ons niet bekend of Sainctelette effectief geld heeft ontvangen.

De directe betrokkenheid van enkele schepenen ging uiteindelijk toch lonen. Deze tegenslag werd vrij snel overwonnen door de toekenning van subsidies door de stad Antwerpen. Op 9 april 1870 werd een som van zesduizend frank toegestaan om de eerste kosten voor congres en tentoonstelling te overbruggen. De provincie Antwerpen ondersteunde het initiatief met een subsidie van vijfhonderd frank.[429]

[427] G.J. Martin. *Art. cit*., pp. 5-8.
[428] SAA PK 3092. Brief van C. Ruelens aan P. Génard. S.l. [Brussel], 19 januari 1870.
[429] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 21 april 1870.

De katholieke overwinning in de parlementsverkiezingen van juni 1870 speelde de organisatoren in de kaart. Baron Kervyn de Lettenhove, de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, had een andere kijk op het congres dan zijn voorganger. Hij keurde onmiddellijk een rijkssubsidie toe van duizend tweehonderd frank. Bovendien verleende hij toestemming om voor de tentoonstelling waardevolle werken te ontlenen bij de *Koninklijke Bibliotheek* te Brussel.[430]

De verdaging van het congres naar augustus 1871 zorgde opnieuw voor financiële onzekerheid. De stad Antwerpen besloot niet de volledige som van zesduizend frank uit te keren, maar slechts het bedrag van de reeds gemaakte onkosten. De leden van het organisatiecomité waren het daar niet mee eens en trachtten Charles d'Hane-Steenhuyse te overtuigen om hun zaak op de gemeenteraad te bepleiten.[431] Het is vrij zeker dat hij succes heeft geboekt. Bij het hervatten van de werkzaamheden in de lente van 1871 meldde Pierre Génard immers dat in de loop van het voorbije jaar drieduizend frank waren uitgegeven. Er restte nog slechts vierduizend zevenhonderd frank om te besteden.[432] Men komt inderdaad tot dat resultaat wanneer alle beloofde subsidies effectief werden toegekend. Daarbij is echter nog geen rekening gehouden met de ledencontributies.

Subsidies 1870	
Rijk	1.200 frank
Provincie Antwerpen	500 frank
Stad Antwerpen	6.000 frank
Totaal	7.700 frank

Uitgaven 1870	
Totaal	- 3.000 frank

Overdracht naar 1871	
Totaal	4.700 frank

Men oordeelde dat dit bedrag onvoldoende was. Het organisatiecomité moest opnieuw aankloppen bij de regering om de kas te spijzen. Op 11 mei werd besloten zowel aan Binnenlandse Zaken als aan Buitenlandse Zaken vijfduizend frank te vragen. De stad Antwerpen kreeg eveneens een nieuw verzoek, doch men achtte het raadzaam geen vast bedrag te bepalen, maar dit aan het oordeel van de gemeenteraad over te laten.[433] Ongeveer een maand voor de aanvang van het congres kwam de bevestiging dat de stad drieduizend frank zou toestaan en bovendien vijfhonderd frank wilde investeren in de verfraaiing van de lokalen. De minister van Buitenlandse Zaken beloofde vijfduizend frank extra.[434] Een week later deed de provinciegouverneur daar nog tweehonderd frank bovenop.[435] Eind juli tenslotte kende minister Kervyn de Lettenhove nog een subsidie toe van drieduizend

[430] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 27 juli 1870.
[431] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 9 augustus 1870.
[432] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 4 mei 1871.
[433] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 11 mei 1871.
[434] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 juli 1871.
[435] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 20 juli 1871.

frank.[436] Aan de vooravond van het congres gaf dit volgend resultaat, de inkomsten van de ledencontributies niet meegerekend:

Overdracht naar 1871	
Totaal	4.700 frank

Subsidies 1871	
Binnenlandse Zaken	3.000 frank
Buitenlandse Zaken	5.000 frank
Provincie Antwerpen	200 frank
Stad Antwerpen	3.500 frank
Totaal	11.700 frank

Overdacht + Subsidies 1871	
Totaal	16.700 frank

Tijdens de eerste zitting van het organisatiecomité na afloop van het congres, op 28 augustus 1871, deelde penningmeester S.E.V. Le Grand de Reuland mee dat men nog ongeveer zestienduizend frank in kas had, de ledenbijdragen en het entreegeld van de tentoonstelling ditmaal wel meegerekend, wat wil zeggen dat op dat ogenblik nog geen grote uitgaven waren gebeurd.[437] De verslagen van de volgende vergaderingen bewijzen dat men inderdaad in de loop van de volgende maanden alle rekeningen vereffende. Men betaalde de traiteur, allerhande leveranciers en het tijdelijk personeel dat men had ingezet: stenografen, bodes, opzichters en andere bedienden. Het is echter onmogelijk om een precieze kijk te krijgen op deze uitgaven. Een grote kost na het congres was ongetwijfeld de vervaardiging van de verslagenbundel, twee vuistdikke volumes van in totaal meer dan duizend pagina's. Niettemin volstonden de aanwezige middelen ruimschoots. In een verslag van 21 oktober 1872 - dus bijna anderhalf jaar na de bijeenkomst - gaf Le Grand de Reulandt in het kort toelichting bij de financiële situatie. Men had op dat moment nog ongeveer zevenduizend vijfhonderd frank in kas![438] Een goed financieel beheer had de organisatoren dus een appeltje voor de dorst opgeleverd. Er was met andere woorden ruimte om het overschot te besteden aan nieuwe initiatieven…

Deze gunstige financiële toestand was mede te danken aan het feit dat de organisatoren konden genieten van verschillende voordelen in natura. De foyer van het *Théâtre Royal* stond ter beschikking voor de grote plenaire lezingen tijdens de avondsessies. Het Stadhuis met de prachtige Leyszaal werd opengesteld voor het onthaal van de congresgangers. De lokalen in de Venusstraat konden gebruikt worden voor de dagsessies. Decorstukken, trofeeën en beelden werden geleend voor de versiering van de vergaderruimten. Tekeningen van Guffens en Swerts zorgden voor een artistieke toets.[439] Verschillende spoorwegmaatschappijen en stoombootlijnen kenden reducties toe, niet alleen voor de deelnemers, maar ook voor het vervoer van de objecten voor de tentoonstelling.[440] Minister d'Anethan

[436] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 31 juli 1871.
[437] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 28 augustus 1871.
[438] SAA MA 1973 / 7. Verslag van de zitting van 21 oktober 1872.
[439] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 6 juli 1871.
[440] SAA MA 1073 / 6. Verslag van de zitting van 13 juli 1871.

stelde een boot van het *Loodswezen* ter beschikking voor de excursie naar Rupelmonde.[441]

[441] SAA MA 1073 / 7. Brief van Baron d'Anethan aan C. d'Hane-Steenhuyse. Brussel, 21 augustus 1871.

IV. Deelnemers

In de literatuur over het congres vinden we sterk uiteenlopende cijfers wat betreft het aantal deelnemers. George Kish slaagt er zelfs in om in dezelfde bijdrage twee verschillende cijfers te geven.[442] De aantallen variëren van 300, over ca 400 tot 600. Deze verschillen zijn niet altijd te verklaren, maar we mogen aannemen dat zij deels toe te schrijven zijn aan misplaatste generaliseringen als gevolg van een verwarrende terminologie. Wanneer we de participanten van het congres bestuderen, moeten we immers een duidelijk onderscheid maken tussen twee categorieën. Enerzijds was er een grote groep “adhérents”, personen die een geldsom hadden overgemaakt die recht gaf op een exemplaar van de congresbundel. Anderzijds was er een kleinere groep “effectieve deelnemers”, dit wil zeggen “adhérents” die in augustus 1871 in Antwerpen vertoefden om er het congres lijfelijk bij te wonen en aan de debatten deel te nemen.

In de meeste congresdocumenten gebruikte men bijna uitsluitend de term “adhérents”. In de - vrij zeldzame - Nederlandse correspondentie van het congres werd het woord meestal vertaald als “toetreders”, soms ook als “leden”. Concreet verwijst dit naar al wie voldeed aan artikel 11 van het reglement, waar, per uitzondering, de uitdrukking “membres” werd gebruikt: “Seront membres du Congrès les personnes qui, après avoir agréé l’invitation qui leur aura été adressée, verseront entre les mains du trésorier général la somme de dix francs, pour servir à acquitter, en partie, les frais d’impression et de gravure du compte-rendu des travaux de la session.”[443] Het betalen van het toetredingsgeld gold dus als criterium.

De complete lijst van “toetreders” vindt men weergegeven in het eerste deel van de congresbundel.[444] Hij omvat in totaal exact zeshonderd namen, afkomstig uit twintig verschillende landen. Het is belangrijk hierbij te onderstrepen dat lang niet iedereen die op de lijst voorkomt werkelijk naar Antwerpen is gekomen, met andere woorden dat het aantal “effectieve deelnemers” veel lager ligt dan het totaal aantal “toetreders”. Er zijn meerdere oorzaken die de grote absentie verklaren. De contributie werd in een aantal gevallen enkel betaald als een soort steunbetuiging aan een initiatief dat waardevol werd geacht. Sommige toetreders wilden hun bijdrage beperken tot het verstrekken van advies tijdens de voorbereiding, meestal betreffende de samenstelling van het programma. Anderen zagen dan weer op tegen de verre verplaatsing, maar hechtten wel degelijk groot belang aan de resultaten en wilden de akten van de beraadslagingen verwerven. Een deel van de geïnteresseerden had nooit de intentie gehad om het congres bij te wonen, al was het maar omdat ze actief waren in volstrekt andere wetenschappen dan de geografie en ze zichzelf geheel niet bekwaam vonden om ter plaatse een relevante bijdrage te leveren. Ook de gevolgen van de oorlog, mobiliteitsproblemen, persoonlijke en familiale redenen, enzovoort verhinderden dat bepaalde “toetreders” naar Antwerpen afzakten. Hoeveel “effectieve deelnemers” er dan wel juist waren, valt moeilijk te

---

[442] G. KISH. “The participants.” In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux - Geography through a century of international congresses.* Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, pp. 35-36.
[443] *Compte-rendu du Congrès…*, I, p. LV.
[444] Idem, I, pp. LVII-LXXX.

achterhalen, maar we zullen proberen in onderstaande analyse daarbij enige duiding te geven. Maar eerst gaan we dieper in op de uitgebreide lijst van "toetreders".

1. De "toetreders"

Het lijkt ons belangrijk de grote groep van toetreders apart te bestuderen. In tegenstelling tot een benadering waarbij we ons uitsluitend zouden richten op de "effectieve deelnemers", geeft een dergelijke brede aanpak ons een beter zicht op de algemene respons ten aanzien van het Antwerpse initiatief, zowel in België als in het buitenland. Bovendien draagt dit bij tot het verkrijgen van een andere, meer genuanceerde kijk op de hele aangelegenheid, waarbij we het congres niet bekijken als een uniek evenement dat slechts enkele dagen heeft geduurd, maar eerder als een gemeenschappelijke denkoefening in internationaal verband die gespreid werd over een tijdsspanne van enkele jaren. De toetrederslijst geeft immers een accuraat overzicht van al wie bij de zaak betrokken was in de periode 1869-1871.

Tabel 1: Nationaliteit van de "toetreders" (inclusief België)

Land	Aantal "toetreders"	%
België	304	50,67
Brazilië	2	0,33
Colombia	1	0,17
Denemarken	3	0,50
Duitsland	26	4,33
Engeland	50	8,33
Frankrijk	96	16,00
Griekenland	1	0,17
Italië	13	2,17
Nederland	32	5,33
Oostenrijk-Hongarije	30	5,00
Paraguay	1	0,17
Portugal	1	0,17
Roemenië	1	0,17
Rusland	10	1,67
Spanje	7	1,17
Turkije	1	0,17
Verenigde Staten	7	1,17
Zweden-Noorwegen	9	1,50
Zwitserland	5	0,83
Totaal	**600**	**100**

De officiële namenlijst in de congresbundel leert ons dat meer dan de helft van de "toetreders" afkomstig was uit eigen land, wat niet verwonderlijk is aangezien het om een bijna exclusief Belgisch initiatief ging.[445] Het zou evenwel onjuist zijn de Belgische "toetreders" onder dezelfde noemer te plaatsen als de buitenlandse deelnemers. De Belgische namenlijst vermeldt namelijk tal van personaliteiten die door de organisatoren om puur honorifieke redenen werden toegevoegd. Het betreft

[445] Ibidem.

hoofdzakelijk politici. Quasi alle schepenen van de Stad Antwerpen, de leden van de gemeenteraad, de gouverneur en de bestendige deputatie van de provincie Antwerpen, de provincieraadsleden, de leden van Kamer en Senaat werden *ex officio* in de lijst opgenomen zonder daarvoor toetredingsgeld te betalen. We mogen aannemen dat de belangstelling voor het congres in deze groep van persoon tot persoon verschilde. Voor buitenlandse "toetreders" lagen de zaken anders. Zij namen vaak zelf het initiatief tot toetreding en betaalden allen het toetredingsgeld. Hun betrokkenheid bij het congres was met andere woorden van een heel andere aard. Tabel 1 geeft dus een enigszins vertekende weergave van de situatie, en kan niet gebruikt worden als exclusief uitgangpunt voor vergelijkingen. De Belgen zijn oververtegenwoordigd.

1.1. Belgische toetreders

Gezien de bijzondere samenstelling van het Belgisch "corps", lijkt het ons noodzakelijk het apart onder de loep te nemen en de nodige verfijningen aan te brengen, vooraleer we verder gaan met de vergelijkingen tussen de deelnemende landen.

Een eerste verfijning is de indeling van de Belgische "toetreders" volgens beroepscategorie. Dat is mogelijk dankzij de vrij gedetailleerde omschrijvingen die we terugvinden achter de naamvermelding in de congresbundel.[446]

Tabel 2. Belgische toetreders				
Beroepscategorie	**Aantal**		**%**	
Onderwijzend personeel:		34		11,18
- universiteiten	8		2,63	
- hoger onderwijs	9		2,96	
- middelbaar onderwijs	17		5,59	
Vrije beroepen:		14		4,60
- advocaten	6		1,97	
- artsen	5		1,64	
- apothekers	1		0,33	
- architecten	1		0,33	
- landmeters	1		0,33	
Ambtenaren:		36		11,84
- gemeente	17		5,59	
- provincie	3		0,99	
- rijk	16		5,26	
Handel en industrie:		48		15,79
- Handelaars-ondernemers	19		6,25	
- Bankiers-verzekeraars	7		2,30	
- Consuls	19		6,25	
- Bedienden	3		0,99	
Politieke mandatarissen:		103		33,88
- gemeenteraad	21		6,91	
- stadsbestuur	7		2,30	

[446] Idem, I, p. XLII-LXXIII.

- provincieraad	51		16,78	
- provinciebestuur	7		2,30	
- kamer	10		3,29	
- senaat	2		0,66	
- regering	5		1,64	
Eigenaars en renteniers		5		1,64
Geestelijken		4		1,32
Militairen		19		6,25
Kunstenaars		6		1,97
Andere		21		6,91
Onbekend		14		4,61
Totaal		**304**		**100**

De cijfers in Tabel 2 tonen het numeriek belang aan van de politici: meer dan 33 % van de Belgische toetreders. Vooral de provincie leverde bijzonder veel namen: liefst 19 % van alle Belgische toetreders, maar dat is quasi uitsluitend te wijten aan de uitgebreidheid van de provincieraad. Zoals gezegd was slechts een kleine minderheid rechtstreeks bij het congres betrokken. Zo'n uitzondering was het energieke provincieraadslid Octave van Ertborn, een geoloog, die lid was van het organisatiecomité. Ook de schepenen en parlementsleden d'Hane-Steenhuyse en Cogels-Osy waren zoals bekend onmisbaar voor het congres. Daarnaast merken we de relatief grote belangstelling voor het aardrijkskundig congres in economische kringen: meer dan 15 % van alle Belgische toetreders. Vooral het handelsmilieu en in iets mindere mate het bank- en verzekeringswezen leverden heel wat belangstellenden. De consuls - haast uitsluitend leden van voorname Antwerpse handelsgeslachten (Agie, Kreglinger, Nottebohm, de Terwagne) - waren eigenlijk *ex officio* opgenomen onder de toetreders, maar toonden zich veel actiever tijdens de voorbereiding dan de meeste politici. Een derde belangrijke groep toetreders werd gevormd door de ambtenaren (11,84%), waarbij de belangstelling evenwichtig verdeeld was over de gemeente en het rijk. We treffen hier bibliothecarissen, archivarissen en hun medewerkers, inspecteurs en ingenieurs van de Stadswerken, Bruggen en Wegen, het Mijnwezen, Douanen en Accijnzen, Stadhuismedewerkers, departementshoofden van Ministeries, enzovoort. Voorts valt op dat het congres op geringe belangstelling kon rekenen in universitaire kringen. Slechts 2,63% van de Belgische toetreders behoorde tot het hooglerarenkorps, wat aantoont dat de geografie in 1871 nog een lange weg te gaan had vooraleer ze het statuut van geïnstitutionaliseerde wetenschap zou verwerven. De belangstellende professoren, acht in getal, waren actief in zeer uiteenlopende disciplines: uit Leuven kwamen de dierkundige Pieter Jozef Van Beneden, de wis- en natuurkundige Pater Delsaux en de filoloog Pierre Willems; Gent leverde de historicus Frédéric Hennebert en de neerlandicus Jacques François Jean Heremans; onder de Luikse toetreders vinden we de geoloog Gustave Dewalque, de politieke econoom Emile De Laveleye en de filosoof-filoloog Alphonse Le Roy. Combineren we de cijfers van de universitairen met die van de vertegenwoordigers uit het hoger (niet-universitair) en middelbaar onderwijs, dan kan de onderwijswereld toch nog rekenen op 11,18 % van de Belgische toetreders. Het niet-universitair hoger onderwijs telde toetreders van Antwerpse instellingen zoals de *Ecole de Navigation*, het *Institut supérieur de Commerce*, het *Institut Saint-Ignace*, de *Academie voor Schone Kunsten*, en van het *Institut agricole de l'Etat* in Gembloux en de *Ecole Normale* van Carlsbourg-Paliseul in de provincie Luxemburg. Het middelbaar onderwijs stuurde leraars van athenea,

colleges en middelbare scholen in Antwerpen, Brugge, Mechelen, Brussel, Luik, Gent en Andenne. Terzijde merken we de aanwezigheid op van Jean Du Fief, leraar aan het *Atheneum* van Brussel en later secretaris-generaal van de in 1876 in de hoofdstad gevestigde *Société royale belge de Géographie*. Iets minder opvallend aanwezig, maar goed voor bijna 7 %, was de groep van de militairen. Veruit de bekendste onder deze toetreders was generaal-majoor Alexis Brialmont - ontwerper van de Antwerpse vestinggordel én raadsman van Leopold II. De vrije beroepen - vooral advocaten en geneesheren - namen een kleiner aandeel van 4,60 %.

Een tweede verfijning is de indeling van de Belgische toetreders volgens woonplaats. Net zoals in voorgaande analyse baseren we ons daarvoor op de aanduidingen in de namenlijst van de congresbundel.

Tabel 3. Indeling van de Belgische toetreders volgens woonplaats		
Woonplaats	**Aantal**	**%**
Antwerpen	165	54,28
Brussel	30	9,87
Sint-Niklaas	14	4,61
Luik	10	3,29
Mechelen	8	2,63
Borgerhout	3	0,99
Gent	3	0,99
Leuven	3	0,99
Lier	3	0,99
Boom	2	0,66
Dendermonde	2	0,66
Hoei	2	0,66
Merksem	2	0,66
Mons	2	0,66
Rupelmonde	2	0,66
Turnhout	2	0,66
Aartselaar	1	0,33
Andenne	1	0,33
Bawette-sous-Wavre	1	0,33
Berchem	1	0,33
Brecht	1	0,33
Breendonk	1	0,33
Broechem	1	0,33
Brugge	1	0,33
Carlsbourg-Paliseul	1	0,33
Chaineux	1	0,33
Comblain-au-Pont	1	0,33
Duffel	1	0,33
Elewijt	1	0,33
Elsene	1	0,33
Etterbeek	1	0,33
Fraire	1	0,33
Geel	1	0,33
Gembloux	1	0,33
Grivegnée	1	0,33

Halle	1	0,33
Halloy	1	0,33
Heffen	1	0,33
Herentals	1	0,33
Herenthout	1	0,33
Itegem	1	0,33
Kalmthout	1	0,33
Lokeren	1	0,33
Meerhout	1	0,33
Meirdonk	1	0,33
Melle	1	0,33
Mol	1	0,33
Nijvel	1	0,33
Noorderwijk	1	0,33
Onze-Lieve-Vrouw-Waver	1	0,33
Oostende	1	0,33
Puurs	1	0,33
Scheutveld	1	0,33
Schoten	1	0,33
Seraing	1	0,33
Sint-Joost-ten-Node	1	0,33
Temse	1	0,33
Tilleur	1	0,33
Torhout	1	0,33
Weelde	1	0,33
Westerlo	1	0,33
Wijnegem	1	0,33
Wommelgem	1	0,33
Onbekend	4	1,32
Totaal	**304**	**100**

Tabel 3 toont het overwicht van Antwerpen (54,28 %) en maakt duidelijk dat het congres, althans wat de Belgische belangstelling betreft, vooral een lokale impact had. De respons in de Scheldestad was bijzonder groot, niet in het minst omdat de organisatoren hun plaatselijke netwerken rechtstreeks konden aanspreken en motiveren. Andere grote steden zoals Brussel (9,87 %) en in mindere mate Luik (3,29 %) waren goed vertegenwoordigd. Opvallend is de relatief grote delegatie uit Sint-Niklaas (4,61 %), wat volledig toe te schrijven is aan de tijdelijke verwevenheid van het congres met het Mercatorproject en de daarmee samengaande ronselcampagne van Jan-Hubert Van Raemdonck in het milieu van de Wase bourgeoisie. Voorts kwam alleen nog uit Mechelen een noemenswaardige delegatie toetreders. Het aandeel van de grote universiteitsteden Leuven en Gent was verwaarloosbaar. Voor het overige waren er geen noemenswaardige aantrekkingspolen.

Tabel 4. Indeling van de Belgische toetreders volgens provincie		
Provincie	**Aantal**	**%**
Antwerpen	207	68,09
Brabant	41	13,49
Oost-Vlaanderen	25	8,22

Luik	17	5,59
Namen	4	1,32
West-Vlaanderen	3	0,99
Henegouwen	2	0,66
Luxemburg	1	0,33
Limburg	0	0,00
Onbekend	4	1,32
Totaal	**304**	**100**

Tabel 4 versterkt nog het beeld dat het congres in de eerste plaats een Antwerpse aangelegenheid was. Tal van toetreders waren afkomstig uit kleine gemeenten in de rook van de Metropool: Borgerhout, Berchem, Merksem, Aartselaar, Boom, enzovoort, en uit de Kempen. De provincie Antwerpen leverde op die manier meer dan twee derde van alle Belgische toetreders! Hier dient te worden toegevoegd dat de grote schare provincieraadsleden daar in grote mate voor verantwoordelijk was… Dankzij Brussel, dat dertig toetreders leverde, kwam de nabijgelegen provincie Brabant op de tweede plaats met 13,49 %. Oost-Vlaanderen was, door de ruime Wase participatie, nog goed voor 8,22 % van de Belgische toetreders. Luik was vertegenwoordigd met 5,59 %, wat bijna uitsluitend op het conto kwam van de Vurige Stede! De belangstelling in andere, verder van Antwerpen verwijderde Belgische provincies, was min om meer nihil. Uit Limburg kwam inderdaad geen enkele toetreder. Namen, West-Vlaanderen, Henegouwen, Luxemburg namen samen een aandeel van slechts 3,30 % van de Belgische toetreders.

Een derde, minder systematisch te verifiëren verfijning is de betrokkenheid van cultureel-wetenschappelijke en commerciële verenigingen en organisaties. De Belgische toetreders waren in veel gevallen lid van verschillende culturele verenigingen tegelijk. Deze genootschappen waren algemeen van aard of hadden een specifiek werkterrein zoals de plastische kunsten, de literatuur, de muziek, de podiumkunsten. In Antwerpen vormden ze het kloppend hart van het mondaine leven. Ze bezaten een aangepaste infrastructuur waar de burgerij zich van zijn fraaiste kant liet zien. Voor elegante concerten met op het programma de grote namen van de Europese muziekscène verzamelde men zich in de wintertuin of rond de kiosk van de *Société royale d'Harmonie*.[447] Voor tentoonstellingen, voordrachten, bals bood de *Cercle artistique* in de Arenbergstraat een geschikt kader.[448] Een zondagse wandeling in familiekring door de exotische dierentuin of een stijlvol banket in de pompeuze lokalen van de *Société royale de Zoologie* waren voor velen het *nec plus ultra*.[449] We hebben al eerder opgemerkt dat Pierre Génard namen uit dit milieu suggereerde voor de samenstelling van het organisatiecomité van het congres. Hoewel deze figuren in dit comité niet tot de actiefste leden behoorden, is het niet verwonderlijk dat we in de lijst van toetreders heel wat bestuurders van Antwerpse culturele genootschappen terugvinden. Het is duidelijk dat het congres werd beschouwd als een evenement waarop de *beau monde* niet mocht ontbreken. Onder

[447] P. GENARD. *Notice sur la Société royale d'harmonie d'Anvers*. Anvers: Van der Wielen, 1865, 144 p.; E. BAECK & H. BAECK-SCHILDERS. *Op. cit.*, pp. 13-82; W. DEHENNIN. "Het muziekleven in de XIXde eeuw." In: *Bouwstoffen van de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw.* Antwerpen, 1964, pp. 384-401.
[448] *Compte rendu de la séance académique du 14 février 1953, commémorant le centenaire du Cercle royal artistique, littéraire et scientifique d'Anvers 1852-1952*. Anvers: Lloyd anversois, 1953, 63 p.
[449] R. BAETENS. *De roep van het paradijs: 150 jaar Antwerpse Zoo.* Tielt: Lannoo, 1993, 263 p.

de toetreders vinden we de namen van Baron de Caters, voorzitter van de *Société royale de Zoologie*, Felix Grisar en Joseph-Pierre Geeraerts, directeurs van de *Société royale d'Harmonie*, baron de Witte en Gustave Hagemans, voorzitters van de *Académie royale d'Archéologie de Belgique*, Jean Van der Linden, voorzitter van de *Cercle artistique*, Henry Le Grelle, penningmeester van de *Société royale des Beaux-Arts*. De aardrijkskunde werd in de armen gesloten van de respectabele klasse, die in de causerie over verre en mysterieuze landen, bloedstollende reisverslagen en vreemde volkeren een nieuw en opwindend tijdverdrijf vond. Om de al eerder genoemde redenen was de Antwerpse *Kamer van Koophandel* niet officieel vertegenwoordigd. Dit nam niet weg dat het congres de steun kreeg van andere organisaties die de handel en industrie vertegenwoordigden. Onder de toetreders vinden we bestuurders van de *Ligue de Commerce de Huy*, de *Kamer van Koophandel* te Oostende, de *Kamer van Koophandel* te Sint-Niklaas en de *Société industrielle et scientifique* te Sint-Niklaas.

1.2. Toetreders uit andere landen

Bekijken we nu in detail de cijfers betreffende de buitenlandse toetreders in Tabel 5, dan stellen we vast dat deze groep in totaal 296 personen telde, verdeeld over negentien verschillende landen - waardoor het evenement inderdaad de naam internationaal congres waardig was. Maar er waren beperkingen aan dit begrip. De eerste editie van het aardrijkskundig congres had nog geen wereldwijde uitstraling zoals in de volgende decennia het geval zou zijn. Het Antwerpse congres was in hoofdzaak een Europese aangelegenheid. De overzeese toetreders, uit de Verenigde Staten, Brazilië, Paraguay en Colombia, vormden samen slechts 3,72 % van de buitenlandse toetreders. Hoewel Ruelens in een eerste opwelling had gerekend op de participatie van Australische geografen, kwam daar in de praktijk niets van terecht.

Tabel 5: Nationaliteit van de "toetreders" (exclusief België)

Land	Aantal "toetreders"	%
Brazilië	2	0,68
Colombia	1	0,34
Denemarken	3	1,01
Duitsland	26	8,78
Engeland	50	16,89
Frankrijk	96	32,43
Griekenland	1	0,34
Italië	13	4,39
Nederland	32	10,81
Oostenrijk-Hongarije	30	10,14
Paraguay	1	0,34
Portugal	1	0,34
Roemenië	1	0,34
Rusland	10	3,38
Spanje	7	2,36
Turkije	1	0,34
Verenigde Staten	7	2,36

Zweden-Noorwegen	9	3,04
Zwitserland	5	1,69
Totaal	**296**	**100**

Veruit de grootste groep buitenlandse toetreders kwam uit Frankrijk (32,43 %). Dat is volstrekt begrijpelijk aangezien invloedrijke leden van de *Société de Géographie de Paris* mee aan de basis lagen van het project. Bovendien hadden ze heel wat promotie gemaakt via de Franse pers. Het is niet exact te bepalen hoeveel leden van het Parijse aardrijkskundig genootschap bij het congres aansloten, maar het waren er bijzonder veel. We tellen 23 vermeldingen van het lidmaatschap in de lijst van Franse toetreders. Maar aangezien deze aanduiding niet systematisch gebeurde, geldt dit aantal als een minimum. Bovendien was exact twee derde van de Franse toetreders woonachtig in de Parijse agglomeratie! Maar het congres kreeg ook buiten de lichtstad aandacht, ditmaal onder invloed van een tweede vereniging. Achter maar liefst 16 namen in de lijst van toetreders staat het lidmaatschap van het *Institut des Provinces de France* vermeld.

Onder de Franse toetreders vinden we figuren die actief waren in zeer uiteenlopende domeinen. De geleerde wereld vormde slechts een minderheid onder de Franse toetreders. Zes personen waren lid van het *Institut de France*. Antoine d'Abbadie, lid van de *Académie des Sciences*, was een veelzijdig wetenschapper, werkzaam als astronoom, fysicus, numismaat, filoloog, geodeet en geograaf. Zijn onderzoekingen hadden voornamelijk betrekking op Ethiopië en waren gebaseerd op gegevens die hij gedurende twaalf jaar had verzameld tijdens exploraties in de Hoorn van Afrika. Zo bracht hij een vierdelig boek uit gewijd aan de *Géodésie d'Ethiopie ou Triangulation d'une partie de la Haute Ethiopie* (1860-1873).[450] Het werk van Marie Armand Pascal d'Avezac is de situeren in de historische aardrijkskunde.[451] Armand de Quatrefages, professor in antropologie aan het *Muséum d'Histoire Naturelle*, bekwaamde zich in schedelstudies en nam deel aan het evolutiedebat.[452] De toetreding van de wiskundige Joseph Bertrand lag minder voor de hand.[453] De botanicus Claude Gay verbleef lange tijd in Zuid-Amerika. Vooral in Chili verrichtte hij waardevol plantkundig onderzoek. Hij legde een uitgebreid herbarium aan en legde zich vooral toe op de geografische distributie van plantensoorten. De zoölogie, de astronomie en de meteorologie van het Andesgebied kregen eveneens zijn aandacht.[454] De economische historicus Emile Levasseur publiceerde vaak over geografie.[455] Naast deze "académiciens" vinden we onder de geleerde toetreders erudiete geografen zoals Eugène en Richard Cortambert[456], Victor Adolphe Malte-Brun[457], Elisée Reclus[458], Louis Vivien de Saint-Martin.[459]

[450] H. FROIDEVAUX. "Abbadie (Antoine Thomson d')." *DBF*, I, 1933, col. 35-41.
[451] R. D'AMAT. "Avezac de Castera-Macaya (Marie-Armand-Pascal d')." *DBF*, IV, col. 871-872.
[452] C. LIMOGES. "Quatrefages de Bréau, Jean-Louis-Armand de." *DSB*, XI, 1975, pp. 233-235.
[453] D.J. STRUIK. "Bertrand, Joseph Louis François." *DSB*, II, 1970, pp. 87-89; R. TATON. "Bertrand (Joseph-Louis-François)." *DBF*, VI, 1954, col. 277-278.
[454] A. TÉTRY. "Gay (Claude)." *DBF*, XV, 1982, col. 888-889.
[455] P. LAROUSSE. *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, X, première partie, 1866-1879, p. 440.
[456] Zie noot.
[457] P. LAROUSSE. *Op. cit.*, X, deuxième partie, 1866-1879, p. 1030.
[458] G.S. DUNBAR. "Reclus, Elisée." *DSB*, XI, 1975, pp. 337-338.
[459] P. LAROUSSE. *Op. cit.*, XV, deuxième partie, 1866-1879, p. 1133.

Voor meerdere Franse toetreders liep hun aardrijkskundige belangstelling evenwel parallel met hun betrokkenheid bij de kolonisatie en de opbouw van het “Empire”. Prosper de Chasseloup-Laubat was jarenlang minister onder Keizer Napoleon III. Hij stond aan het hoofd van achtereenvolgens het *Ministère de la Marine* (1851), het *Ministère de l’Algérie et des Colonies* (1859-1860), en tenslotte opnieuw het *Ministère de la Marine* (1860-1867). De Markies genoot vooral bekendheid omwille van zijn beleid ten aanzien van Cochinchina, dat hij, ondanks grote tegenstand, binnen het Franse imperium wilde houden. Hij was de drijvende kracht achter talloze expedities.[460] Het economische belang van de kolonisatie kreeg in Frankrijk ruime aandacht in de periodiek *L’Economiste français*, uitgegeven door Jules Duval, die eveneens tot de toetreders behoorde maar vóór het begin van het congres overleed in een treinongeval.[461] Gabriel Lafond de Lurcy reisde door grote delen van Zuid- en Midden-Amerika alvorens in Parijs consul-generaal van Costa-Rica te worden (1849). Hij schreef meerdere werken over de Franse kolonies, zoals *Des Iles Marquises et des colonies de la France dans l’Amérique et l’Océanie* (1842) en *De l’émancipation de l’esclavage dans les colonies françaises de l’Amérique* (1844).[462] Het economische belang van expansie en overzeese ondernemingszin werd in het Franse kamp nog het meest verpersoonlijkt door Ferdinand de Lesseps, de stichter en directeur van de *Compagnie de l’Isthme de Suez*.[463] We treffen in de lijst van Franse toetreders ook meerdere “explorateurs”: Gustave Ambert en Gustave Lambert hadden deelgenomen aan expedities in de noordelijke poolwateren, Jules Garnier trok naar Nieuw-Caledonië[464], Charles Lemire reisde door Indochina, Francis Garnier maakte naam met zijn expeditie in het stroomgebied van de Mekong.[465] De meeste Franse toetreders hadden evenwel geen directe professionele band met de geografie: bankiers, ingenieurs, militairen, bibliothecarissen, collegeleraars, kortom mannen met een beroepsprofiel dat in grote lijnen overeen kwam met dat van de meerderheid van de Belgische toetreders.

Qua aantal werd Frankrijk op afstand gevolgd door Engeland (16,89 %), Nederland (10,81 %), Oostenrijk-Hongarije (10,14 %) en Duitsland (8,78 %). Men mag dus stellen dat de belangstelling voor het congres het grootst was in de buurlanden. Hoe verder van Antwerpen, hoe kleiner de belangstelling. Algemeen kan worden gezegd dat, net zoals in Frankrijk, ook elders de interesse vooral gedragen werd door leden van de aardrijkskundige of andere geleerde genootschappen.

Veel Britse toetreders waren lid van de reeds in 1830 opgerichte *Royal Geographical Society*: In de akten van het congres staat achter 11 van de 50 namen van Britse toetreders het lidmaatschap expliciet vermeld. Andere Britse geleerde genootschappen die belangstelling toonden voor het rijke programma waren onder meer de *Royal Society*, de *Anthropological Society*, de *Ethnological Society*, de *Geological Society*.

Onder de Britse toetreders vinden we, meer dan in de Franse groep, mensen die werkzaam waren in de natuurwetenschappen en zelfs de exacte wetenschappen.

---

460 B. YVERT (ed.). *Dictionnaire des ministres de 1789 à 1989*. Paris: Perrin, 1990, pp. 241-242.
461 F. MAROUIS. “Duval (Jules).” *DBF*, XII, 1968, col. 979.
462 P. LAROUSSE. *Op. cit.*, X, première partie, 1866-1879, p. 59.
463 *EWB*, IX, 1998², pp. 354-355.
464 ST. LE TOURNEUR. “Garnier (Jules).” *DBF*, XV, 1982, col. 509-510.
465 F. MAROUIS. “Garnier (Marie-Joseph-François dit Francis).” *DBF*, XV, col. 482-485.

Hun belangstelling voor het congres situeert zich dan ook eerder in de hoek van de fysische aardrijkskunde. De wiskundige en astronoom George Biddell Airy was geen uitzonderlijk wetenschapper maar reorganiseerde als “Astronomer Royal” de Sterrenwacht van Greenwich tot een modern instituut dat als referentie gold voor tal van geografen.[466] William de Wiveleslie Abney was astronoom en fysicus, en werd een autoriteit op het vlak van de fotografische chemie.[467] De dierkundige Richard Owen ontleedde de fossiele vertebraten die Darwin had meegebracht van zijn reis met de *Beagle*, stond aan het hoofd van de natuurhistorische collecties van het *British Museum*, werkte het concept homologie uit en bedacht als taxonomist de naam *Dinosauria*.[468] Charles Lyell was een Schotse geoloog die zijn stempel drukte op de discipline: hij werkte het concept “uniformitarianism” uit, was overtuigd dat waarneembare fysische, chemische en biologische processen de geologische geschiedenis van de aarde konden verklaren, en beklemtoonde daarom de noodzakelijkheid van een geologische tijdschaal.[469] David Thomas Ansted was professor geologie aan het *King’s College* te Londen.[470] Warington Wilkinson Smyth specialiseerde zich als geoloog in mijnbouw en werd in 1866 voorzitter van de *Geological Society*.[471] Roderick Murchison was de meest invloedrijke Engelse geoloog van de negentiende eeuw, definieerde als eerste het Siluur en het Devoon, en identificeerde het Perm als tussenperiode tussen Carboon en Trias. Als voorzitter van de *Royal Geographical Society* steunde hij talloze Britse expedities. Met zijn onderzoek over de minerale rijkdommen van Afrika vestigde hij de aandacht van de Britse regering op de commerciële mogelijkheden op dit continent.[472]

De lijst met Britse toetreders maakt op een indrukwekkende manier duidelijk hoezeer wetenschap en imperiumopbouw met elkaar vervlochten waren. In vrijwel elke Britse carrière kwam een moment waarop het dienen van het rijk op de eerste plaats kwam, en wetenschapsmensen ontsnapten daar niet aan. Die innige verstrengeling van belangen werkte de ontwikkeling van de geografie in de hand, zeker wat betreft het beschrijvende aspect ervan. Murchisons opvolger Henry Creswicke Rawlinson had als militair en diplomaat gewerkt in Perzië en het Midden-Oosten, waarna hij zich ontpopte tot een vooraanstaand assyrioloog.[473] Edward Sabine, ook een militair, specialiseerde zich op jonge leeftijd in astronomie, aardmagnetisme en ornithologie, trok als onderzoeker mee op expeditie naar een noordwestelijke doorgang in de noordelijke poolgebieden, eerst onder leiding van John Ross, vervolgens onder die van Edward Perry, en ontpopte zich als lid van de *Royal Society* tot dé wereldautoriteit op het vlak van magnetisme.[474] Ook vice-admiraal Erasmus Ommanney had ervaring met poolreizen: in 1850-1851 nam hij deel aan de zoektocht naar John Franklin. Voor zijn wetenschappelijke observaties tijdens deze tocht werd hij door de *Royal Society* beloond met de “Arctic Medal”. Tijdens zijn

---

466 *DNB. Supplement I*, 1901, pp. 22-25; O.J. EGGEN. “Airy, George Biddell.” *DSB*, I, 1970, pp. 84-87.
467 *DNB. Supplement 1912-1922*, pp. 1-2; S.H. DIEKE. “Abney, William de Wiveleslie.” *DSB*, I, 1970, pp. 21-22.
468 *DNB*, XLII, 1895, pp. 434-444; W.C. WILLIAMS. “Owen, Richard.” *DSB*, X, 1974, pp. 260-263.
469 *DNB*, XXXIV, 1893, pp. 319-324; L.G. WILSON. “Lyell, Charles.” *DSB*, VIII, 1973, pp. 563-576.
470 *DNB*, II, 1885, p. 37.
471 *DNB*, LIII, 1898, pp. 190-191.
472 R. A. STAFFORD. “Roderick Murchison and the Structure of Africa: A Geological Prediction and its Consequences for British Expansion.” *Annals of Science*, XLV, 1988, pp. 1-40; *DNB*, XXXIX, 1894, pp. 317-320; M.J.S. RUDWICK. “Murchison, Roderick Impey.” *DSB*, IX, 1974, pp. 582-585.
473 *DNB*, XLVII, 1896, pp. 328-331.
474 *DNB*, L, 1897, pp. 74-78; N. REINGOLD. “Sabine, Edward.” *DSB*, XII, 1975, pp. 49-53.

militaire carrière was hij actief op alle wereldzeeën en bleef hij een bijzondere belangstelling koesteren voor geografie.[475] Henry Haversham Godwin-Austen was eveneens in dienst van het leger, en wel als topograaf en geoloog. In Noord-Indië verkende hij de Karakorum rond 's werelds tweede hoogste berg K2, die tevens bekend staat als Mount Godwin-Austen.[476] De Schotse oriëntalist John Crawfurd reisde door Brits-Indië, Penang, Java. Als gezant, onder meer naar Siam, diende hij het "British Empire". Hij werd in 1823 zelfs gouverneur van Singapore, in welke functie hij een missie naar Burma leidde. In 1861 werd hij voorzitter van de *Ethnological Society*.[477] Een andere eminente toetreder was de oudheidkundige Sir Austen Henry Layard, die in Mesopotamië de ruïnes van de Assyrische steden Nineveh en Nimrud had ontdekt en blootgelegd.[478] Richard Henry Major stond aan het hoofd van de afdeling kaarten en plannen van het *British Museum*, waar hij vooral interesse ontwikkelde voor de historische aardrijkskunde. Zijn studies handelden in hoofdzaak over de vroege ontdekkingen van Portugese en Italiaanse ontdekkingsreizigers.[479] Bedford-Pim reisde in Nicaragua en Panama en publiceerde een pleidooi voor een spoorverbinding tussen de Atlantische Oceaan en de Pacific. John B. Brown werkte jarenlang als plantkundige in de Kaapkolonie. Zelfs bij een geestelijke zoals de Very Reverend Arthur Penrhyn Stanley, deken van Westminster, was de beschrijvende geografie instrumenteel voor zijn opdracht: hij stimuleerde de topografie en cartografie van het Heilige Land en was een drijvende kracht achter het *Palestine Exploration Fund*.[480] Ook in de loopbaan van andere toetreders tot het congres zoals de "Lord of the Admirality" Hugh Culling Eardley Childers[481], de reiziger-diplomaat William Henry Bulwer-Lytton[482], de militair-geograaf Charles William Wilson[483] was het "Empire" een constante.

Enkele Britse toetreders waren actief in het uitgeversbedrijf, waar ze zich in hoofdzaak toelegden op het vervaardigen van kaarten. De Schot John Bartholomew was op jonge leeftijd in de leer gegaan bij de Duitse geograaf August Petermann, waarna hij het bedrijf van zijn vader, vandaag bekend als het *Edinburgh Geographical Institute*, overnam en een solide reputatie bezorgde. William Chambers, eveneens afkomstig uit Edinburgh, was een succesvol uitgever van populaire wetenschappelijke literatuur. Hij publiceerde onder meer informatiebladen zoals *Chamber's Information for the People*, woordenboeken en encyclopedieën.[484] Walter Graham Blackie publiceerde in 1859 voor het familiebedrijf Blackie & Son *The Imperial Atlas of Modern Geography*.

Nederland bezat op het ogenblik van het congres nog geen aardrijkskundig genootschap. Het *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, gevestigd te Amsterdam, zag pas het licht in 1873. In het Nederlandse kamp vinden we wel verschillende leden van het eerst te Delft en vervolgens te Den Haag gevestigde *Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlands-Indië*, in 1851

---

475 *DNB. Supplement January 1901-1911*, III, pp. 47-48.
476 *DNB 1922-1930*, pp. 345-346.
477 *DNB*, XIII, 1888, pp. 60-61.
478 *DNB. Supplement III*, 1901, pp. 82-85.
479 *DNB*, XXXV, 1893, p. 389.
480 *DNB*, LIV, 1898, pp. 44-48.
481 *DNB Supplement I*, 1901, pp. 423-426.
482 *DNB*, VII, 1886, pp. 263-265.
483 *DNB. Supplement January 1901-December 1911*, pp. 687-690.
484 *DNB*, X, 1887, pp. 27-29.

opgericht op initiatief van de voormalige minister van Koloniën Chrétien Baud.[485] Deze instelling moest de kennis van de Nederlandse kolonies in de Oost bevorderen. Meerdere Nederlandse toetreders tot het congres waren in deze materie thuis. Pieter Bleeker begon zijn loopbaan als officier van het Indische leger. In Batavia werd hij ingeschakeld in de medische dienst, maar hij verrichtte zelfstandig natuurwetenschappelijk onderzoek, hoofdzakelijk in het vlak van de dierkunde. Zijn onderzoek van de vissen op Java leidde tot talrijke belangwekkende publicaties, onder meer de *Atlas ichthyologique*.[486] Een andere Indiëkenner was Pieter Johannes Veth. Gespecialiseerd in oosterse talen, oudheidkunde, etnografie, werd hij in 1864 hoogleraar aan de *Rijksinstelling van Onderwijs in Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* te Leiden, waar hij mee de opleiding van de Indische ambtenaren verzorgde. Met zijn encyclopedische aanpak, die zowel aardrijkskundige, etnografische, economische, culturele aspecten omvatte, en zijn betrokkenheid bij de oprichting van verschillende kolonialen instellingen, oefende hij grote invloed uit op de Nederlandse samenleving en haar houding ten aanzien van de kolonies, en uiteindelijk ook op de koloniale politiek. Veth vestigde onder meer de aandacht op het belang van het werk van Multatuli en mengde zich in de kritische debatten over het al of niet instandhouden van het cultuurstelsel.[487] Luitenant-generaal Jan Van Swieten was commandant geweest van het Indische leger en was een tijdlang civiel en militair gouverneur van de westkust van Sumatra. In 1867 werd hij voorzitter van het in Den Haag gevestigde *Indisch Genootschap*.[488] Uitgever Gualtherus Kolff gaf een eigen stem aan de Indische journalistiek door de oprichting van volwaardige overzeese nieuwsbladen, en publiceerde tal van atlassen en geografische werken.[489]

Daarnaast waren nogal wat Nederlandse toetreders actief in de onderwijswereld, in hoofdzaak het middelbaar onderwijs. Pierre Joseph Henri Baudet werd in 1866 leraar wiskunde en kosmografie aan de *Rijks Hogere Burgerschool* van Utrecht en schreef onder meer traktaten over de geschiedenis van de cartografie.[490] Wilhelmus Jacobus Arnoldus Huberts was directeur van de *Hogere Burgerschool* van Zwolle. Als leraar aardrijkskunde had hij meerdere kaarten, atlassen en vooral schoolboeken op zijn naam staan.[491] Anthony Van Otterloo kon als aardrijkskundeleraar aan de slag in de *Openbare Handelsschool* van Amsterdam en publiceerde vooral leerboeken.[492] Gevestigde namen uit de geleerde wereld vinden we onder de Nederlandse toetreders in veel mindere mate terug. Een uitzondering was Frederick Kaiser, hoogleraar sterrenkunde en hoofd van de Sterrenwacht in Leiden.[493]

Van minstens 7 Oostenrijks-Hongaarse toetreders is bekend dat ze lid waren van het *K.K. geografische Gesellschaft* te Wenen. Een bijzonder groot aantal toetreders had een universitaire opleiding achter de rug en beoefende actief de wetenschap. De meesten gaven een degelijke mathematische basis aan hun werk. Karl Czoernig von Czernhausen was een toonaangevende figuur in de statistiek en reorganiseerde de

---

[485] *NNBW*, I, 1911, col. 245-252.
[486] *NNBW*, IV, 1918, col. 162-164.
[487] *NNBW*, III, 1914, col. 1306; P. VAN DER VELDE. *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië.* S.l.: Balans, 2000, 451 p.
[488] *NNBW*, II, 1912, col. 1407-1409.
[489] *NNBW*, II, 1912, col. 697-698.
[490] *NNBW*, X, 1937, col. 33-34.
[491] *NNBW*, I, 1911, col. 1169-1170.
[492] *NNBW*, IV, 1918, col. 1046-1047.
[493] *NNBW*, I, 1911, col. 1239-1241; M.G.J. MINNAERT. “Kaiser, Frederik.” *DSB*, VII, 1973, pp. 209-210.

Oostenrijkse handelsvloot.[494] Een andere statisticus, Adolph Ficker, was vertegenwoordiger van de Oostenrijkse regering op tal van internationale congressen.[495] August von Fligely was commandant van het *Militär-Geographischen Institut*. Onder zijn leiding werd in 1869 de derde volkstelling georganiseerd. In de cartografie introduceerde hij een aantal vernieuwingen, onder meer door gebruik te maken van fotografische procédés.[496] Karl Freisach was hoogleraar in de wiskunde aan de Universiteit van Graz.[497] De geoloog Franz Fötterle was een bedreven bergonderzoeker die zich toelegde op de kartering van het keizerrijk.[498] De militair en cartograaf Franz von Hauslab stond bekend om zijn methodische aanpak en introduceerde in de cartografie een nieuwe vlakken-kleurtechniek, gebaseerd op de principes "hoe hoger, hoe donkerder" (landkaarten) en "hoe dieper, hoe donkerder" (zeekaarten).[499] Janos Hunfalvy was sinds 1870 hoogleraar geografie aan de Universiteit van Pest.[500] De geograaf Vinzenz Klun onderwees statistiek aan de *Handelsakademie* in Wenen.[501] Anton Edler von Ruthner, alpinist en geograaf, verrichtte planmatig onderzoek in de nog zeer ontoegankelijke Ostalpen.[502] De naturalist Ami Boué had gestudeerd in Genève, Edinburg, Berlijn en Wenen, was vooral actief als geoloog en paleontoloog, en werd zelf voorzitter van de *Société de Géologie* in Parijs.[503] De scheikundige Béla Lengyel von Ebesfalva was te Heidelberg leerling van Bunsen en vervulde belangrijke functies binnen het *Ungarisch Naturwissenschaftlich Gesellschaft*.[504] Onder de Oostenrijkse toetreders vinden we merkelijk minder wereldreizigers dan onder de met kolonies beladen Britten, Fransen of Nederlanders. Toch waren er enkele uitzonderingen. Karl von Scherzer nam in 1857-1859 deel aan de wereldomspannende Novara-expeditie. Ferdinand von Hochstetter, de latere voorzitter van het aardrijkskundig genootschap in Wenen, nam als fysicus en geoloog aan dezelfde expeditie deel. Later reisde hij nog naar Nieuw-Zeeland, waarvan hij de eerste gedetailleerde geologische kaarten samenstelde.[505]

De Duitse toetreders waren minder talrijk dan die van de andere grote naties, maar het valt op dat ze over het algemeen een professionele achtergrond hadden die nauw verband hield met de aardrijkskunde. Ze hadden zonder uitzondering een degelijke wetenschappelijke basis verworven. Heinrich Kiepert was juist hoogleraar geografie geworden aan de Universiteit van Berlijn.[506] Johann Eduard Wappaeus was professor in aardrijkskunde en statistiek aan de Universiteit van Göttingen.[507] De reiziger en etnoloog Adolf Bastian was, naast voorzitter van aardrijkskundig genootschap van Berlijn, directeur van het Berlijnse *Museum für Völkerkunde* en

---

[494] *ÖBL*, I, 1957, p. 164.
[495] *ÖBL*, I, 1957, p. 309.
[496] *ÖBL*, I, 1957, p. 330.
[497] *ÖBL*, I, 1957, p. 367.
[498] *ÖBL*, I, 1957, p. 334.
[499] *ÖBL*, II, 1959, p. 221.
[500] *ÖBL*, III, 1965, pp. 11-12.
[501] *ÖBL*, III, 1965, p. 425.
[502] *ÖBL*, IX, 1988, pp. 337-338.
[503] *ÖBL*, I, 1957, p. 104.
[504] *ÖBL*, V, 1972, pp.132-133.
[505] *ÖBL*, II, 1959, p. 345.
[506] G. ENGELMAN. "Kiepert, Heinrich." *NDB*, XI, 1977, pp. 593-594; V. HANTSCH. "Kiepert: Johann Samuel Heinrich." *ADB*, LI, 1906, pp. 133-145; *DBE*, V, 1997, p. 532.
[507] W. WOLFENHAUER. "Wappäus: Johann Eduard." *ADB*, XLI, 1896, pp. 162-165; *DBE*, X, 1999, p. 332.

uitgever van het toonaangevende *Zeitschrift für Ethnologie*.[508] Dr Arnd was directeur van het *Geographischen Institut* te Weimar. Heinrich Berghaus was een veelzijdige geograaf en cartograaf, die zijn reputatie had verdiend met de publicatie van de *Physikalischer Atlas* (Gotha, 1838-1848).[509] Otto Delitsch, leraar aan de *Realschule* in Leipzig, vervaardigde kaarten en globes, en was hoofdredacteur van het *Illustriertes Familienblatt für Länder- und Völkerkunde*.[510] Heinrich Wilhelm Dove was hoogleraar aan de Universiteit van Berlijn en wordt nog steeds beschouwd als de vader van de meteorologie.[511] De wiskundige en natuurwetenschapper Wilhelm von Freeden was oprichter en directeur van de *Norddeutsche Seewarte* in Hamburg, dat actief was als maritiem-meteorologisch instituut.[512] Ludwig Friederichsen was cartograaf in dezelfde stad. De medicus Gustav Theodor Fritsch - bekend voor zijn studies van de elektrofysiologie van de hersenen - had grote belangstelling voor etnologie en antropologie.[513] August Petermann was directeur van het *Perthes Institut* te Gotha en gold als een autoriteit inzake cartografie.[514] Voorts was er grote belangstelling voor het congres van Duitse uitgevers en boekhandelaars: Fleischer, Hinrichs en Refelshöfer uit Leipzig, Nitzschke uit Stuttgart, Reimer, Schotte en Schropp uit Berlijn. Deze indrukwekkende lijst bevestigt de reputatie van de Duitse geografie in het derde kwart van de negentiende eeuw. Relatief gezien telde geen enkel ander land zo veel experten onder de toetreders van het congres.

Voor de andere deelnemende landen was het aantal toetreders zo gering dat onderlinge vergelijkingen quasi onmogelijk zijn. Maar ook hier vinden we een aantal bekende namen. Onder de Italianen treffen we Leone Paladini, secretaris van de algemene directie van de Noord-Italiaanse spoorwegen, die in 1867 had voorgesteld om een spoorlijn aan te leggen van Biskra naar Kachena (Soedan). Giuseppe Francesco Baruffi was een erudiete polygraaf die in zijn geschriften van leer trok tegen het complexe douanesysteem in Europa. Hij plaatste grote vraagtekens bij het instandhouden van de quarantaine en was een vurig verdediger van de aanleg van het Suezkanaal.[515] Cristoforo Negri was de energieke eerste voorzitter van het Italiaans aardrijkskundig genootschap.[516] De Turijnse professor Celestino Peroglio stond aan het hoofd van de *Circolo geografico*. Pater Angelo Secchi vestigde zijn reputatie in de astronomie en zonfysica aan het *Collegio Romano*.[517] Zijn leerling Francesco Denza systematiseerde de meteorologie in het *Collegio Carlo Alberto* van Moncalieri, lag mee aan de basis van de *Club alpino italiano* en ijverde mee voor de creatie van een netwerk van meteorologische stations in de bergen.[518] Demetrio Emilio Diamilla-Muller was een bizar intellectueel. Door de paus naar Frankrijk verbannen na een diefstal van oude munten uit het penningenkabinet van de *Bibliotheca Vaticana*, ging hij zich bij François Arago in sterrenkunde en fysica bekwamen om zich vervolgens in Turijn geheel aan astronomie, astrofysica en geofysica te wijden, waarbij hij een bijzondere voorliefde koesterde voor

---

[508] H. PLISCHKE. “Bastian, Adolf.” *NDB*, I, 1952, pp. 626-627; *DBE*, I, 1995, p. 317.
[509] *DBE*, I, 1995, p. 447.
[510] *DBE*, II, 1995, p. 477.
[511] R. SCHERHAG. “Dove, Heinrich Wilhelm.” *NDB*, IV, 1957, pp. 92-93; *DBE*, II, 1995, p. 604.
[512] W. HANSEN. “Freeden, Wilhelm Ihno Adolf v.” *NDB*, V, 1960, p. 388; *DBE*, III, 1996, p. 420.
[513] H. WALTER. “Fritsch, Gustav Theodor.” *NDB*, V, 1960, p. 628; *DBE*, III, 1996, p. 493.
[514] U. VON DEN DRIESCH. “Petermann, August.” *NDB*, XX, 2000, pp. 237-238; *DBE*, VII, 1998, p. 614.
[515] *DBI*, VII, 1965, pp. 10-12.
[516] *EI*, XXIV, 1934, p. 526.
[517] *EI*, XXXI, 1936, pp. 272-273.
[518] *DBI*, XXXVIII, 1990, pp. 804-806.

systematische waarnemingen van variaties in aardmagnetische verschijnselen.[519] De Italiaanse minister van Marine Guglielmo Acton had in 1864-1866, in opdracht van de Sardische zeemacht, de Pacific en de kusten van Zuid-Amerika geëxploreerd.[520]

Tot de Amerikaanse toetreders behoorden onder meer Francis Stout, secretaris van de in 1851 opgerichte *American Geographical Society* in New York, generaal en diplomaat William Heine, de auteur, diplomaat en reiziger Theodore Sedgwick Fay.[521] De oceanograaf en meteoroloog Matthew Fontaine Maury pleitte voor de verwerking van meteorologische waarnemingen van schepen in klimatologische kaarten. Daarmee zou men een grotere kennis verwerven van winden en zeestromingen.[522] De dierkundige Louis Agassiz was hoogleraar aan de Universiteit van Harvard.[523] Onder de Deense toetreders vinden we Edvard Erslev[524], een leraar geografie, en de oudheidkundigen Valdemar Schmidt[525] en Jens Jacob Asmussen Worsaee.[526] De Russische toetreders waren bijna allen lid van het keizerlijk aardrijkskundig genootschap in Sint-Petersburg. Enkelen, zoals graaf Lutke, hadden deelgenomen aan expedities naar Alaska. Onder de Zwitserse toetreders vinden we de beroemde ontwerper van precisie-instrumenten Jacob Amsler[527], de bankier en filantroop Alexandre Lombard[528], de kolonel Louis Alphonse de Mandrot.[529]

2. De effectieve deelnemers

Op 13 augustus 1871, om elf uur in de voormiddag, kondigde de beiaard in de Onze-Lieve-Vrouwetoren het begin aan van het congres. Charles d'Hane-Steenhuyse maakte zich op voor de officiële ontvangst van de deelnemers in het Stadhuis. Het moet voor de gewone Antwerpenaar een aardig spektakel zijn geweest. De gemeenteraad en het college waren quasi voltallig aanwezig, hoewel de wegens ziekte afgemelde burgemeester Van Put schepen Van den Bergh-Elsen de honneurs liet waarnemen. De nieuwe Leyszaal was voor de gelegenheid opengesteld. Toen iedereen in de pronkzaal was samengestroomd, bedankten de afgevaardigden van de deelnemende landen in ronkende toespraken de stad en organisatoren voor hun inzet en gastvrijheid.[530] Na afloop van de plechtigheid begaven de deelnemers zich in stoet naar de *Academie voor Schone Kunsten*, waar ze tijdens de eerste zitting geïnformeerd werden over het vervolg van de werkzaamheden.[531]

Hoeveel toetreders uiteindelijk effectief aan het congres hebben deelgenomen, valt bijzonder moeilijk te bepalen. Exacte cijfers zijn in ieder geval niet voorhanden. Een buitenstaander die toevallig getuige was van de opening van het congres zal waarschijnlijk gedacht hebben dat al gauw enkele honderden participanten waren

[519] *DBI*, XXXIX, 1991, pp. 642-645.
[520] *DBI*, I, 1960, p. 206.
[521] *DAB*, VI, 1931, pp. 305-306.
[522] *DAB*, XII, 1933, pp. 428-431.
[523] *DAB*, I, 1928, pp. 114-122.
[524] M. VAHL. "Erslev, Edvard." *DBL*, IV, 1980, pp. 241-242.
[525] T. HOLM-RASMUSSEN. "Schmidt, Johan Henrik Gamst Valdemar." *DBL*, XIII, 1983, pp. 156-157.
[526] J. BRØNDSTED. "Worsaee, Jens Jacob Asmussen." *DBL*, XVI, 1984, pp. 58-64.
[527] *DHBS*, I, 1921, pp. 309-310.
[528] *DHBS*, IV, 1928, pp. 549.
[529] *DHBS*, IV, 1928, p. 651.
[530] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. 1-18.
[531] Idem, I, pp. 19-24.

opgedaagd. Op dit soort "social events" kwamen immers ook toetreders af die *ex officio* aan de lijst waren toegevoegd - voor het merendeel Belgische, vooral lokale en provinciale politici - die minder interesse hadden voor de dagelijkse bezigheden van het congres. De debatten werden ook wel druk bijgewoond, maar door een groep die beduidend kleiner was. Heel wat toetreders hadden zich immers laten verontschuldigen.[532]

De akten van het congres bieden ons de mogelijkheid om na te gaan wie een echt actieve rol heeft gespeeld tijdens het wetenschappelijke gedeelte van het congres. Een "table des orateurs" vermeldt de namen van al wie een redevoering heeft gehouden of een mededeling heeft gedaan. Doordat de organisatoren een beroep deden op stenografen, werden zelfs korte tussenkomsten genoteerd. Uit dit overzicht blijkt dat slechts 62 personen het woord hebben gevraagd en gekregen, wat aangeeft dat het al bij al een vrij bescheiden samenkomst was.[533]

Tabel 6: Nationaliteit van de "sprekers"		
Land	**Aantal "sprekers"**	**%**
België	22	35,48
Brazilië	1	1,61
Duitsland	3	4,84
Engeland	4	6,45
Frankrijk	19	30,65
Italië	2	3,23
Nederland	5	8,06
Oostenrijk-Hongarije	3	4,84
Rusland	1	1,61
Spanje	1	1,61
Verenigde Staten	1	1,61
Totaal	**62**	**100**

Uiteraard liet het gastland van zich horen. Meer dan een derde van de sprekers - 22 om precies te zijn - was van Belgische nationaliteit. Frankrijk was met 19 actieve deelnemers - of 30,65 % van de sprekers - bijna even sterk vertegenwoordigd. Daardoor lijkt het wel dat - ondanks alle inspanningen van de organisatoren om het congres een internationale uitstraling te geven - de oorspronkelijke vrees van Charles Sainctelette min of meer bewaarheid is geworden: namelijk dat het congres een onderonsje was van Belgen en Fransen. Alleen Nederland, Groot-Brittannië, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië namen immers met meer dan één vertegenwoordiger het woord.

Onder de Belgische sprekers vinden we uiteraard meerdere leden van het organisatiecomité: Charles Ruelens, Auguste Stessels, Charles d'Hane-Steenhuyse, Pierre Génard, Louis Delgeur, Edmond Grandgaignage, kolonel Casterman, majoor Cocheteux, Louis Jacobs-Beeckmans, Jacques Langlois, en de schepenen Joannes

[532] Idem, I, pp. 201-202: P. Génard gaf een overzicht van de belangrijkste verontschuldigingen tijdens de algemene zitting van 15 augustus 1871.
[533] Idem, II, pp. 611-612.

Schul en Jean F. Van den Bergh-Elsen. Buiten deze groep toonden vooral Pater Ignace Carbonelle en Alexis Gochet hun betrokkenheid bij meerdere gespreksonderwerpen. Verder werd de discussie langs Belgische zijde gestuurd door vertegenwoordigers van de overheid. Auguste Visschers nam het woord namens de minister van Openbare Werken en de directiecommissie van de *Annales des Travaux publics de Belgique*. Luitenant-generaal Le Clercq en majoor Cocheteux vertegenwoordigden de minister van Oorlog, die ook kolonel Henrionet naar het congres stuurde voor het *Bureau topographique belge*. Van dit drietal kwam alleen laatstgenoemde echt aan het woord. Emile Fisco volgde het congres in opdracht van de minister van Financiën. Emile de Borchgrave was ter plaatse voor de minister van Buitenlandse Zaken, maar van hem is geen actieve tussenkomst bekend.[534] Opmerkelijke interventies kwamen voor de rest van minister Joseph Kervyn de Lettenhove, volksvertegenwoordiger Jan De Laet, de Luikenaar Eugène Dognée, de Luikse ingenieur Renier Malherbe en de geoloog Jean-Baptiste d'Omalius d'Halloy.[535]

De Franse delegatie werd aangevoerd door Pascal d'Avezac, die de Franse regering officieel vertegenwoordigde. Hij werd vergezeld door een grote groep leden van de *Société de Géographie de Paris*, waarvan hij trouwens zelf lid was: voorzitter Armand de Quatrefages, secretaris-generaal Charles Maunoir, Richard Cortambert, Jules Garnier. Veel andere Franse deelnemers hadden een mandaat van één of ander genootschap: Arcisse de Caumont was aanwezig namens het *Institut des Provinces de France*; Arthur Demarsy had geloofsbrieven van de *Commission topographique de la Gaule* en van de *Société historique de Compiègne*; Emile Levasseur kon het congres bijwonen op last van het Franse ministerie van Onderwijs; Fernand Le Proux was geaccrediteerd door de *Société académique de Saint-Quentin*.[536]

Sprekers uit andere landen waren over het algemeen eveneens officiële vertegenwoordigers van genootschappen of organisaties: Erasmus Ommanney verving voor de *Royal Geographical Society* de verontschuldigde voorzitter Henry Creswicke Rawlinson; Carl Freiherr von Czörnig en M.A. Ritter von Becker waren aanwezig namens het *K.K. Geographische Gesellschaft* uit Wenen; de voorzitter van het Berlijnse genootschap Adolf Bastian verontschuldigde zich, maar delegeerde Heinrich Kiepert; de Italiaanse regering stuurde Cristoforo Negri, terwijl Khanikoff een gezant was van het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg; Janos Hunfalvy nam het woord voor de Hongaarse *Academie voor Wetenschappen*; kapitein Blommendal en P.J. Bachiene reisden naar Antwerpen in opdracht van het *Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië*, terwijl hun landgenoot generaal Besier het *Koninklijk Instituut van Ingenieurs* vertegenwoordigde.[537] De dominantie van de aardrijkskundige genootschappen, die al bleek uit de samenstelling van het erecomité, het programma en de lijst met toetreders, wordt dus opnieuw bevestigd.

Het zou verkeerd zijn te geloven dat de debatten door slechts 62 personen werden bijgewoond. De akten bevatten minstens een tiental expliciete verwijzingen naar

[534] De "Lettres de délégation" vinden we terug in de akten: *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. 25-46.
[535] Idem, II, pp. 611-612.
[536] Idem, I, pp. 25-47.
[537] Ibidem.

personen die niet intervenieerden maar wel zetelden in één of ander bureau. We mogen aannemen dat buiten de al vermelde sprekers nog veel andere leden van het organisatiecomité de debatten begeleidden. Sommige buitenlandse deelnemers, zoals de Colombiaan Uricochea en de Amerikaanse schrijver Fay, waren aanwezig maar kozen voor een passieve deelname.

Sommige toetreders die niet naar Antwerpen konden komen, kregen toch de gelegenheid om - zij het op afstand - actief te participeren in de discussies. De organisatoren lieten immers toe dat ingestuurde verhandelingen of brieven met een wetenschappelijke inhoud tijdens de zittingen werden voorgelezen. Deze overdachte antwoorden op vragen uit het programma kwamen de kwaliteit van de debatten ongetwijfeld ten goede. Op die wijze werden heel wat buitenlanders alsnog bij het congres betrokken. Meer dan twintig toetreders slaagden erin hun verhandeling of brief onder de aandacht van hun collega's te brengen, onder meer de Franse poolreiziger Gustave Ambert, de Britse instrumentenbouwer Victor Kullberg, de Italiaan Leone Paladini, de Franse luitenant Henri Tauxier, de Duitse cartograaf August Petermann, enzovoort. De invloedrijke Amerikaanse oceanoloog Matthew Fontaine Maury was alomtegenwoordig. Op meerdere zittingen werd geciteerd uit de brieven, nota's en verhandelingen die hij speciaal aan het congres had geadresseerd. Minder bekende Belgen lieten op dezelfde manier hun stem in Antwerpen horen, bijvoorbeeld: Alfred Bodart, voorzitter van de *Ligue de Commerce de Huy*; E.J. Dardenne, leraar aan de middelbare school te Andenne; G. Haegens, een bescheiden onderwijzer uit Antwerpen die verkoos zijn standpunten alleen schriftelijk voor te leggen aan de keur van de internationale aardrijkskunde.[538]

[538] Idem, II, pp. 589-590.

V. Debatten

Een onderzoek van de debatten kan gemakkelijk uitmonden in een exhaustieve beschrijving van alle standpunten die de deelnemers gedurende de zes congresdagen consciëntieus naar voor hebben gebracht, met oog voor veralgemeningen en nuances, overeenkomsten en tegenspraken, essentialia en bijkomstigheden. Maar hoe interessant en pertinent de interventies soms waren, toch vinden we zo'n descriptieve synthese weinig zinvol. We verkiezen de lezer door te verwijzen naar het gepubliceerde verslag van het congres, waar de beraadslagingen, dankzij de inzet van stenografen, gespreid over meer dan duizend bladzijden, zeer volledig en getrouw zijn weergeven. Een gewone samenvatting doet immers afbreuk aan de intellectuele verfijning waarmee de betreffende participanten een antwoord hebben willen formuleren op de hen voorgelegde vraagstukken.

In plaats daarvan opteren we voor een meer selectieve, analytische benadering. We kijken vooral naar de organisatie en structurering van de gesprekken, en de invloed daarvan op de inhoudelijke verwerking van het programma. In eerste instantie staan we stil bij de openingsplechtigheid, waar we twee denkrichtingen menen te ontwaren die betekenis zullen geven aan de verdere ontwikkeling van de geografie in België, en dus niet onvermeld mogen blijven. Vervolgens geven we een algemene beschouwing bij het werk in de secties en de plenaire zittingen, en bekijken we de resultaten ervan in functie van de vooropgestelde agenda. We bestuderen de "voeux" - wensen of aanbevelingen - die het congres heeft geformuleerd. Net zoals het programma geven ze kernachtig weer waar, op dat ogenblik, de klemtonen lagen in het polyfone koorgezang van de geografen.

1. Eén opening, twee boodschappen

Het wetenschappelijke gedeelte van het congres ving aan met een openingszitting waarop twee leden van het organisatiecomité het woord namen: Charles Ruelens en Charles d'Hane-Steenhuyse. In hun verheven toespraken schetsten ze op een vrij harmonieuze wijze de krijtlijnen van de bijeenkomst en de uitdagingen die voor de geografen in het verschiet lagen, maar in de onderste registers van hun gezamenlijk discours klonk geen basso continuo. De twee personaliteiten hadden een verschillende opvatting over het doel dat de geografie uiteindelijk moest dienen. Verdeeldheid ten aanzien van het wezen van de aardrijkskunde vinden we terug in heel de geografische wereld, wat wijst op het bestaan van twee denkrichtingen die bepalend waren voor de mentaliteit van de laatnegentiende-eeuwse geograaf: een teleologisch-intellectualistische en een materialistische. Zelden kwamen ze met elkaar in confrontatie. We stellen bij de meeste geografen zelfs een zekere gespletenheid vast, waarbij beide denkrichtingen in één persoon geïntegreerd waren, en de ene de bovenhand had op de andere al naargelang de omstandigheden.

De teleologisch-intellectualistische strekking overheerste in de toespraak van Charles Ruelens.[539] De Brusselse conservator probeerde duiding te geven bij het congres als een man van de wetenschap. Voor hem was het evenement in de eerste plaats een cruciale stap naar een volwaardig wetenschappelijk statuut voor de

[539] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp. 62-68.

aardrijkskunde. Maar onbewust stelde hij zich tevens op als de pleitbezorger van een eeuwenoude overlevering. De lange traditie, ingezet door Aristoteles en Ptolemaeus en vervolledigd door Galilei, Mercator, Descartes en von Humboldt, noemde hij de “philosophie de la terre” of, nog genuanceerder, de “philosophie du monde”. De intellectuele basis en de principes van deze alomvattende wereldbeschouwing waren al lang bekend. Waar het op aan kwam was ze structuur te geven en te toetsen aan de praktijk. Deze ontwikkeling werd ingepast in een teleologisch referentiekader. De verkenning - zelfs de verovering - van de wereld, hier in de spirituele betekenis van de schepping, was voorbestemd door de Voorzienigheid. De hogere orde bestuderen en het leven doorgronden, was een hoofdopdracht van het menselijk intellect. De ontdekking van de wetten die het Universum regeren, is volgens Ruelens voor de mens zelf het vertroostende bewijs dat de kracht van zijn denken ingegeven wordt door een hoger wezen en een emanatie is van de Almacht(ige) die de wereld(en) bezielt.

In het boek *The Geographical Tradition* legt de Britse historicus David N. Livingstone uit hoe men deze visie in verband kan brengen met de mechanistische filosofie die de wetenschap overheerste tijdens de zeventiende eeuw. Volgens het mechanistische wereldbeeld van onder meer Newton en Boyle functioneert de wereld als een grote klok. Door te onderzoeken hoe deze “wereldmachine” juist in elkaar zit, leidt de wetenschapper zichzelf naar de Grote Ontwerper. De invloed van deze benadering op de evolutie van het geografische denken was bijzonder groot. Tijdens de Verlichting ontstond een aparte stijl om de natuurwetenschappen te bedrijven: de fysische theologie. De elementen uit het milieu werden geïnterpreteerd vanuit de overtuiging dat alles in de wereld door God is beroerd, door de Voorzienigheid wordt gecontroleerd, en uiteindelijk een goddelijk doel dient. De natuur werd beschouwd als een holistisch systeem met complexe relaties tussen organismen en hun omgeving. In de negentiende eeuw leefde deze visie vooral voort in het werk van de invloedrijke Duitse geograaf Carl Ritter en diens Amerikaanse leerling Arnold Guyot. Maar de teleologische redeneringen zijn volgens Livingstone ook terug te vinden bij de Britten Mary Somerville en David Thomas Ansted en bij de Amerikaan Matthew Fontaine Maury. Kortom, het betreft een manier van denken die op grote schaal tot uitdrukking is gekomen in de negentiende-eeuwse geografie.[540]

Een ander kenmerk van de teleologisch-intellectualistische denkrichting, rechtstreeks voortkomend uit de religieus geïnspireerde benadering, is het overtuigd humanisme. De studie van de aarde stond volgens Ruelens steeds in nauw verband met de mens. En uit het onderzoek van de verspreiding van mensenrassen kon men leren dat alle mensen dezelfde faculteiten of vermogens hebben en gelijk zijn in rechten en plichten. De aardrijkskunde helpt ons inzicht verwerven in de methoden om het domein dat de mensheid gemeenschappelijk bezit in cultuur te brengen. Uit de exploratie van onbekende streken volgt kennis waarmee de industrie en de handel worden gestimuleerd, niet zozeer als doelen op zich, maar vooral als hefbomen van sociale vooruitgang.

Uit deze redenering volgt voor Ruelens dat het - humboldtiaans geïnspireerde - onderzoek van de kosmos onmisbaar is en de belangrijkste van alle studies. Hij voorziet de intellectualistische denkrichting bovendien van een bijkomende karaktertrek: pacifisme. Met de kennis van de wereld en de wereldbevolking kan men

---

[540] D.N. LIVINGSTONE. *Op. cit.*, pp. 351-352.

regels bepalen om de relaties tussen mensengroepen te bevorderen en de verdeling van de rijkdommen eerlijk en zonder twisten te laten verlopen. Onderdrukking maakte dankzij geografische verkenning plaats voor samenwerking. De negentiende eeuw is op dat vlak een keerpunt: “L’humanité approche de l’époque où ces grands faits s’élèveront, dans le souvenir reconnaissant des hommes, bien au-dessus des éclatants exploits des dominateurs politiques. Plus haut que les Sésostris, les Alexandre, les César, les Charles-Quint, les Richelieu, vous mettez déjà, Messieurs, les noms moins retentissants dans le monde de Vasco de Gama, de Christophe Colomb, de Magellan, de Cook, de Bougainville, et du courageux Livingstone, dont nous avons un instant rêvé la présence ici pour parler de ces contrées mystérieuses dont il reviendra, ayons en l’espoir.”[541]

Congressen zijn volgens Ruelens het logische resultaat van de morele en intellectuele vooruitgang en de uitdrukking van de drang naar vrijheid, tolerantie en broederlijkheid. Hun toekomst leek gegarandeerd: “Fondés sur la liberté, inspirées par l’esprit de fraternité, les congrès scientifiques seront un jour les Etats-généraux de l’intelligence.”[542]

De verwoording van een meer materialistische denkrichting vinden we in de redevoering van Charles d’Hane-Steenhuyse.[543] Bij hem is het positivistisch geloof in de vooruitgang nog sterker aanwezig. Hoewel we bij hem eveneens een nadrukkelijke formulering van een vredeswil aantreffen - wat niet verwonderlijk is zo kort na een bloedig Europees conflict - vormde die toch geen elementair onderdeel van het betoog. Ook het spirituele trad bij d’Hane-Steenhuyse veel minder op de voorgrond. Hij zag de mens niet, zoals zijn collega Ruelens, in een veeleer onderdanige rol in de goddelijke orde. Integendeel, de mens is volgens hem een superieur wezen, de “koning van de schepping”, de heerser over de wereld, die zijn domein wil of moet kennen. Hij zag de geografie als het studiedomein bij uitstek om deze betrachting te realiseren, maar tegelijk had hij bedenkingen bij de toestand van de geografie. In het verleden was de geografie totaal verwaarloosd. Door het onderwijs was de aardrijkskunde een droge materie geworden, die amper tot de verbeelding sprak. Ze appelleerde niet aan de actuele noden van een samenleving die over land en zee voortgedreven werd door stoomkracht. Geografen moesten een veel grotere inspanning leveren om hun studierichting een concreter toepassingsgebied te schenken: “Ah! Si l’étude de la géographie pouvait devenir une matière commerçable et productive; si, dans notre siècle de fer et d’argent, on pouvait tirer profit du temps employé à cette étude, que de progrès ne verrait-on pas se réaliser dans cette branche par toutes les nations de l’univers!”[544]

De aardrijkskundige wetenschap ontleende volgens d’Hane-Steenhuyse alle vooruitgang aan avontuurlijke ondernemingen, aan de handel en de scheepvaart. Hij had een vast geloof in de noodwendigheid van een wetenschappelijk én economisch expansionisme. De natuurlijke nieuwsgierigheid van de mens werd volgens hem immers versterkt door zijn verlangen zichzelf te verrijken en zijn macht te vermeerderen. Exploratie mocht niet beperkt blijven tot de verkenning van onbekende streken en oceanen; ze moest aangeven welke routes en

[541] *Compte-rendu du Congrès…*, I, p. 64.
[542] Idem, I, p. 67.
[543] Idem, I, pp. 52-62.
[544] Idem, I, p. 56.

oceaanverbindingen tijdwinst zouden opleveren voor de internationale handel. De commerciële geografie was in het denkkader van d'Hane-Steenhuyse een nieuwe, essentiële tak van de aardrijkskundige wetenschap.[545]

Het valt te begrijpen dat d'Hane-Steenhuyse aan het slot van zijn toespraak, wanneer hij aangeeft dat het overvolle congresprogramma onmogelijk in zijn geheel kon behandeld worden, de deelnemers uitnodigde voorrang te verlenen aan de economische vraagstukken met betrekking tot de nulmeridiaan, het Panamakanaal, het Suezkanaal, de kolonisatie, de handelsvloot, de navigatietechnieken, "et à quelques autres sujets d'un intérêt immédiat et pratique, également incontestable."[546]

2. Het congres aan het werk

De werkzaamheden van het congres werden strak geleid door een centraal comité. Tijdens de voorbereidende zitting van 13 augustus namen de Belgische leden plaats aan het bureau.[547] Tijdens de openingszitting van 14 augustus werd het centraal comité uitgebreid met verkozenen van alle deelnemende landen.[548] Het centraal comité besloot diezelfde dag dat de congresleden zichzelf moesten organiseren in drie secties. Sectie A was gewijd aan de geografie, sectie B omvatte de kosmografie, de handel en de scheepvaart, sectie C concentreerde zich op de etnografie. Iedere sectie moest haar deel van het programma vooraf bespreken en de resultaten van dit overleg in een rapport toelichten tijdens een algemene zitting van alle deelnemers. Het centraal comité maakte aan de vooravond van elke congresdag een selectie uit het programma. Elke congresdag moest bovendien worden afgesloten met een avondsessie waarop een eminent spreker een publieke lezing zou geven in het *Théatre Royal*.

2.1. Dag 1 - 14 augustus: in het teken van het onderwijs

De eerste algemene zitting, in de namiddag van 14 augustus, kon uiteraard niet worden voorafgegaan door sectievergaderingen. Het centraal comité plaatste daarom de eerste zeven vragen - met als rode draad het onderwijs - op de agenda. Men nam aan dat dit onderwerp alle deelnemers in gelijke mate aanbelangde. Eerst kwamen de mondelinge interventies aan bod, vervolgens werden de ingestuurde verhandelingen en open brieven kort toegelicht. De tekst ervan zou later integraal worden gepubliceerd in de akten.[549] De onderwijsdiscussie werd op gang getrokken door Alexis Gochet, leraar aan de *Normaalschool* van Carlsbourg-Paliseul in Belgisch Luxemburg. Hij hield een lang betoog - wellicht het langste van het hele congres - waarin hij zijn licht wierp op elk van de zeven vraagstukken vanuit zijn eigen ervaringswereld als leraar. Kortere aanvullingen werden geformuleerd door Richard Cortambert, Louis Delgeur, Eugène Dognée, Janos Hunfalvy en majoor Cocheteux, hoewel ze het meestal in grote lijnen eens waren met Gochet, die zijn

[545] Idem, I, p. 58.
[546] Idem, I, p. 61.
[547] Idem, I, p. 21.
[548] Idem, I, p. 72.
[549] Idem, I, p. 76.

standpunten grondig had voorbereid. Vervolgens vinden we verhandelingen van de Belgen Dardenne en Haegens, de Fransman André en de Zwitser Stüssi, die een lange situatieschets van het aardrijkskundeonderwijs in de Alpenstaat had ingestuurd.[550] Ignace Silbermann hield 's avonds een toespraak over fysische hemelverschijnselen.[551]

2.2. Dag 2 - 15 augustus: in het teken van het Panamakanaal en de nulmeridiaan

De tweede werkdag begon vroeg met vergaderingen van de secties A en B. De eerste sectie werd volledig in beslag genomen door een pleidooi van Arcisse de Caumont over het belang van agronomische kaarten, een punt dat zelfs niet op het officiële programma stond.[552] De tweede sectie probeerde veel meer vraagstukken te behandelen, wellicht omdat het centraal comité het onderdeel kosmografie op de agenda had geplaatst van de algemene zitting later op de dag. Men startte met een geanimeerde discussie over de nulmeridiaan, waarbij alle aanwezigen het eens waren over de noodzakelijkheid ervan, gezien de algemene verwarring op dat moment. De meridiaan van Greenwich leek iedereen de beste keuze voor zo'n nulmeridiaan, vooreerst omdat de meerderheid van de zeelieden er zich al naar richtte, ten tweede omdat de *Nautical Almanac* - met daarin de efemeriden - wijd verspreid en bijzonder up-to-date was. De vragen 2 tot en met 9 over dieptemeting, zeestromingen, getijden en de waterverplaatsing in rivieren werden kort besproken, met vooral interventies van Erasmus Ommanney - die waar hij maar kon de wetenschappelijke verdiensten van de Britse marine in de verf zette - en Auguste Stessels, die verwees naar de belangrijke resultaten van de expedities van William Carpenter. De sectie ging vervolgens over naar de eerste vraagstukken over het onderdeel navigatie en reizen. Het Suezkanaal werd slechts zijdelings besproken, maar het Panamakanaal wekte meer animo. De Amerikaanse generaal Heine diende een verhandeling in over het onderwerp en verdedigde de voorstellen van Antoine de Gorgoza. Vraagstuk 3, over de kolonisatie van Nieuw-Guinea werd genegeerd, maar het vierde probleem, betreffende het geografisch en commercieel belang van Java werd omstandig toegelicht door de Nederlandse aanwezigen. De discussie rond vraagstuk 5, over de opleiding van reizigers, mondde, opnieuw onder invloed van Ommanney, uit in een pleidooi voor de oprichting van aardrijkskundige genootschappen in alle landen, georganiseerd naar het model van de *Royal Geographical Society* te Londen. De Britse admiraal vond bovendien dat iedere grote havenstad een zeevaartschool moest krijgen. Het volgende probleem op de agenda hield verband met de formatie van een Europees budget om exploratiereizen aan te moedigen. De aanwezigen negeerden echter de piste die de programmacommissie voor hen had uitgestippeld en weigerden zich tot een uitspraak te laten verleiden. Ze waren van oordeel dat het wetenschappelijke debat los moest blijven staan van "l'action directe des gouvernements". De suggestieve vraag over de oorzaken van de achteruitgang van de handelsvloot in bepaalde landen werd aan de kant geschoven wegens te algemeen. Alle vragen over economische expansie en kolonisatie verschoven zonder enige toelichting naar de algemene zitting.[553]

[550] Idem, I; pp. 77-161.
[551] Idem, I, pp. 163-169.
[552] Idem, I, p. 171-174.
[553] Idem, I, pp. 175-181.

De algemene zitting kon echter niet in normale omstandigheden aanvatten. Keizer Pedro II van Brazilië was onverwacht in Antwerpen toegekomen en wilde het congres bijwonen. Het is bekend dat de keizer grote belangstelling had voor natuurwetenschappen en geografie.[554] Hij was onder meer lid van de aardrijkskundige genootschappen van Parijs en Londen.[555] Na de ontvangst en een korte gelegenheidstoespraak van de keizer, kon de vergadering toch beginnen. Het centraal comité had besloten ze volledig aan de kosmografie te wijden. Men verdiepte zich dus in de problemen en standpunten die in de ochtendlijke sectievergadering al aan bod waren gekomen. Zo kwam het dat Pascal d'Avezac de aanvankelijke eensgezindheid omtrent de meridiaan van Greenwich als meest voor de hand liggende nulmeridiaan opnieuw kon doorbreken met een pleidooi voor het behoud van de bestaande situatie: hij vond dat men juist meer werk moest maken van degelijke observaties voor alle speciale meridianen, zodat deze met elkaar konden worden verbonden. Een voorstelling van de aarde geënt op één enkele meridiaan leek hem niet exact. Bovendien dacht hij, wat betreft de nulmeridiaan, aan een soort beurtrol: "Dans ma pensée, il faut que tous les méridiens déterminés par des observations absolues et multipliées, soient, à tour de rôle, le premier méridien auquel ont été rapportées les différences en longitude de tous les lieux environnants."[556] Door de aanwezigheid van de Braziliaanse keizer besloot men echter de discussie later voort te zetten, omdat men meende dat het Panamavraagstuk het staatshoofd wellicht meer zou interesseren. Generaal Heine kreeg aldus opnieuw een platform. Nadat de keizer de zaal verlaten had, werd de voormiddagzitting afgerond met een bespreking van de vraagstukken over oceanografie.[557]

In de namiddag praatte men voort over de nulmeridiaan. De Rus Khanikoff deelde mee dat het aardrijkskundig genootschap van Sint-Petersburg kort vóór het congres had besloten het oordeel te volgen van Otto Struve, de directeur van de *Sterrenwacht* van Poulkova. Struve vond dat Greenwich veruit de meest geschikte gegevens voor praktische astronomie leverde en het dus gerechtvaardigd was dat haar meridiaan de nulmeridiaan zou worden. Anderzijds had hij begrip voor de nationale gevoeligheden. Daarom zocht hij naar een compromis. Hij zag - althans volgens Khanikoff - twee alternatieven: een lijn van noord- naar zuidpool op twee uur ten westen van Greenwich of een meridiaan op twaalf uur van Greenwich. De eerste potentiële nulmeridiaan liep door de Atlantische Oceaan en over een kleine stukje van Groenland; de tweede optie, door de Beringstraat, scheidde Azië van Noord-Amerika en liep door de Stille Oceaan.[558] Cristoforo Negri was gecharmeerd door het

---

[554] Pedro II was een tegenstander van het darwinisme. Hij verleende regelmatig audiënties aan wetenschappers om over hun bevindingen te discussiëren. In 1872 zou die eer te beurt vallen aan de befaamde Luikse hoogleraar en bioloog Edouard Van Beneden tijdens een bezoek aan Rio de Janeiro, waar hij in de plaatselijke baai het maritieme leven wilde onderzoeken. Van Beneden ontdekte er een nieuwe dolfijnsoort, de *Sotalia brasiliensis*, die hij beschreef in de Academieverhandeling *Sur un dauphin nouveau de la baie de Rio de Janeiro*. Bruxelles, 1875-1876. Zie: J. VANDERSMISSEN. "De wetenschappelijke exploratie." In: R. HALLEUX, J. VANDERSMISSEN, A. DESPY-MEYER & G. VANPAEMEL. *Op. cit.*, p. 229.

[555] Echt uitzonderlijk was die koninklijke belangstelling voor geografie niet. Dominique Lejeune merkt op dat 1 % van de leden van het Parijse genootschap op 31 december 1869 regerende vorsten waren! Het betrof, naast Pedro II, de Franse keizer Napoleon III, de koningen van Zweden-Noorwegen, Portugal, Roemenië en Spanje, en de Belgische koning Leopold II… Zie: D. LEJEUNE. *Op. cit.*, p. 89.

[556] *Compte-rendu du Congrès…*, I, pp.183-184.

[557] Idem, I, pp. 182-198.

[558] Idem, I, pp. 206-207.

tweede Russische voorstel: “Aucun pays considérable ne serait alors coupé de manière à avoir un territoire à l’orient et un autre à l’occident de cette ligne; aucun Etat n’aurait la préférence.”[559] Zelfs al volgde Engeland niet, dan waren de gevolgen van die beslissing nog te overzien: “si l’Angleterre ne voulait pas adopter ce méridien et continuait l’usage de celui de Greenwich, il suffirait, pour se servir des ouvrages anglais sans aucune perturbation, de marquer le midi là où ces ouvrages indiquent minuit et vice-versa, la différence des méridiens de Greenwich et du détroit de Behring étant de 180 degrés ou 12 heures.”[560] Erasmus Ommanney zag de bui hangen en zette voorzichtig een tegenoffensief in. Men moest volgens hem met zó veel ernstige overwegingen rekening houden, dat men nog geen bindende keuze kon maken. In zekere zin deed hij zelf een beroep op de Franse concurrentie om de Behringvariant niet te laten passeren: “le *Nautical Almanac*, qui est généralement connu dans toutes les contrées du monde, est calculé d’après le méridien de Greenwich, tandis qu’en France, beaucoup d’études hautement scientifiques sont basées sur le méridien de Paris. Il en résulte, que les astronomes et les hommes de science auraient à délibérer longuement entre eux, avant d’arriver à un arrangement mutuel concernant cette matière; mais je pense que nous ne pouvons pas faire mieux en ce moment, que de recommander la question du méridien à l’attention des nations respectives.”[561] Men zat in de impasse. Op voorstel van Jacques Langlois werd het onderwerp opnieuw naar een volgende vergadering verschoven.

De andere thema’s lokten veel minder discussie uit. Men besprak de eerste achttien vragen van het onderdeel kosmografie, maar per vraagstuk kwam meestal maar één uitgesproken mening naar voor. Meestal ging het om zeer technische interventies door een specialist waarop niemand iets kon aanmerken. Uiteraard luisterde men aandachtig wanneer een brief van Maury werd voorgelezen, en kreeg Auguste Stessels een vrij podium inzake oceanografie en de hydrografie van de Schelde. Enkele punten werden verdaagd omdat men hoopte dat de expert in het betreffende onderzoeksdomein later op de week alsnog in Antwerpen zou toekomen. Zo hoopte men dat August Petermann het congres zou toespreken over de Golfstroom en de mysterieuze ijsvrije poolzee.[562]

De avondconference gaf generaal Heine een derde gelegenheid om de aandacht te vestigen op de landengte van Darien als meest geschikte plaats voor het graven van het Panamakanaal.[563]

2.3. Dag 3 - 16 augustus: in het teken van de nomenclatuur, het Suezkanaal en de mensenrechten

De derde dag kwamen de drie secties voor het eerst tegelijk in actie. Sectie A borduurde voort op vraag 7 over de beste methodiek om kinderen kaarten te leren tekenen. De ervaren Otto Delitsch gaf toelichting bij zijn beproefde aanpak met een blinde kaart en kreeg steun van verschillende deelnemers. De discussie draaide echter uit op een meningsverschil over de vraag of wereldkaarten dan wel globes de

[559] Idem, I, pp. 207-208.
[560] Ibidem.
[561] Ibidem.
[562] Idem, I, pp. 209-319.
[563] Idem, I, pp. 323-345.

beste leermiddelen waren in de tekenles.[564] De volgende vragen werden slechts zijdelings aangeroerd, maar vraag 15 leverde stof voor een interessant gesprek over plaats- en eigennamen. Aanvankelijk was iedereen het er over eens dat men op kaarten en in handboeken altijd de schrijfwijze moest hanteren die in de afgebeelde of beschreven naties gangbaar was. Dat gold vooral voor Europese landen. Wat betreft Azië, Afrika, Oceanië, Noord- en Zuid-Amerika vonden de deelnemers het moeilijk stringente regels te hanteren. Maar de eerste oplossing kwam onder vuur te liggen vanuit Oostenrijkse hoek, waar men argumenteerde dat sommige naties meerdere schrijfwijzen naast elkaar gebruikten - een directe verwijzing naar de complexe samenstelling van het Oostenrijkse keizerrijk. In bepaalde landen werden meerdere talen gesproken, met alle gevolgen van dien. Czörnig verwees onder meer naar het Belgische voorbeeld, waar Liège, Luik en Lüttich conventionele aanduidingen zijn voor één en dezelfde stad. Hoewel de standpunten niet ver van elkaar lagen, kwam men tot het besef dat men te maken had met een bijzonder complexe problematiek, die nooit volledig behandeld kon worden op een congres. Men stelde voor op een volgend congres verder na te denken over een universele aardrijkskundige nomenclatuur.[565] Sectie B handelde de vragen 15 tot en met 19 van het programma handel en navigatie af, maar gaf alleen uitdrukkelijke steun aan een voorstel om het systeem van de Britse admiraal Fitz-Roy nader te onderzoeken met het oog op een verbetering van de weerkundige waarnemingen.[566] Sectie C hield het bij een algemene discussie over enkele niet nader bepaalde principiële kwesties in verband met etnografie.[567]

Heinrich Kiepert leidde de algemene zitting in de namiddag. Het centraal comité had opnieuw de kosmografie aan de orde gesteld, maar omdat een aantal deelnemers al naar huis moest, werd het programma omgegooid. Generaal Heine - wiens schip vertrekklaar voor anker lag - kwam voor de laatste keer aan het woord en kon zijn verhaal over het Panamakanaal eindelijk voltooien. Zijn lofzang op de Gorgozaroute vond gehoor en het congres stemde ermee in om het plan aan te bevelen bij de grote zeemachten en de wetenschappelijke genootschappen. Cousin, een deelnemer uit Duinkerken die slechts één dag in Antwerpen verbleef, kreeg de gelegenheid om het congres toe te spreken over de landverzakkingen langsheen de Noordzeekust. Pas nadat Ignace Carbonelle toelichting had gegeven bij het verslag van de vergadering van Sectie A en een brief van Maury had voorgelezen waarin werd gepleit voor de invoering van een uniform systeem voor meteorologische waarnemingen op zee én op het land, kon men overgaan tot de orde van de dag.[568]

De eerste discussie handelde over de impact van het Suezkanaal op de internationale handel. De Italiaan Negri nam het woord met het voor Frankrijk flatterende voorstel om de nieuwe waterweg om te dopen tot “Bosphore ou détroit de Lesseps”… Vervolgens signaleerde hij het probleem van de hoge taksen. Sommige handelsnaties ondervonden daarvan meer nadeel dan andere. De Italianen vertrokken meestal met lege schepen naar Azië en keerden met een vol ruim terug naar Europa. De Britten daarentegen hadden zowel op de heen- als de terugreis een commerciële vracht aan boord. Het reglement op de heffingen maakte echter geen

---

[564] Idem, I, pp. 346-348.
[565] Idem, I, pp. 348-352.
[566] Idem, I, pp. 353-354.
[567] Idem, I, p. 355.
[568] Idem, I, pp. 356-389.

onderscheid, en dat vond Negri oneerlijk. Aan dit verhaal koppelde hij een betoog over de nadelige gevolgen van de tol aan de Bosporus en de Dardanellen, die opnieuw vooral de mediterrane landen parten speelde. De Europese handelsnaties hadden gezorgd voor de afkoop van de voornaamste tolverplichtingen in Noord-Europa, bijvoorbeeld op de Schelde en aan de Sond. Het was wenselijk dat hetzelfde zou gebeuren voor de toegangsweg tot de Zwarte Zee, die jaarlijks door circa 2.400 Italiaanse schepen werd gebruikt. Het congres toonde zich een groot voorstander van de liberale economische principes en ging als één man achter het voorstel staan. Het eiste bovendien dat de absolute neutraliteit van het Suezkanaal gegarandeerd zou blijven. Ook langs Belgische zijde werd meer dan gewone aandacht aan het Suezkanaal besteed. Alfred Bodart van de *Ligue de Commerce de Huy* liet in de akten een verhandeling opnemen waarin hij duidelijk wilde maken dat het kanaal een complete omwenteling kon veroorzaken in de Belgische relaties met het Verre Oosten. Hij berekende een tijdwinst van twee maanden voor een zeereis van Antwerpen naar Calcutta! Een analyse van de export- en importcijfers leerde hem dat de handel met China, India en Singapore sinds 1855 sterk achteruit was gegaan. De groothandel moest zich laten inspireren door het voorbeeld van de Britten en Nederlanders, die door hun durf en doorzettingsvermogen veel meer bereikten dan de Belgen. Bodart haalde zijn argumenten rechtstreeks bij koning Leopold II. Hij citeerde voor het congres diens toespraak in de Senaat - toen nog als hertog van Brabant - op 17 februari 1860. De vorst moedigde zijn landgenoten aan om hun producten zelf op verre markten te gaan slijten. Maar Bodart stelde vast dat de Belgen zich op dat vlak weinig enthousiast hadden getoond. Ze lieten zich afhankelijk maken van tussenpersonen in Parijs, Londen, Hamburg en zelfs Leipzig. De nieuwe waterweg moest de Belgen stimuleren om handelsposten te openen in grote productie- en consumptiecentra in het Verre Oosten, waar ze goedkope grondstoffen konden verwerven en Belgische producten plaatsen. Tot besluit en ter ondersteuning van zijn argumentatie verwees hij naar een succesvolle Belgische onderneming in Buenos Aires, die vooral de wolhandel naar Zuid-Amerika had doen heropleven en als voorbeeld kon dienen voor initiatieven in de Oriënt. Admiraal Ommanney gooide het over een geheel andere boeg. In zijn betoog besprak hij de wereldwijde omschakeling van zeilvaart naar stoomvaart. Hij benadrukte dat het land dat het snelst deze transformatie doorvoerde, wellicht het grootste voordeel zou halen uit het Suezkanaal.[569]

Daarna volgde een levendige discussie over ethische aspecten van het Nederlandse kolonisatiemodel. Aanvankelijk zag het er niet naar uit dat de deelnemers zich kritisch zouden opstellen. Ze behandelden het derde vraagstuk op de agenda - over de commerciële voordelen van de kolonisatie van Nieuw-Guinea - op een even beheerste manier als alle andere problemen. Ze luisterden aandachtig naar de uiteenzettingen van Jules Garnier - die de regio goed kende - en van de Nederlandse aanwezigen Versteeg en Pollen, die uiteraard met enig gezag konden spreken. Maar toen het vierde punt aan de orde kwam, liep het mis. Het vraagstuk bestond uit twee delen. In het eerste lid vroeg men het geografisch en economisch belang van de Indonesische Archipel - en vooral van Java - aan te tonen. Het tweede lid peilde naar de commerciële voordelen van een eventueel gewijzigd koloniaal systeem op Java. Het eerste gedeelte van de vraag werd min of meer bevredigend beantwoord met de verhandeling van de Nederlander P.J. Bachiene. Het tweede gedeelte bracht de gemoederen evenwel in vervoering. De discussie

[569] Idem, I, pp. 389-394.

begon met het verslag van Erasmus Ommanney, die het standpunt van Sectie B toelichtte. De sectie verweet de Nederlandse regering een te grote geldhonger die vooral ten koste ging van de inlandse bevolking: “Puisqu’il est prouvé que les avantages que le gouvernement retirera de la modification que l’on se propose d’apporter au système colonial de Java, paraissent déjà considérables, la section exprime le voeu que le gouvernement continue à prendre des mesures libérales, qui pourront, par la suite, augmenter la production de l’île, et favoriser le bien-être des indigènes.” Nadat de Nederlander Huberts vervolgde met een uiteenzetting over de geplande aanpassingen van het koloniaal stelsel die de regering op het oog had, intervenieerde Charles Ruelens met de opmerking dat hij tijdens de sectievergadering gevraagd had enkele woorden aan het standpunt toe te voegen, namelijk “qu’on arrive à obtenir la liberté complète des habitants de cette île.” Hij gaf een scherpe kritiek op het Nederlandse kolonisatiemodel: “Cette question de Java, ou tout au moins, la conduite du gouvernement hollandais envers les indigènes est très-obscure. De l’aveu même des défenseurs de l’ordre colonial, on peut dire qu’elle a été autrefois assez cruelle.” De reacties van de andere deelnemers waren bijzonder fel. Emile Levasseur onderstreepte dat hij alle sympathie had voor de liberale ideeën van zijn collega, maar dat hun bijeenkomst van zuiver wetenschappelijke aard was. Ruelens vroeg een politiek standpunt, en dat was wat hem betrof totaal uitgesloten. De Belgische deelnemer Jan De Laet gaf hem gelijk en vond dat het congres daarmee zijn bevoegdheid te buiten zou gaan. Pascal d’Avezac vond het zelfs nodig om te citeren uit het congresreglement, dat politieke uitspraken inderdaad verbood. Ruelens legde zich uiteindelijk bij deze beslissing neer.[570]

De algemene zitting werd uiteindelijk toch eensgezind afgesloten met een debat over de opleiding van exploratiereizigers. Iedereen volgde het standpunt van de sectie dat de exploratie gestimuleerd en geprofessionaliseerd moest worden. Het toekennen van speciale prijzen, zoals de *Royal Geographical Society* al uitreikte, was een gebruik dat moest worden veralgemeend.

De avondsessie stond volledig in het teken van Francis Garnier, de beroemde Franse ontdekkingsreiziger, die het publiek in de ban hield met een levendig verslag van zijn reizen door Indochina.[571]

2.4. Dag 4 - 17 augustus: in het teken van de historische geografie, de Afrikaanse binnenzee en de oorsprong van de mens

De vergadering van Sectie A stond volledig in het teken van de historische geografie. De vragen 16 tot en met 26 kwamen aan bod, waardoor de geografische sectie haar werkzaamheden voltooide. Dat men zo snel het programma had afgewerkt, kwam vooral omdat veel geschiedkundige vragen eigenlijk maar weinig animo wekten. De meeste waren te algemeen of te weinig actueel om discussie uit te lokken. Zo was iedereen het er over eens dat het probleem van de begrenzing van de gekende wereld in de Oudheid véél te omvattend was en onmogelijk besproken kon worden op een congres. Emile Levasseur vond een bibliografie van alle studies over dat onderwerp het beste antwoord. De vragen over de handelsroutes in de Oudheid, de

[570] Idem, I, pp. 397-420.
[571] Idem, I, pp. 429-442.

verre expedities van de Feniciërs, de eilanden in de Atlantische Oceaan, enzovoort, werden amper uitgediept. Meestal gaf Pascal d'Avezac een korte situatieschets van het lopende onderzoek, maar vaak moest hij vaststellen dat alle antwoorden eigenlijk al gegeven waren of de vraag volledig naast de kwestie was. De interpretatie van de Griekse afstandsmaat door Gosselin, aan de orde gesteld in vraagstuk 21, vond hij al lang voorbijgestreefd. Nieuwe studies, waarvan hij de referenties citeerde, hadden een totaal nieuwe piste geopend. Dit was een indirecte terechtwijzing aan het adres van de samenstellers van het programma, die zeker wat de historische aardrijkskunde betreft slecht geïnformeerd bleken over het recente onderzoek en dus een weinig oordeelkundige keuze hadden gemaakt. Over het "Vlaams kompas" en de contacten tussen Brugge en Afrika in de veertiende eeuw kwam alleen d'Avezac echt aan het woord. Alleen vraag 20, over de oorzaken van de opleving en ondergang van steden, werd dieper uitgewerkt. Sommige sprekers stoorden zich aan de suggestieve formulering van de vraag. Levasseur geloofde geenszins dat de constructie of bloei van steden verklaard kon worden aan de hand van "wetten". Anderen maakten een opsomming van de meest uiteenlopende invloeden. Richard Cortambert stelde vast dat het belang van politieke centra afnam ten voordele van de maritieme en industriële centra. Alexis Gochet besprak de invloed van de natuurlijke gesteldheid en de bodemrijkdommen. Ignace Silbermann meende zelfs dat de wind een rol speelde. Diezelfde Silbermann sloot de sectie af met een luchtige noot. Gevraagd naar de beste manier om de pool te bereiken - vraag 26 - lanceerde hij de idee om een expeditie te wagen met een luchtballon…[572]

Sectie B snelde door het programma over navigatie en handel. Sommige punten werden compleet genegeerd. Dat was bijvoorbeeld het geval met de vraagstukken over statistiek, waarvan de meeste deelnemers vonden dat ze het best voorbehouden konden worden voor een internationaal statistisch congres. Rond vraag 35 nam de sectie een opvallend standpunt in. Ze zag geen reden om het project voor de aanleg van een Afrikaanse binnenzee te steunen, aangezien nog onvoldoende gegevens over de uitvoering ervan beschikbaar waren. Bijkomende verkenningen waren absoluut noodzakelijk om zekerheid te verwerven over de haalbaarheid van de onderneming. Het geloof in de ongelimiteerde kracht van de mens had dus toch zijn grenzen. Het congres volgde hier niet de piste die de organisatoren hadden voorbereid.[573]

De algemene zitting begon met een bespreking over de chronometer. Het uitgangspunt vormde een brief van Victor Kullberg, de befaamde instrumentenbouwer uit Londen. Na een korte onderbreking naar aanleiding van het onverwachte bezoek van minister van Binnenlandse Zaken Kervyn de Lettenhove, kwam men tot het belangrijkste gespreksonderwerp van de dag: de etnografie.[574] Al onmiddellijk werd een controversieel punt aangesneden, want de eerste - en uiteindelijk enige - vraag op het programma peilde naar de resultaten van het onderzoek met betrekking tot de oorsprong van de mens. Armand de Quatrefages was wellicht beter dan wie ook geplaatst om het congres een synthese van de actuele ontwikkelingen te presenteren. Zijn tussenkomst liep uit op een lange monoloog, maar niemand onderbrak hem. Toch was de inhoud van de mededeling niet onomstreden.

[572] Idem, II, pp. 1-14.
[573] Idem, II, pp. 15-19.
[574] Idem, II, pp. 20-25.

Op basis van zijn jarenlange ervaring was Armand de Quatrefages ervan overtuigd dat de etnografie door verschillende fasen was gegaan. Eerst was er de historische benadering, waarbij de oorsprong van de beschavingen werd bestudeerd op basis van teksten uit de Oudheid. Met Buffon was men meer aandacht gaan schenken aan de natuurlijke historie van de mens. Zijn fysische eigenschappen hadden een centrale plaats gekregen. Die aanpak werd verder gesystematiseerd door onder meer William Edwards, die zich vooral richtte op gelaatskenmerken. De meest recente ontwikkeling was de linguïstiek. De studie van het Sanskriet wierp een nieuw licht op de oorsprong van de Europese mens. Ondanks vele fouten, kromme redeneringen en veralgemeningen, kon men een verwantschap aantonen met de Perzen en Indiërs. De Quatrefages was van mening dat men, voor de oplossing van het probleem van de oorsprong van de mens en de mensenpopulaties, alle feiten moest verzamelen en met elkaar vergelijken.[575] Eén eigenschap uitvergroten was volstrekt zinloos: “La linguistique a également son importance. Les traits physiques extérieurs sont de bons guides auxquels on peut se fier: aussi je suis loin de blâmer William Edwards de la sérieuse attention qu’il leur a prêtée. Mais ce que je reproche à lui et à son école, c’est d’être exclusif et de négliger les considérations ostéologiques. Celles-ci fournissent en somme les traits les plus surs, et peuvent conduire plus loin qu’on le pense.”[576]

Vervolgens ging de Quatrefages naar de kern van de zaak. Zijn vergelijkende methode dreef hem tot nieuwe onderzoeksvragen. Wat waren de algemene fysische kenmerken van de arische volkeren die, zoals de linguïstiek had aangetoond, in Europa waren neergestreken? De klassieke auteurs verwezen steeds naar rijzige, blonde, robuuste types. De Quatrefages stelde echter vast dat van Gallië tot Griekenland gestuikte, donkerharige mensen voorkwamen. Uit deze en andere feiten concludeerde hij dat twee onderscheiden mensengroepen hadden bestaan. Maar waar kwam dat tweede type dan vandaan? Het probleem was moeilijk op te lossen, maar hij was toch van mening dat aanknopingspunten konden worden gevonden in het paleontologisch onderzoek van de Belgen Philippe-Charles Schmerling en Edouard Dupont.

In het begin van de negentiende eeuw had Schmerling in grotten nabij Luik menselijke fossielen aangetroffen. Vooral de vrij complete “schedel van Engis” had een felle wetenschappelijke discussie op gang getrokken, onder meer met de beroemde paleontoloog Georges Cuvier. De Fransman geloofde niet dat de mens had bestaan in de periode dat de uitgestorven dieren hadden geleefd. De Quatrefages, die uit eerbied voor zijn eminente voorganger weliswaar een apologie van Cuvier in zijn discours opnam, moest toch toegeven dat het onderzoek van onder meer Jacques Boucher de Perthes en Edouard Dupont definitief had aangetoond dat de mens reeds op aarde was vóór de actuele geologische periode. Hij stelde zich dan ook de vraag of dit mensentype intussen was uitgestorven en volledig vervangen door de ariërs.

De vraag was eerder retorisch gesteld, want de Quatrefages had voor zichzelf al uitgemaakt dat dit niet het geval kon geweest zijn. Hij verwees daarvoor naar de toestand in de Antillen en Amerika sinds de aankomst van de Europeanen, waar

[575] Idem, II, pp. 26-27.
[576] Idem, II, p. 37.

overal geleidelijke vermenging is vastgesteld met talloze nieuwe rassen als resultaat. Wanneer de ariërs Europa zijn binnengevallen, kunnen ze de oorspronkelijke bewoners misschien wel bestreden maar nooit volledig uitgeroeid hebben, zo argumenteerde hij. De Quatrefages verklaarde tegenover de congresgangers ook dat onder de Europese burgers nog heel wat descendanten van de fossiele mens te vinden waren. De grootste uitdaging van de etnografie was juist individuen te zoeken die dit verband konden aantonen.

De Quatrefages betrok ook de schedelstudie bij zijn bewijsvoering. Geconfronteerd met de vraag van waar de gestuikte, donkerharige Galliërs uit de tijd van Caesar dan wel afkomstig waren, aarzelde hij niet om een verband te leggen met de paleontologische mens. Europa telde bovendien nog andere volkeren waar een rechtstreeks verband met de fossiele voorganger gelegd kon worden. Met een zeer speculatieve bewijsvoering trachtte hij aan te tonen dat er duidelijke overeenkomsten waren tussen de bevolking van Estland en de prehistorische populaties. De beenstructuur van de Esten was volgens de Quatrefages conform aan de schedels die Dupont in het Belgische Furfooz had aangetroffen. Wellicht hadden de Letten eveneens gelijklopende fysische kenmerken.

Uit dit alles kon de Franse antropoloog maar één besluit trekken: tijdens het Quartair telde Europa twee menselijke vormen. Eén tak was gelieerd aan het fossiele type van Dupont, de andere tak was verbonden met het Cro-Magnon-type. De Quatrefages sprak van twee “rassen” die aanvankelijk geïsoleerd van elkaar leefden, maar uiteindelijk toch zijn vermengd.

De lange toespraak werd op applaus onthaald. Slechts enkele deelnemers waagden het om met de eminente geleerde in discussie te gaan. De Oostenrijker Czörnig leidde de aandacht af naar nationaliteitenkwesties, maar de Belg Louis Jacobs-Beeckmans zocht de frontale confrontatie. Niet gehinderd door enige onderzoekservaring - Jacobs-Beeckmans was verzekeringsmakelaar - trok hij van leer tegen de veronderstelling dat er eenheid was tussen de fossiele en de hedendaagse mens: “cette origine nous a été présentée comme unique; c’est que je viens de combattre.”[577] Hij voerde aan dat de geschiedenis van de oorsprong van de mens vooral op het terrein van de religie aan de orde is. Hoewel het congresreglement verbood religieuze stellingen te verdedigen, verwees Jacobs-Beeckmans naar de contradictie tussen de resultaten van de moderne wetenschap en het Bijbelverhaal: “ni les points chronologiques, ni le fait de la création d’un homme unique, ne peuvent être acceptés tels qu’ils sont décrits dans la Génèse sacrée.”[578] Hij kon onmogelijk ontkennen dat de mensheid zeer oud is: van zodra de mens kon verschijnen, is hij verschenen; vanaf het moment dat de evolutie van het milieu de noodzakelijk omstandigheden had geschapen, is de mens ontstaan. In die zin was Jacobs-Beeckmans dus geen doctrinair. Hij beschouwde zichzelf eerder als een volgeling van de theorieën van de Franse bisschop Guillaume-René Meignan, die in het recente werk *Le monde et l’homme primitif suivant la Bible* (1869) een opening had gemaakt naar allegorische interpretaties van de Heilige Schrift. De zes dagen van de schepping kunnen aldus veel breder worden geïnterpreteerd. Niettemin geloofde Meignan in een creatie “ex nihillo” en was hij een geducht opposant van Darwin. Was wetenschap en religie voor Jacobs-Beeckmans dus toch

[577] Idem, II, p. 42.
[578] Ibidem.

enigszins met elkaar verenigbaar, dan bleef hij niettemin overtuigd dat de "kaukasische mens" als een uniek type was ontstaan in het Tweestromenland. De blanke man met verheven gelaatskenmerken, zoals we die terugvinden in Europa en Azië, kon volgens hem op geen enkele manier in relatie staan tot de aboriginal uit Australië, "au pied plat, aux mains pendantes, au front déprimé, au regard tantôt stupide, tantôt féroce, au teint coloré."[579] Net zoals de planten en dieren van Australië is dit mensentype volgens Jacobs-Beeckmans eigen aan de bodem. Het verhaal van de schepping van de eerste mens, de mens van het Bijbelse aartsparadijs, staat niet volledig in oppositie met zijn zienswijze. Voor Jacobs-Beeckmans is het aannemelijk dat de aboriginal veel later op de wereld is gekomen: "le défaut de perfectionnement physique et moral de ce dernier, pourrait peut être s'expliquer par les milliers et peut-être millions d'années qu'il a eu en moins devers lui pour progresser."[580]

Dit vroeg om een reactie van Armand de Quatrefages. Opnieuw besteeg hij de spreektribune aangezien "l'honorable M. Jacobs-Beeckmans a mis en question à peu près tout ce que je regarde comme la vérité en anthropologie, et je ne saurais par conséquent garder la silence, sans avoir l'air de passer condamnation."[581] Hij was van mening dat iedereen op zijn eigen terrein moest blijven. De wetenschap, de theologie, de filosofie hadden elk hun eigen domein. Het was uitsluitend via de wetenschap dat hij zijn resultaten had bekomen. Vergelijkingen met ontwikkelingen bij dieren en planten hadden hem geleerd dat zijn stelling over de eenheid van de mens volstrekt verdedigbaar was. De verschillen tussen het blanke en het zwarte ras waren volgens de Quatrefages veel kleiner dan sommige van zijn tijdgenoten wilden aanvaarden. Hij verwees naar zijn cursus aan het *Muséum* waar hij, in het eerste jaar, samen met zijn leerlingen zowel planten, dieren als de mens gedetailleerd onder de loep nam, orgaan per orgaan, functie per functie. De variaties onder de mensen bleken oneindig veel kleiner te zijn dan tussen dieren en planten. Bovendien vergiste Jacobs-Beeckmans zich wat betreft het "kaukasische ras". De kaukasiërs waren immers ariërs en dus lang niet het eerste ras dat de aarde bevolkte.[582]

De discussie werd afgesloten onder luid applaus voor de Quatrefages, wiens visie bekrachtigd werd door de Nederlander Pollen. Om de dag toch nog enigszins luchthartig te besluiten deed Erasmus Ommanney het relaas van zijn ervaringen met de eskimo's, wat alle aanwezigen bijzonder op prijs stelden. [583]

2.5. Dag 5 - 18 augustus: in het teken van het onderwijs (bis) en het belang van de economische geografie

In de Sectie A hervatte men de onderwijsdiscussie. De Schot Blackie vestigde de aandacht op de leeftijd waarop het aardrijkskundeonderwijs moest starten. Iedereen was het eens dat reeds in de lagere school het geografisch gevoel ontwikkeld moest worden. Janos Hunfalvy wilde in dit onderwijsniveau vooral de klemtoon leggen op de analytische methode. De lessen stonden er volledig in het teken van de

[579] Idem, II, p. 44.
[580] Idem, II, p. 45.
[581] Idem, II, p. 46.
[582] Idem, II, pp. 46-52.
[583] Idem, II, pp. 52-57.

plaatselijke leefwereld, die men in al zijn aspecten ging ontrafelen. In het middelbaar onderwijs stapte men best over op de systematische methode: de leraar moedigde de leerlingen aan in het leggen van verbanden. De mathematische en fysische aardrijkskunde deden hun intrede. Handboeken werden een noodzakelijk hulpmiddel. In het hoger onderwijs werd de aardrijkskunde systematisch én wetenschappelijk benaderd. De Fransen Cortambert en Levasseur verzetten zich dan weer tegen een te doorgedreven nadruk op wat zij de "dorpsmethode" van het lager onderwijs noemden: "si la méthode, qui consiste à faire étudier d'abord à l'enfant ce qu'il voit, ce qui l'entoure, est excellente au début, elle doit s'arrêter, dès qu'il a acquis les premières connaissances, telle que la commune, le canton et l'arrondissement, et qu'au delà il faut reprendre le système des définitions."[584] Alexis Gochet, die zijn stempel had gedrukt op het eerste onderwijsdebat met het relaas over zijn persoonlijke ervaring in Carlsbourg-Paliseul, meende dat het onderwijs bevorderd kon worden door de oprichting van aardrijkskundige genootschappen en populair-wetenschappelijke tijdschriften. Levasseur besloot de geanimeerde discussie met een meer fundamentele stelling: naar het voorbeeld van Alexander von Humboldt moest men streven naar een systeem waarin natuur én mens centraal stonden. Dat impliceerde dat de fysische aardrijkskunde voorrang kreeg - meteorologie, klimatologie, geologie, hydrologie - waarna men de stap zette naar de politieke geografie. Het verband tussen mens en natuur werd dieper uitgewerkt in lessen over de landbouw, de bodembenutting, de industrie, de handel en tenslotte de communicatie.[585]

Tijdens de algemene zitting later op de dag schonk men meer aandacht aan Levasseurs denkpiste. De Oostenrijker von Becker opende zijn betoog met enkele persoonlijke impressies over het verloop van het congres, en bleek opgetogen over de - naar zijn oordeel - duidelijke vooruitgang die de Franse geografie de laatste jaren had gemaakt en in Antwerpen tot uiting bracht. Hij was vooral positief over de zichtbare invloed die de ideeën van Carl Ritter hadden gehad. Fysische elementen hadden eindelijk een voorname plaats ingenomen in de Franse aardrijkskunde. Emile Levasseur nuanceerde de betekenis die zijn collega aan het werk van de Berlijnse meester hechtte. Zijn argumentatie had opnieuw het onderwijs tot voorwerp. Alexander von Humboldt en Carl Ritter waren belangrijk omdat ze de weg hadden gewezen naar de vergelijkende geografie en de relaties tussen de mens en zijn omgeving centraal hadden gesteld. Maar hij verweet Ritter zijn "fatalistische houding": dat fysische fenomenen de belangrijkste oorzaak waren van beschavingsverschijnselen in de wereld, daar kon de Franse economist het niet mee eens zijn. De natuur had uiteraard een grote invloed, maar daarnaast was er nog de vrijheid van de mens, die het fatalisme kon overstijgen. De rol van de mens, zoals die tot uiting komt in de etnografie en de geschiedenis verdiende een eigen plaats in de aardrijkskunde, naast de fysische geografie. De economische geografie, die juist de complexe relaties onderzoekt tussen de mens en de aarde, zou in de decennia na het congres steeds nadrukkelijker op het voorplan treden.

Maar in 1871 was van een systematische aanpak van economische problemen in de aardrijkskunde nog maar weinig sprake. Wanneer het congres de vraag aan de orde stelde waarom sommige landen absoluut geen voorliefde toonden voor overzeese handelsondernemingen, valt op hoe de meeste deelnemers uitblonken in

584 Idem, II, p. 86.
585 Idem, II, pp. 85-89.

amateurisme en vooringenomenheid. Auguste Stessels greep de kans om nogmaals een forse aanklacht te lanceren aan het adres van België. Zonder veel nuance en vanuit een verengd, uitsluitend maritiem georiënteerd perspectief besloot hij dat niet alleen het geografieonderricht, maar ook het hele onderwijssysteem in zijn land niet deugden. De institutionalisering van de geografie vond hij trouwens minder belangrijk. Wat telde, waren praktische realisaties: "L'important dans la généralisation des connaissances géographiques, c'est de ne pas faire uniquement de la science pure et encore moins, de la science d'éducation. Il ne faut pas perdre de vue les résultats pratiques que l'on veut obtenir; ces résultats sont surtout les progrès du commerce maritime."[586] Ignace Silbermann legde een verband met het rassenvraagstuk, wat voor de meeste tijdgenoten een brug te ver was. Hij meende dat de voorliefde voor overzeese ondernemingen kenmerkend was voor de blonde rassen: "Même parmi les peuples du Sud, je crois que l'on pourrait prouver que ce sont des individus à chevelure blonde, auxquels l'on doit les grandes découvertes maritimes." Het probleem moest volgens hem dan ook uitsluitend op een etnografisch niveau opgelost worden.[587] Emile Levasseur kon zo'n onzinnige interventies onmogelijk onbeantwoord laten. Hij verbreedde opnieuw de discussie door te stellen dat historische en economische oorzaken wellicht een veel grotere invloed hadden op de maritieme slagkracht van bepaalde volkeren dan de kleur van het haar of de ogen.[588]

Het overzeese avontuur werd de congresgangers in ieder geval niet ontzegd. De avondsessie werd opgeluisterd met een toespraak van J.B. Brown over de inlandse stammen van Zuidelijk Afrika en een verslag van Jules Garnier over zijn reiservaringen op Nieuw-Caledonië en Tahiti.[589]

2.6. Dag 6 - 19 augustus: in het teken van de continuering van het congres

Dagenlang vergaderen begon geleidelijk zijn tol te eisen. De eerste tekenen van vermoeidheid werden merkbaar. De debatten verliepen minder snedig dan in het begin. Het programma geraakte stilaan uitgeput. De vragen kwam eerder disparaat dan geordend aan bod. Men viel zelfs af en toe in herhaling door eerdere standpunten opnieuw te formuleren. Een voorbeeld daarvan is de discussie over de nulmeridiaan, die zowel in de sectie als tijdens de algemene zitting werd overgedaan. Greenwich kreeg uiteindelijk de voorkeur voor zeekaarten, maar voor landkaarten bleef men vasthouden aan de nationale meridianen.

Het enige vraagstuk dat boven de andere uitsprong onderzocht de haalbaarheid van een centraal informatiecentrum dat alle aardrijkskundige gegevens moest verzamelen, verwerken en publiceren. De Belgische pater Ignace Carbonelle was een groot voorstander van dit initiatief. Zelf dacht hij vooral aan een "bureau permanent, chargé de composer un questionnaire dirigeant toutes les bonnes volontés éparses sur toute la terre…"[590] Reizigers bevragen met een gerichte enquête zou een ongelooflijk rijke informatiebron opleveren. Richard Cortambert

[586] Idem, II, p. 150.
[587] Idem, II, p. 152.
[588] Idem, II, pp. 152-153.
[589] Idem, II, pp. 205-227.
[590] Idem, II, p. 244.

merkte op dat aardrijkskundige genootschappen zoals dat van Parijs al meer dan vijftig jaar actief waren in dit veld: “Je ne crois donc pas que l’on ait à créer une institution nouvelle. Ce qui existe me semble suffisant.”[591] Het volstond volgens hem dat men het actieterrein van de aardrijkskundige genootschappen verder ontwikkelde, hun financiële middelen vergrootte en meer inspanningen leverde op het gebied van de ledenwerving.

Fleury-Robert greep het probleem aan om zijn collega’s te confronteren met een existentiële kwestie. Was het congres zelf niet de ideale hefboom voor de internationale uitwisseling van geografische informatie? Toonden de resultaten van hun debatten niet aan dat het de moeite loonde om de formule op geregelde tijdstippen opnieuw toe te passen? De aardrijkskundige genootschappen zouden elkaar veel efficiënter kunnen rapporteren over hun werkzaamheden: “De plus, ces diverses sociétés auraient à se réunir, chaque année, en un Congrès comme celui que nous tenons aujourd’hui à Anvers. Ce Congrès serait le centre où l’on mettrait en commun tous les renseignements qui intéressent la géographie et toutes les sciences qui s’y rattachent. Une réunion générale, qui n’a d’autre but que de traiter quelques points prévus d’avance dans un questionnaire, n’est pas chose suffisante. Pour que les sociétés de géographie remplissent les lacunes qu’elles sont appelées à combler, elles devraient apporter chaque année à un Congrès les rapports des travaux qu’elles ont exécutés.”[592]

De Belg Eugène Dognée reageerde sceptisch. Het plan van Fleury-Robert was uiteraard lovenswaardig, maar was het ook praktisch uitvoerbaar? Vooral de jaarlijkse regelmaat wekte twijfel: “On a parlé d’un Congrès géographique annuel. Je connais beaucoup de sociétés qui ont voulu organiser des assemblées générales d’une manière régulière. A quoi leurs efforts ont-il abouti? La première année, tout marchait à merveille; la deuxième, les choses allaient encore bien; la troisième, le succès était problématique; la quatrième, on ne savait plus où se réunir.”[593] Voor Fleury-Robert bleek het jaarlijks karakter niet zo belangrijk. Er mocht gerust een langer interval tussen de congressen liggen. Waar het op aan kwam was dat de vlam niet meer gedoofd zou worden. Hij hoopte dat men snel een genootschap bereid zou vinden om de fakkel van Antwerpen over te nemen. Dat genootschap zou op haar beurt een tussentijds centraal bureau vormen, dat alle voorbereidingen moest treffen en de lopende zaken afhandelen: “Ainsi la flamme de notre zèle serait constamment activée, et un progrès toujours croissant serait assuré à nos institutions.”[594]

Een stemming bracht uitsluitsel. Het voorstel voor een centraal informatiebureau werd met een grote meerderheid verworpen. De aardrijkskundige genootschappen daarentegen moesten met alle mogelijke middelen worden gesteund. Bovendien kregen ze de opdracht internationale congressen te organiseren. Ruelens en de Antwerpenaren mochten zich fier op de borst kloppen. De toekomst van hun initiatief was definitief verzekerd!

---

[591] Idem, II, p. 245.
[592] Ibidem.
[593] Idem, II, p. 250.
[594] Idem, II, p. 253.

2.7. Dag 7 - 20 augustus: in het teken van Ortelius en Mercator

Het congres laste op de zevende dag van haar werkzaamheden een welverdiende rustpauze in, wat helemaal niet wil zeggen dat de deelnemers weinig om handen hadden. In de voormiddag konden de buitenlandse gasten de jaarlijkse processie bewonderen. Er was voor hen zelfs een loge voorzien tegenover het *Koninklijk Paleis* op de Meir.

Vervolgens werden ze, samen met hun Belgische collega's, uitgenodigd om eer te bewijzen aan de grote Belgische geografen. In de kathedraal hielden ze een stille hommage bij het grafmonument van Abraham Ortelius. In de namiddag vetrok men per boot naar Rupelmonde, waar een plechtigheid werd georganiseerd rond het nieuwe standbeeld van Gerard Mercator. Cristoforo Negri en Pascal d'Avezac hielden gelegenheidstoespraken. De plaatselijke hoogwaardigheidsbekleders ontbraken evenwel op het appèl. Het conflict tussen de congresorganisatoren en *de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* had te grote wonden geslagen. Een gekwetste Jan-Hubert Van Raemdonck moest via de krant vernemen hoe het gezelschap de dag stijlvol had afgesloten met een diner in het bekende restaurant *Le Rocher de Cancale* en een feest in het zomerlokaal van de *Société royale d'Harmonie*…[595]

2.8. Dag 8 - 21 augustus: in het teken van de Belgische etnografie

De achtste congresdag kende een vrij mak verloop. Het kwam er vooral op aan de nog openstaande problemen aan te snijden, waardoor er veel minder gestructureerd werd gewerkt dan tijdens voorgaande dagen. Bij gebrek aan belangstelling beperkten de interventies zich vaak tot de mening van één specialist ter zake. Men besprak op vluchtige wijze de invloed van de maan op de meteorologische toestand van de aarde, uniforme aanduidingen voor het loodswezen, de meest geschikte routes naar de polen, de methodiek voor de vervaardiging van kaarten met isothermen, het gebruik van de statistiek in de aardrijkskunde - wat onder meer leidde tot een opmerkelijke oproep tot zuinigheid wat betreft het verbruik van steenkool, waarvan men aannam dat de wereld nog slechts reserves had voor een periode van maximaal honderd veertig jaar…

Met de tussenkomst van de Nederlander Versteeg over de etnografie van Java kwam men bij een onderwerp dat meerdere deelnemers kon boeien. Armand de Quatrefages vond in dit betoog talrijke interessante aanknopingspunten voor zijn eigen onderzoek. Charles Ruelens zag een gelegenheid om de aandacht te vestigen op een grote lacune in het onderzoek: de etnografie van België. Het was een sterk ondergewaardeerd onderzoeksveld. Ruelens wees op grote tekorten: "Nous n'avons pas même une carte ethnographique, quelque petite, quelque simple qu'elle soit, pour retrouver les différentes races, les différentes familles qui se sont partagé la Belgique."[596] Uiteraard waren de twee grote taalgemeenschappen vrij goed gekend, maar binnen elk gebied waren er talloze eilandjes en enclaves waar mensen woonden met een taal en gebruiken die verschilden van de rest van het land… Ruelens gaf twee voorbeelden. In de buurt van de Vlaamse gemeente Zele

[595] Idem, II, pp. 309-322.
[596] Idem, II, p. 356.

identificeerde hij twee gehuchten waar “Burgons” woonden. Ze spraken een vreemd taaltje dat aan het Nederlands verwant was maar toch een heel bijzondere woordenschat had: de dag werd aangeduid als de “lichterik”, een stoel als een “zitterik”. In Pijpelheide bij Booischot vond hij vijftig tot zestig families die leefden in de toestand van “troglodieten”: hun woningen waren gewone kuilen in de grond, ze liepen blootvoets en leefden samen met hun dieren, kortom, “Ces gens étaient très-mal vus de leurs voisins, parce qu’ils commettaient des dépradations aux alentours.”[597] De Brusselse bibliothecaris dacht dat ze afstamden van een oud Fins ras dat de Quatrefages in België had gelokaliseerd en waarvan Edouard Dupont schedels zou hebben gevonden in verlaten grotten… Redenen genoeg dus om de zaak grondig te onderzoeken en een kaart te vervaardigen die de volkeren van België zou beschrijven. Dat een meer wetenschappelijke aanpak noodzakelijk was, wordt vooral aangetoond door de voorbeelden die Ruelens zelf aanhaalde en uiterst speculatief bleken. Zijn Antwerpse collega Louis Delgeur merkte immers op dat de woonkern bij Pijpelheide helemaal niet zo oud was als Ruelens beweerde; het ging vooral om erfgenamen van mensen die tijdens de Spaanse overheersing in totale armoede waren geraakt en zich in een uithoek van de Kempen hadden teruggetrokken. Caritatief werk had hun toestand inmiddels grondig gewijzigd…[598] Voor de Belgische etnografie betekende het Antwerps congres niettemin een aarzelende start.

2.9. Dag 9 - 22 augustus: in het teken van de kolonies en de economische expansie

Het congres begon aan zijn laatste werkdag. De nog openstaande vragen werden meestal summier besproken. Vaak herhaalde men gewoon het antwoord dat in de sectie was geformuleerd. Alleen in verband met de kolonies wilden de deelnemers nog een laatste krachtinspanning leveren. Daarbij dient gezegd dat vooral de Belgen zich door het onderwerp aangesproken voelden.

Auguste Stessels nam ruim de tijd om zijn gekende standpunten in de verf te zetten. Geconfronteerd met de vraag welke middelen konden worden ingezet om de kolonisatie te bevorderen, beriep hij zich graag op zijn ervaring tijdens twee Belgische kolonisatiepogingen uit de vorige decennia. Het ging om mislukkingen die hem veel wijzer hadden gemaakt, maar zijn geloof in het kolonisatieprincipe niet in de kiem hadden gesmoord. Stessels onderscheidde twee deelproblemen. Eerst vroeg hij zich af hoe kolonisten het best werden opgeleid. Vervolgens moest men onderzoeken naar waar ze het best werden uitgestuurd. Het eerste probleem werd zijns inziens te veel verwaarloosd. Er heerste een houding van “laissez faire, laissez passer”. Alle enthousiastelingen mochten mee overzee. Totaal fout, vond Stessels. Al naargelang het type kolonie moesten oordeelkundige keuzes worden gemaakt. Sommige kolonies waren uitgestrekt en hingen volledig af van de metropool. Ze vergden de aanwezigheid van militairen om de interne orde te garanderen en de kolonisten te beschermen tegen vijandige inlanders. Het tweede type, kolonies op het grondgebied van andere naties, vond Stessels overbodig. De kolonisten zouden zich te veel gaan identificeren met de inheemse bevolking. Enkel wanneer het moederland zich wilde ontdoen van een bevolkingsoverschot, konden ze hun nut bewijzen. Een derde type, handelsposten met een klein territorium maar een groot

[597] Idem, II, p. 357.
[598] Idem, II, p. 358.

en sterk communicatienetwerk, vond de Antwerpse hydrograaf wel interessant. Ze konden erg lucratief zijn voor het moederland, niettegenstaande ze eveneens een militaire permanentie vergden. De keuze was vooral een politieke aangelegenheid, maar het stond voor Stessels vast dat het klimaat een grote rol speelde. Handelsposten konden overal worden opgericht, maar kolonies van het eerste type moesten gevestigd worden in gebieden met een gunstig klimaat. Alleen daar konden Europese kolonisten in gezonde omstandigheden het land bewerken. De opleiding moest in ieder geval plaatsvinden in de kolonie zelf. Ter plaatse moest men zich inspannen om de beste elementen uit de massa te plukken en hen een doorgedreven vorming geven. Maar tegelijk was Stessels zich bewust dat zijn denkbeelden weinig steun kregen van zijn landgenoten. Hij besloot ontgoocheld: "mais à quoi bon s'occuper de ces questions, qui ne peuvent se résoudre que par la marine. Nous sommes fermement décidés en Belgique à ne pas en avoir."[599]

Het probleem betreffende de oorzaken van de inkrimping van de handelsvloot in sommige landen, ontlokte een genuanceerd antwoord van de Belgische ambtenaar Fisco. In plaats van met de vinger te wijzen naar een onverschillige of zelfs onwillige overheid, zoals Stessels maar al te graag deed, somde hij een aantal objectieve redenen op. Door de opkomst van de spoorwegen en de uitbreiding van de binnenvaart was een deel van de tonnage door andere transportmiddelen overgenomen. De zeeschepen waren in de voorbije decennia technisch verbeterd. Het gebruik van ijzer in de plaats van hout had de capaciteit doen toenemen. Door de geleidelijke introductie van de stoomkracht was de snelheid opgedreven, waardoor op bepaalde vrachtlijnen minder schepen moesten worden ingeschakeld. De aangeklaagde achteruitgang was, volgens Fisco, dus maar schijn: er waren misschien wel minder schepen, maar ze waren sneller en groter. De bruikbare tonnenmaat was gestegen.[600]

Maar Stessels gaf opnieuw blijk van toorn bij de bespreking van de instellingen die België moest ontwikkelen voor de ontwikkeling van de handel en de scheepvaart. Het ontbrak België niet aan instellingen. Antwerpen bezat een handelshogeschool en een zeevaartschool, zopas was een aardrijkskundig genootschap boven de doopvont gehouden, het consulair corps werd stilaan uitgebreid. De Belgen misten vooral ondernemingsdrift, en dat was volgens Stessels volledig de schuld van het onderwijssysteem: "L'esprit d'entreprise qui fait les peuples commerçants nous manque, et je crois, sans en chercher d'autres pour le moment, que la principale cause de ce défaut réside dans notre système d'enseignement." Het onderwijs legde te veel nadruk op de literaire vorming, in die mate zelfs dat respectabele wetenschappelijke instellingen zoals de *Academie* bevolkt werden met mensen die totaal geen aandacht schonken aan het thema.[601] Charles d'Hane-Steenhuyse was in ieder geval een uitzondering. Hij was wel gewonnen voor een praktische aanpak en liet in de congresbundel een vurig pleidooi opnemen voor een nog grotere uitbreiding van het diplomatiek en consulair corps teneinde directe handelsrelaties aan te knopen met commercieel interessante gebieden.

Het staat echter vast dat veel congresdeelnemers het nog moeilijk hadden met de veronderstelde relatie tussen kolonies en economische vooruitgang die voor

[599] Idem, II, p. 413.
[600] Idem, II, pp. 414-421.
[601] Idem, II, p. 422.

sommige van hun collega's geen toelichting meer behoefde. Meer nog, een grote meerderheid van de aanwezigen was ronduit sceptisch. Men leefde in een wereld die steeds liberaler werd, en expansionisme was een modewoord. Maar kolonies? De toekomst zou wel uitwijzen welke piste het meeste resultaat zou opleveren. Een anoniem lid formuleerde het bondig: "Je ne vois pas l'opportunité d'examiner cette question en ce moment. Les colonies sont-elles utiles pour l'extension du commerce? Cette question est facilement résolue par bien des économistes à courte vue; si elles sont utiles et si elles peuvent être productives, elles se feront bien d'elles mêmes, conformément au principe de l'offre et de la demande. A quoi bon s'inquiéter désormais de pareilles questions; si elles sont utiles à l'humanité, elles se résoudront d'elles-mêmes. Je propose de les réserver à l'examen d'un futur Congrès."[602] Het nut van kolonies zou inderdaad nog meer dan eens aan de orde komen op volgende congressen.

3. *"Les voeux"*

De formulering van "voeux" of wensen op het einde van het congres was een origineel soort van slotconclusie. Het systeem werd behouden tot in 1938. De wensen of resoluties werden bekrachtigd door de meerderheid van de deelnemers tijdens de algemene zittingen. Zoals Marie-Paule Maret correct heeft opgemerkt, richtten ze zich meestal tot de hele wereld en waren ze bijzonder algemeen van aard. Vaak betrof het uitnodigingen of aanmoedigingen aan het adres van de verschillende nationale overheden om de resultaten van het geografisch onderzoek in de praktijk te brengen.[603] Soms gaf een wens een officieel karakter aan een voornemen van de congresgangers voor een volgend congres. Op die manier hoopte men waarschijnlijk de organisatoren van een volgende editie ruim op voorhand te beïnvloeden inzake de samenstelling van het programma.

Table des vœux émis par le Congrès
Géographie
Question 15. Le Congrès se rallie au vœu exprimé par la première section, que dans un futur Congrès, on pose la question d'introduire, dans l'orthographie géographique, un système phonétique universel. Séance du 17 Août.
Cosmographie
Question 1. Le Congrès exprime le vœu que, pour les cartes routières marines, il soit adopté un premier méridien commun, qui serait celui de l'Observatoire de Greenwich, et qu'au bout d'un délai de dix à quinze ans, par exemple, ce point de départ soit rendu absolument obligatoire dans la réduction de toutes les cartes de cette nature. Dès à présent, pour éviter les malentendus trop fréquents qui se produisent à la mer, on conviendrait que tous les navires échangeraient toujours leur longitude, en la comptant du méridien de Greenwich. Quant aux cartes terrestres de chaque Etat et aux cartes côtières, le Congrès pense qu'il y a plus d'avantages que d'inconvénients à ce que chaque Etat conserve son méridien particulier. Séance du 19 Août.

[602] Idem, II, p. 430.
[603] M.-P. MARET. "Voeux et résolutions." In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux*, pp. 180-184.

Question 3. Le Congrès exprime le vœu que le gouvernement de la Grande-Bretagne et ceux des autres pays encouragent les efforts des savants et des autres personnes studieuses qui se livrent à des recherches sur la profondeur des mers, sur la température de l'eau aux différentes profondeurs, et sur la condition de la vie animale suivant ces profondeurs. Séance du 15 Août.
Question 16. Le Congrès croit qu'il est opportun de faire un voyage d'exploration dans les mers antarctiques, et est d'avis que l'on devrait recommander aux bâtiments qui seraient envoyés vers le pôle austral, de sonder sur tout leur parcours, en allant et en revenant. Ces lignes de sondages, accompagnées de spécimens du fond de la mer, seraient du plus grand intérêt. Séance du 15 Août.
Question 18. Le Congrès géographique d'Anvers: *Considérant que l'étude des mouvements d'abaissement et de soulèvement de l'écorce du globe présente un haut caractère d'intérêt pour la science, sans parler des déductions pratiques qu'elle laisse entrevoir;* *Que cette étude, pour être tout à fait fructueuse, doit être entreprise à la fois sur différents points du globe, en des stationnements choisis et par des moyens concertés et discutés préalablement;* *Emet le vœu qu'une commission, composée d'un délégué de chacune des puissances acceptant de coopérer à cette étude, pose les bases générales de l'exécution; invite le Bureau du Congrès et le Comité d'organisation à vouloir bien se charger des mesures transitoires. Séance du 19 Août.*
Navigation, voyages, commerce, météorologie, statistique
Question 1. 1° Le Congrès exprime le vœu que les puissances reconnaissent et garantissent, de la façon la plus formelle, la neutralité absolue du canal de Suez. Séance du 16 Août. *2° Le Congrès émet le vœu que la liberté des mers appliquée dans le nord de l'Europe, le soit également dans le sud, et exprime, en conséquence, le désir que l'on abolisse le péage qui existe encore dans les Dardanelles et le Bosphore. Séance du 15 Août.*
Question 2. Sur la proposition du général Heine, la section de navigation etc. décide de proposer au Congrès un vote de remerciements à M. Antoine de Gorgoza, de Colombie, qui se trouve actuellement à Paris, pour ses travaux intéressants et ses découvertes concernant le canal de grande navigation à établir à l'isthme de Darien. *Le Congrès recommande le travail de ce savant à l'attention des grandes puissances maritimes et de toutes les sociétés scientifiques. Séance du 16 Août.*
Question 4. L'importance, sous le rapport géographique, du grand Archipel indien et surtout de l'île de Java, est très-grande. On a déjà beaucoup fait pour sa géographie descriptive et cartographique, mais il est très-désirable que le gouvernement et les personnes qui ont commencé la description de ces pays lointains, la continuent dans la voie suivie jusqu'ici. Séance du 16 Août.
Question 5. 1° Que l'exemple de la Société de géographie de Londres soit suivi ailleurs, en donnant des prix pour la géographie scientifique, et qu'un prix soit accordé par le Congrès à cet effet; *2° Que tous les pays établissent des écoles dans les villes maritimes, pour encourager l'instruction de la navigation et des sciences naturelles;* *3° Que les pays qui n'ont pas encore établi de société géographique, soient invités immédiatement à organiser une pareille société. Séance du 16 Août.*
Question 5. Le Congrès, reconnaissant les services rendus par les différentes sociétés de géographie, recommande la formation de semblables sociétés à

échanger leurs bulletins, annuaires et publications, à accumuler tous leurs renseignements et résultats, à les vulgariser par tous les moyens possibles; il croit qu'il serait bon, dans le plus grand intérêt de la science, de réunir périodiquement des députations de toutes les sociétés en congrès internationaux. Séance du 19 Août.
Question 14. La section exprime le vœu que, s'il est impossible de réaliser aujourd'hui l'unité de législation commerciale et maritime, il soit introduit au moins, dans le code de chaque nation, des dispositions légales réglant les rapports des navires entre eux, conformément aux prescriptions de l'humanité et donnant à tous des garanties uniformes en cas d'accident de mer ou de naufrage. Ces dispositions seraient étudiées par des commissions spéciales nommées par chaque gouvernement. Séance du 19 Août.
Question 15. Le Congrès fait des vœux pour l'adoption d'un système uniforme de poids, de mesures et de monnaies, en employant le système métrique. Il est très-désirable que les gouvernements s'entendent sur un mode uniforme de jaugeage des navires, en employant le système métrique. Séance du 19 Août.
Question 18. Le Congrès appelle l'attention des navigateurs sur la nécessité de faire des observations magnétiques à bord des navires. Séance du 21 Août.
Question 19. Le système d'avertissements donnés sur les côtes, à l'aide de signaux particuliers, par les Observatoires centraux de Londres et de Paris, a produit jusqu'ici de bons résultats pratiques. Il serait bon de le généraliser sur toutes les côtes de l'Europe. Séance du 21 Août.
Question 23. Quant à l'influence exercée par la lune sur l'état météorologique du globe, le Congrès croit que, sans préjuger en rien la question importante qui lui est posée, il serait bon d'attirer l'attention des navigateurs sur les règles qui ont été formulées par quelques auteurs, et sur les croyances locales qui ont cours à l'égard de certains points des côtes où l'influence de cet astre sur la direction et la force du vent se fait connaître. Il conviendrait, en conséquence, de noter avec soin, sur les journaux de bord, toutes les circonstances de nature à confirmer ou à infirmer ces règles ou ces croyances; par exemple, à chaque changement important de temps, l'âge de la lune et l'heure de son passage au méridien. Il faudrait aussi relever avec soin sur les journaux des observatoires et classer, par lunaisons, le temps et les vents d'une série d'années assez longue. Tous ces renseignements, groupés pour un prochain Congrès, pourraient donner lieu à d'intéressantes conclusions. Séance du 21 Aout.
Questions 27 et 33. Le Congrès exprime le vœu qu'une attention spéciale soit apportée sur les rapports qui donnent des renseignements concernant l'étendue des forêts. Séance du 21 Août.
Question 28. Le Congrès recommande de joindre toujours, à l'observation de la température, l'indication de l'altitude, sans laquelle le tracé des lignes isothermes ne peut avoir aucune signification précise. Il pense qu'il convient de rejeter, pour ce tracé, toutes les observations qui ne seraient pas accompagnées de l'indication de l'altitude à laquelle elle se rapporte. Séance du 21 Août.
Question 30. Le Congrès s'associe aux vœux qui ont déjà été émis pour engager les constructeurs à rechercher les moyens d'économiser, autant que possible, le combustible. Séance du 21 Août.
Question 36. Le Congrès fait des vœux pour l'établissement d'un système uniforme de balisage pour les rivières et pour les côtes, dans tous les pays. Séance du 21 Août.

Ethnographie
Question 1. L'assemblée, reconnaissant l'importance des études ethnographiques, exprime le vœu que tous les gouvernements suivent l'exemple donné par le gouvernement belge, en mettant des fonds à la disposition de la science pour opérer des recherches paléontologiques. Séance du 22 Août.
Question 3. Les Congrès attire l'attention de tous les savants et des autorités administratives, sur l'utilité de dresser la carte ethnographique des peuples de la Belgique et, autant que possible, la carte des patois. Séance du 21 Août.

De wensen geven op een zeer beknopte manier de hoofdthema's weer die in de debatten aan bod zijn gekomen. Het gaat vrijwel uitsluitend om praktische verwezenlijkingen, waarvoor de nationale overheden specifieke beleidsmaatregelen moesten nemen.

Men kan vaststellen dat het overzicht van de wensen bijna volledig overeenkomt met de belangrijke aandachtspunten die Charles d'Hane-Steenhuyse tijdens zijn openingstoespraak had opgesomd: de nulmeridiaan, het Panamakanaal, het Suezkanaal, enzovoort. In die zin durven we stellen dat de "materialistische" denkrichting veel zwaarder heeft doorgewogen in het eindresultaat dan de teleologisch-intellectualistische. Als er één thema was dat de congresgangers mee naar huis namen om met vrienden en collega's verder te bespreken, dan was dat waarschijnlijk wel de bevordering van de handel en de zeevaart.

VI. Besluit

Vrijwel alle historici zijn het er over eens dat het congres van Antwerpen een succes was. Voor sommigen was het belangrijkste resultaat de beslissing van de deelnemers om op regelmatige tijdstippen opnieuw samen te komen, met andere woorden de introductie van het regulariteitbeginsel. Aldus ontstond een traditie van congressen die tot op huidige dag wordt instandgehouden. De aardrijkskunde begon haar lange weg naar institutionalisering. Slechts enkele wetenschappelijke disciplines kunnen zich beroemen op zo’n lange, ononderbroken reeks van internationale bijeenkomsten.

De aardrijkskunde was in 1871 nog een warrig kluwen. Haar plaats in het geheel der wetenschappen moest nog worden gedefinieerd. Zowel de mathematische wetenschappen als de natuurwetenschappen tastten dezelfde onderzoeksthema’s af. De aardrijkskunde stond niet voor een onderzoeksvacuüm, wel integendeel; om te overleven moest ze zichzelf ontwikkelen tot een interdisciplinaire wetenschap met eigen methodieken. Het pad naar meer uniforme werkwijzen was echter ingeslagen. In Antwerpen had men de eerste afspraken gemaakt, die in de volgende decennia werden geconcretiseerd tijdens nieuwe congressen. Maar het onderwijs en de academische wereld gingen eveneens hun bijdrage leveren. Op dat vlak was 1871 een keerpunt. De Antwerpse onderwijsdiscussie stond niet op zichzelf. Zowel in Frankrijk als in Duitsland kreeg de aardrijkskunde voet aan de grond in de universiteiten. In beide intellectuele bastions kwamen nationale geografische scholen tot ontwikkeling. De oorlog tussen de twee grootmachten had de geleerde wereld meer dan ooit bewust gemaakt van het eigen territorium.[604]

Ondanks het toenemend belang van vaderlandsliefde en nationalisme in de wetenschap - en dus ook in de aardrijkskunde, waar zelfs België niet ontsnapte aan excessen zoals in het geval van de Mercatorkwestie - bracht het Antwerps congres de aardrijkskundige genootschappen in Europa nader tot elkaar. Hoewel ze al geruime tijd hun publicaties uitwisselden, discussieerden ze voor het eerst over thema’s die hen gezamenlijk aanbelangden. De structuur die de Antwerpse congresorganisatoren hadden uitgedacht, garandeerde hun positie in de volgende decennia. Tot de Eerste Wereldoorlog bleven ze de aardrijkskundige congressen domineren. Hun invloed op de koers van de geografie in het laatste kwart van de negentiende eeuw was daardoor determinerend. Parijs, Londen, Wenen werden het model voor talloze nieuwe verenigingen. De aardrijkskunde kwam in de belangstelling van de menigte. Europa zag een aardrijkskundige “beweging” totstandkomen. Een ragfijn netwerk van contacten vertakte zich via de genootschappen naar Kopenhagen, Dresden, Boedapest, Le Havre, Marseille, Leipzig, Kiel, Bordeaux, Amsterdam, … , en uiteindelijk ook naar Antwerpen en Brussel! Lag het congres niet aan de basis van deze continentale interactie, dan gaf het wel een “impetus”, de krachtstoot die een noodzakelijke versnelling mogelijk maakte.

---

[604] Op 5 april 2003 verdedigde Madame Laurence Turetti aan de *Université de Metz* een doctoraatsthesis over het onderwerp “Les Français et le Territoire National. 1870-1914. Place importante des provinces perdues dans ces représentations”. Zij legt de nadruk op het belang van de aardrijkskundige beweging in Frankrijk voor de beeldvorming ten aanzien van de aan Duitsland verloren gebieden Elzas en Lotharingen.

Het congres bracht mensen bij elkaar die grotendeels dezelfde visie hadden op de toekomst. Ze geloofden rotsvast in de vooruitgang. De techniek stond voor ongelooflijke uitdagingen. De mens had de grenzen van zijn kunnen nog lang niet bereikt. De wereld werd voortgestuwd door ondernemers en geleerden. Kapitaal en kennis vonden elkaar in gedurfde projecten. De geografie vormde het unieke kader voor deze synergie. Het streven naar vergroting van de afzetmarkten, de zoektocht naar nieuwe grondstoffen, maar ook de romantische queeste naar mysterie en heldhaftigheid dreef de kapitalistische en patriottische burgerij naar het avontuur van de aardrijkskunde. De verkenning van de wereld stelde de superieure mens oog in oog met de rijkdom van de Schepping, waarin hij door Darwin en de antropologie misschien zelf niet meer geloofde, maar die hij maar al te graag wilde veroveren en overheersen. Het viel nog te bepalen of dit het best zou gebeuren via de liberale wetten van de vrijhandel of door de installatie van kolonies en de vestiging van monopolies. We hebben kunnen vaststellen dat de imperiale ambities zeker nog geen gemeengoed waren in geografische kringen, maar de dorst naar kennis van de overzeese wereld was groot, zo groot dat stilaan ook onder intellectuelen rationele en morele bezwaren aan de kant werden geschoven. In een milieu waar naast geleerden ook militairen een voorname plaats innamen, kreeg de aardrijkskunde bovendien een strategische, geopolitieke betekenis…

Op Belgisch niveau kan het belang van het Antwerps congres moeilijk overschat worden. Enkele individuen met een visie maar vooral met een grote gedrevenheid en wilskracht waren er in geslaagd gelijkgezinden te mobiliseren. Dit onderzoek heeft op vrij definitieve wijze de protagonisten aangeduid. Met Ruelens, Génard, Van Raemdonck, maar ook met Delgeur, d'Hane-Steenhuyse en Stessels, drukte de Antwerpse groep haar stempel op de Belgische aardrijkskunde in het volgende decennium. Al wie bij het congres betrokken was geweest, voelde zich verenigd en koesterde de hoop de missie van het congres op nationaal vlak uit te dragen. Het congres versnelde, door de lokale politieke omstandigheden, de totstandkoming van een Belgisch aardrijkskundig genootschap, los van de groep mensen die het had georganiseerd. Maar juist doordat dit initiatief niet werd gedragen door deze sterke elementen was het een kort leven beschoren. De complexe problematiek rond de mislukking van Sainctelette kan enkel begrepen worden vanuit de context van het congres. Enkele jaren na de bijeenkomst zouden immers twee nieuwe, vrijwel gelijktijdige pogingen om een aardrijkskundige vereniging in het leven te roepen wel succesvol blijken. Het is niet verwonderlijk dat in beide gevallen de kern van de kersverse genootschappen rechtstreeks betrokken was geweest bij het congres. In de tussenliggende jaren hadden de betrokkenen immers gericht samengewerkt rond specifieke punten.

Tot slot had het congres de Belgische aardrijkskunde een venster op de wereld geschonken. De wereldhaven Antwerpen groeide terug in haar rol van Metropool. De blik van de Belgische participanten werd afgewend naar een nieuwe horizon met expansiemogelijkheden. De zegetocht van de aardrijkskunde begon met de exploratie, wat aanleiding gaf tot een verheerlijking van de ontdekkingsreiziger. Het uitzonderlijke moest worden overtroffen door het buitengewone. De verheerlijking van de exploratie vertaalde zich in de toekenning van eremedailles aan Garnier, de Lesseps, de vermiste Livingstone… België volgde de mondiale beweging, de kamergeleerde kreeg het gezelschap van de practicus, die, opgenomen in de nieuwe

netwerken, de geografie in zijn land een toekomst zou geven. Dankzij de persoonlijke contacten van de congresorganisatoren genoten de Belgen bovendien van een bevoorrechte relatie met het kruim van de Franse geografie, die in 1871 zoals dit onderzoek heeft aangetoond, veel minder star of verengd was dan tot nu toe werd aangenomen. Het is intussen duidelijk dat de wortels van het congres een dubbele vertakking hebben, respectievelijk in de richting van Antwerpen en Parijs. Het Franse genootschap begon ongeveer gelijktijdig met het congres aan een wederopstanding, waarvan we de eerste symptomen hebben kunnen waarnemen in de doorslaggevende contributie tijdens de samenstelling van het programma, de bespreking van de vraagstukken en de formulering van de slotconclusies. Parijs maakte zich op om in 1875 de fakkel van Antwerpen over te nemen…

VII. Bronnen en bibliografie

1. Archiefbronnen

1.1. Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas - Sint-Niklaas

- *Papieren Jan-Hubert Van Raemdonck* (JVR)

JVR 31 / 1B	Briefwisseling met de Académie royale d'Archéologie de Belgique (vast secretaris: S.E.V. Le Grand de Reulandt).
JVR 31 / 5	Briefwisseling met P. d'Avezac.
JVR 31 / 12	Briefwisseling met A. Breusing.
JVR 31 / 35	Briefwisseling met L. Delgeur.
JVR 31 / 52	Briefwisseling met J. Duval.
JVR 31 / 53	Briefwisseling met C. d'Hane-Steenhuyse.
JVR 31 / 58	Briefwisseling met P. Génard.
JVR 31 / 82	Briefwisseling met O. Keller.
JVR 31 / 122	Briefwisseling met Bibliothèque Impériale (E. Cortambert).
JVR 31 / 124	Briefwisseling met A. Petermann.
JVR 31 / 131	Briefwisseling met C. Ruelens.
JVR 31 /137	Briefwisseling met C. Sainctelette.

1.2. Stadsarchief Antwerpen

- *Fonds Modern Archief* (MA)

MA 240 / 13	Monumenten Gerard Mercator en Abraham Ortelius.
MA 382 / 19	Congres voor aardrijkskunde.
MA 955 / 4	Monument Abraham Ortelius.
MA 1073 / 6	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1073 / 7	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1073 / 8	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1073 / 9	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1138 / 1	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1138 / 2	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1138 / 3	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1138 / 4	Congres voor aardrijkskunde.
MA 1138 / 5	Congres voor aardrijkskunde.

- *Fonds Privilegiekamer* (PK)

PK 3090	Papieren P. Génard. Briefwisseling. Autografen A-N.
PK 3091	Papieren P. Génard. Briefwisseling. Autografen N.-Z.
PK 3092	Papieren P. Génard. Briefwisseling met C. Ruelens.
PK 3120	Papieren P. Génard. Congressen en commissies.
PK 3150	Papieren P. Génard. Congressen en commissies.

PK 3167 Papieren P. Génard. Briefwisseling.
PK 3168 Papieren P. Génard. Briefwisseling.
PK 3169 Papieren P. Génard. Briefwisseling.
PK 3170 Papieren P. Génard. Briefwisseling.
PK 3171 Papieren P. Génard. Briefwisseling.
PK 3172 Papieren P. Génard. Briefwisseling.
PK 3173 Papieren P. Génard. Briefwisseling.
PK 3184 Papieren P. Génard. Persoonlijke briefwisseling.

2. Uitgegeven bronnen

2.1. Kranten

- *L'Echo du Parlement belge.*
- *L'Indépendance belge.*
- *Le Précurseur.*

2.2. Wetenschappelijke tijdschriften

- *Annales des Travaux publics de Belgique.*
- *Annales du Cercle Archéologique du Pays de Waas - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas.*
- *Bulletin de l'Académie d'Archéologie de Belgique.*
- *Bulletin de la Société de Géographie. (Paris)*
- *Bulletin de la Société de Géographie d'Anvers.*
- *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischen Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesammtgebiete der Geographie von Dr A. Petermann*.
- *Revue des Deux Mondes*.

2.3. Biografieën

- *Allgemeine Deutsche Biographie.*
- *Biographie Nationale.*
- *Dictionary of American Biography.*

- *Deutsche Biographische Enzyklopädie.*

- *Dictionnaire de Biographie française.*

- *Dizionario biografica degli Italiani.*

- *Dansk Biografisk Leksikon.*

- *Dictionnaire historique et biographique de la Suisse.*

- *The Dictionary of National Biography.*

- *Dictionary of Scientific Biography.*

- *Enciclopedia italiana di Scienza, Lettere ed Arti.*

- *Encyclopedia of World Biography.*

- *Nationaal Biografisch Woordenboek.*

- *Neue Deutsche Biographie.*

- *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek.*

- *Österreichisches Biographisches Lexicon 1815-1950.*

2.4. Monografieën, brochures, catalogi

- *Catalogue d'une Collection Intéressante de Livres de Sciences, Arts, Littérature, Histoire (notamment de la Ville et de la Province d'Anvers), Archéologie, Généalogie, Biographie & Bibliographie délaissée par feu Monsieur P. Génard.* Anvers: Imp. J. Boucherij, 1900.

- *Compte-rendu du Congrès des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers du 14 au 22 Août 1871*. Anvers: L. Gerrits - Guil. Van Merlen, 1872, 2 vol.

- *Compte Rendu des Travaux du Congrès général de Statistique, réuni à Bruxelles les 19, 20, 21 et 22 Septembre 1853*. Bruxelles: Hayez, 1853.

- "Denkmäler für Theodor Kotschy und Gerhard Mercator." *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischen Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesammtgebiete der Geographie von Dr A. Petermann*. Gotha: Justus Perthes, 15. Band, 1869, pp. 226-227.

- "Discours prononcés aux funérailles du docteur Jean Van Raemdonck, fondateur du Cercle Archéologique du Pays de Waas, le 18 Juin 1899." *Annales du Cercle Archéologique du Pays de Waas - Annalen van de*

Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, XVIII, 1898-1899, pp. 229-232.

- *Inhuldiging van het standbeeld van Geeraard Mercator, welke te Rupelmonde den 14 Mei 1871 heeft plaats gehad.* Sint-Niklaas: Drukkerij J. Edom, s.d.

- MAJOR (R.). *Discovery of Australia by the Portuguese in 1601, five years before the earliest discovery hitherto recorded*. London: J.B. Nichols and Sons, 1861.

- *Mort de Monsieur Charles-Louis Ruelens, conservateur à la Bibliothèque royale de Belgique, arrivée à Bruxelles le 8 décembre 1890*. (Overdruk uit: *Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas*, XIII, 1re livraison, décembre 1890)

- “Projet d’un Congrès international de géographie à Anvers, par M. Ruelens, conservateur-adjoint de la Bibliothèque Royale à Bruxelles.” *Bulletin de la Société de Géographie*, série V, XVIII, 1869, 2, pp. 403-407.

- RUELENS (C.). *La première édition de la table de Peutinger.* Bruxelles: Institut national de Géographie, 1884.

- RUELENS (C.). “La découverte de l’Australie. Notice sur un manuscrit de la bibliothèque royale de Bruxelles.” *Compte-rendu du Congrès des Sciences géographiques, cosmographiques et commerciales tenu à Anvers du 14 au 22 Août 1871*. Anvers: L. Gerrits - Guil. Van Merlen, 1872, II, pp. 513-525.

- RUELENS (C.) & DE BACKER (A.). *Annales plantiniennes*. Bruxelles: Heussner, 1865.

- VAN RAEMDONCK (J.). “Gérard de Cremer ou Mercator, géographe flamand. Réponse à la Conférence du Dr Breusing, Directeur de l’Ecole de navigation à Brème, tenue à Duisbourg, le 30 Mars 1869.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas - Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas*, IV.

- *Verslag van het banket den heere Petrus Génard door zyne vrienden op 23 augusty 1863 aengeboden ter gelegenheid zyner benoeming als Archivist der Stad*. Antwerpen: J.-E. Buschmann, 1863.

- VERSTRAETE (E.). *Le Canal Léopold-Deux et le Port de la Constitution. Solution de la question des transports belges pour la Grande Industrie et le Grand Commerce, par la jonction maritime de la Meuse et de l’Escaut à la Mer du Nord, suivie d’un examen comparatif des projets de Grondwet et de Nieuw-Antwerpen.* Bruxelles: G. Dedonder, 1876.

- VERSTRAETE (E.). *La Belgique et l'émancipation commerciale et industrielle de l'Allemagne: projet de canal maritime d'Ostende et d'Anvers à la Moselle, achevant la jonction de la mer du Nord à la mer noire.* Anvers, 1870.

- WAUWERMANS (H.-E.). “La conférence de M. de Lesseps sur le Canal de Panama. Rapport de M. le colonel Wauwermans, président de la Société, et interpellation de M. l’ingénieur Jos. Bernard, membre effectif.” *Bulletin de la Société de Géographie d’Anvers*, V, 1880, pp. 147-192.

- WELLENS (M.). “Notice sur le Canal maritime de Suez.” *Annales des Travaux publics de Belgique*, XXIX, 1871, pp. 409-430.

3. Geraadpleegde werken

- *Adolphe Quetelet 1796-1874. Exposition documentaire présentée à la Bibliothèque Royale Albert Ier à l’occasion du centenaire de la mort d’Adolphe Quetelet*. Bruxelles: Palais des Académies, 1974.

- AUMASSIP (G.). “Autour de la mer saharienne.” *Awal*, VIII, 1991, pp. 107-117.

- BAECK (E.) & BAECK-SCHILDERS (H.). *Het concertleven te Antwerpen in het midden van de 19de eeuw.* Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België (Verhandelingen Klasse der Letteren, Nr. 63), 1996.

- BAETENS (R.). *De roep van het paradijs: 150 jaar Antwerpse Zoo.* Tielt: Lannoo, 1993.

- BAETENS (R.). *Het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap van Antwerpen 1876-1976*. Antwerpen: Lloyd Antwerpen, 1976.

- BEETEME (G.). *Anvers, Métropole du Commerce et des Arts.* Louvain: Imprimerie Lefever, 1888^2, 3 vol.

- BELMANS (H.). “De Schelde-Rijnverbinding.” DE NAVE (F.) ed. *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen.* Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 63-68.

- BERDOULAY (V.). *La formation de l’école française de géographie.* Paris: Editions du C.T.H.S., 1995.

- BEYEN (M.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort: Acco, 1998.

- BISWAS (A.K.). *History of Hydrology*. Amsterdam-London: North-Holland Publishing Company, 1970.

- BOLSÉE (J.). “Van Raemdonck (Jean-Hubert).” *Biographie Nationale*, XXVI, 1936-1938, col. 473-474.

- BRANDNER (G. DE). “Les méridiennes de Quetelet.” *Ciel et Terre*, LI, 1935, pp. 203-206; LII, 1936, pp. 175-176.

- BROC (N.). “Les Français face à l’inconnue saharienne: géographes, explorateurs, ingénieurs (1830-1881).” *Annales de Géographie*, 1987, pp. 302-338.

- BRUYNINCKX (G.). “In Memoriam Dr Jan-Hubertus Van Raemdonck.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961).* Sint-Niklaas, 1962, pp. 15-23. (Buitengewone uitgaven Nr. 15)

- *Burgemeesters van Antwerpen van 1830 tot heden.* Antwerpen: Cultureel Wijkcentrum Sint-Andries, 2000.

- BUVÉ (A.). “De verplaatsingen van de zetel van de Oudheidkundige Kring en zijn Museum.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 111-117.

- BUVÉ (A.). “Standbeelden, borstbeelden en gedenkplaten in het Waasland.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 99-107.

- CACAMP (F. DE). *Une vieille famille brabançonne. Les Cogels*. Bruxelles, 1959.

- CAEYMAEX (C.). *P. Génard*. Gent: A. Siffer, 1899. (Overdruk uit: *Het Belfort*, 1899)

- COLIN (G.) & LIEBAERS (H.). *Verzameling Kostbare Werken: ontstaan en ontwikkeling van een afdeling van de Koninklijke Bibliotheek.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1961.

- *Compte rendu de la séance académique du 14 février 1953, commémorant le centenaire du Cercle royal artistique, littéraire et scientifique d'Anvers 1852-1952*. Anvers: Lloyd anversois, 1953.

- CONRY (Y.). *L’introduction du darwinisme en France au XIXe siècle.* Paris: Vrin, 1974.

- COOLSAET (R.). *België en zijn buitenlandse politiek 1830-1990*. Leuven: Van Halewyck, 1998.

- DE BOCK (C.). “Notice biographique du Docteur Jean-Hubert Van Raemdonck.” *Annales du Cercle archéologique du Pays de Waas - Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, XVIII, 1898-1899, pp. 421-424.

- DE GROOT (L.). “Lief en leed van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas tijdens zijn honderdjarig bestaan.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 25-98.

- DEHENNIN (W.). “Het muziekleven in de XIXde eeuw.” In: *Bouwstoffen van de geschiedenis van Antwerpen in de XIXde eeuw.* Antwerpen, 1964, pp. 384-401.

- DELCOURT (G.). *Notice sur la vie et les travaux de Auguste-Joseph-Ghislain-Antoine Stessels*. Bruxelles: Imprimerie Félix Callewaert Père, 1876. (Overdruk uit: *Annales des Travaux publics de Belgique*, XXXIV)

- DENIS (J.). “La géographie.” *Florilège des Sciences en Belgique II*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1980, pp. 229-237.

- DENIS (J.). “Les maîtres de la géographie moderne.” *Florilège des Sciences en Belgique II.* Bruxelles: Académie royale de Belgique, pp. 527-540.

- DE PAEPE (J.-L.) & RAINDORF-GÉRARD (C.). *Le Parlement belge 1831-1894. Données biographiques.* Bruxelles: Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 1996.

- DEPOORTERE (R.). *Le rachat du péage de l’Escaut.* Bruxelles: Académie royale de Belgique. Classe des Lettres, 1991.

- DE ROOY (P.). “De wetenschap van het ras.” In: BEYEN (M.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Rasechte wetenschap? Het rasbegrip en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort: Acco, 1998, pp. 21-29.

- DE SEYN (E.). *Dictionnaire biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique.* Bruxelles: Editions l’Avenir, 1935, 2 vol.

- DEVOS (G.) & VAN DAMME (I.). *In de ban van Mercurius. Twee eeuwen Kamer van Koophandel en Nijverheid van Antwerpen-Waasland. 1802-2002.* Tielt: Uitgeverij Lannoo, 2002.

- DEWULF (M.). “Honderd jaar archeologie in Waasland.” *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas. Jubileumnummer (1861-1961)*, pp. 119-135.

- DORIKENS (M.). *Joseph Plateau 1801-1883. Leven tussen Kunst en Wetenschap. Vivre entre l’Art et la Science. Living between Art and Science*. Gent: Provincie Oost-Vlaanderen, 2001.

- DUBOIS (E.). *Institut supérieur de Commerce d’Anvers 1852-1927.* Anvers: Labor, 1928.

- DUMOULIN (M.) & STOLS (E.) eds. *La Belgique et l’étranger aux XIXe et XXe siècles.* Louvain-la-Neuve-Bruxelles: Collège Erasme-Editions Nauwelaerts, 1987.

- EDGAR-BONNET (G.). *Ferdinand de Lesseps. Le diplomate. Le créateur de Suez.* Paris: Librairie Plon, 1951.

- *Een eeuw openbare werken te Antwerpen. Gedenkboek en catalogus.* Antwerpen: Dienst voor Werken der Stad Antwerpen, 1964.

- ELLEGÅRD (A.). *Darwin and the General Reader. The Reception of Darwin's Theory of Evolution in the British Periodical Press, 1859-1872.* Chicago-London: The University of Chicago Press, 1990².

- *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études. - De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies.* Bruxelles-Brussel: Académie royale des Sciences d'Outre-Mer - Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965.

- FABIAN (J.). *Out of Our Minds. Reason and Madness in the Exploration of Central Africa.* Berkeley: University of California Press, 2000.

- FIERRO (A.). *La Société de Géographie 1821-1946.* Paris-Genève: Librairie Droz - Librairie H. Champion, 1983. (Centre de Recherches d'Histoire et de Philologie de la IVe Section de l'Ecole pratique des Hautes Etudes, V, Hautes Etudes médiévales et modernes, 52)

- FILARSKI (R.). *Kanalen van de koning-koopman. Goederenvervoer, binnenscheepvaart en kanalenbouw in Nederland en België in de eerste helft van de negentiende eeuw.* S.l.: NEHA - Series III, 1995.

- FLEMING (F.). *Barrow's Boys.* London: Granta Books, 1998.

- FRAISSE (G.). *Clémence Royer. Philosophe et femme de sciences*. Paris: La découverte, 2002².

- GÉNARD (P.). *Levensschets van Dr Lodewijk Delgeur.* Gent: A. Siffer, 1890.

- GENARD (P.). *Notice sur la Société royale d'harmonie d'Anvers*. Anvers: Van der Wielen, 1865.

- *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux - Geography through a century of international congresses.* Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972.

- GEUDENS (E.). *P. Génard, archiviste honoraire d'Anvers. Notice biographique.* S.l., s.d.

- GOBLET D'ALVIELLA (COMTE). "La Société de Géographie depuis sa fondation, 1876-1901." In: *La fondation de la Société Royale Belge de Géographie et son XXVme anniversaire.* Bruxelles: Vanderauwera & Cie, 1903, pp. 17-65.

- GODLEWSKA (A.) & SMITH (N.) eds. *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994.

- GOOVAERTS (A.). *La famille van Havre. Histoire et Généalogie*. Anvers, 1882.

- GRAVES (N.). "Geography in French public secondary schools (1800-1870) as evidenced by the content of a sample of text-books." *Paradigm*, No. 5 (August, 1991).

- GREENAWAY (F.). *Science International. A History of the International Council of Scientific Unions.* Cambridge-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1996.

- HALLEUX (R.). "De ontwikkeling der ideeën." In: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000.* Brussel: Dexia-Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 17-36.

- HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000.* Brussel: Dexia-Renaissance du Livre, 2001, 2 vol.

- HANCKÉ (L.). "Het liberaal bewind in Antwerpen (1872-1914). De Grote Doorsteek en zijn betekenis." NAVE (F. DE) ed. *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen.* Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 57-62.

- HANCKÉ (L.). *De Antwerpse burgemeesters van 1831 tot 2000.* Antwerpen-Rotterdam: Uitgeverij C. de Vries-Brouwers, 2000.

- HEFFERNAN (M.J.). "The Science of Empire: The French Geographical Movement and the Forms of French Imperialism, 1870-1920." GODLEWSKA (A.) & SMITH (N.) eds. *Geography and Empire*. Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994, pp. 92-114.

- HIMLER (A.). "De Antwerpse haven vanaf de Franse periode." NAVE (F. DE) ed.. *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen.* Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993, pp. 33-56.

- HOBSBAWN (E.). *The Age of Empire, 1875-1914*. London: Weidenfeld and Nicholson Books, 1987.

- HYMANS (H.). "Ruelens (Charles-Louis)." *Biographie Nationale*, X, 1908-1910, col. 391-406.

- KISH (G.). "The participants." In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux - Geography through a century of international congresses.* Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, pp. 35-36.

- *Koninklijke Bibliotheek: Liber Memorialis 1559-1969.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1969.

- LAUREYS (V.), VAN DEN WIJNGAERT (M.), FRANÇOIS (L.), GERARD (E.), NANDRIN (J.-P.), STENGERS (J.). *De geschiedenis van de Belgische Senaat. 1831-1995.* Tielt: Uitgeverij Lannoo, 1999.

- LEFEVRE (M.-A.). “Historique de l’évolution de la géographie en Belgique.” *Acta Geographica Lovaniensie*, V, 1967, pp. 117-137.

- LEJEUNE (D.). *Les sociétés de géographie en France et l’expansion coloniale au XIXe siècle*. Paris: Albin Michel, 1993.

- LENDERS (P.). “De voorgeschiedenis van de Antwerpse Handelshogeschool.” *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXXX, 1997, 4, pp. 363-384.

- LIVINGSTONE (D.N.). *The Geographical Tradition. Episodes in the History of a Contested Enterprise.* Oxford-Cambridge: Blackwell, 1994 (reprint).

- MARÇOT (J.-L.). *Une mer au Sahara. Mirages de la colonisation. Algérie et Tunisie (1869-1887)*. Paris: SNELA La Différence, 2003.

- MARET (M.-P.). “Voeux et résolutions.” In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux - Geography through a century of international congresses.* Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, pp. 180-184.

- MARTIN (G.J.). “One hundred and twenty-five years of Geographical Congresses and the formation of the International Geographical Union; or From Antwerp to the Hague.” *IGU-UGI Bulletin*, 46, 1996, pp. 5-27.

- MARTIN (G.J.) & JAMES (P.E.). *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*. New York-Chicester-Brisbane-Toronto-Singapore: John Wiley & Sons, Inc, 1993[3].

- MERTENS (F.H.). *Notice des peintures murales exécutées à la Chambre de Commerce d’Anvers par MM. G. Guffens et J. Swerts*. Anvers: J.B. Van Mol-Van Loy, 1858.

- MEYNIER (A.). *Histoire de la pensée géographique en France.* Paris: Presses universitaires de France, 1969.

- NAVE (F. DE) ed. *Antwerpen, een geschenk van de Schelde. De Antwerpse haven door de eeuwen heen.* Antwerpen: Gemeentekrediet, 1993.

- NICOLAÏ (H.). “De geografie.” In: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000.* Brussel: Dexia-Renaissance du Livre, 2001, pp. 207-212.

- PANDOLFI (P.). “Imaginaire colonial et littérature. Jules Verne chez les Touaregs.” *Passés composés*, N° 5, Automne 2002.

- PINCHEMEL (PH.). “Le Premier Congrès.” In: *La géographie à travers un siècle de congrès internationaux - Geography through a century of international congresses.* Paris: Union géographique internationale-International Geographical Union, 1972, pp. 17-18.

- PORTER (T.M.). "Adolphe Quetelet, een boegbeeld van de wiskunde." In: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000.* Brussel: Dexia-Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 91-98.

- PROST (E.). *La Belgique agricole, industrielle et commerciale. Etude économique.* Liège-Paris: Libraire polytechnique Ch. Béranger, 1904.

- RAMAN (A.) & COCKSHAW (P.). *Koninklijke Bibliotheek van België: 150ste verjaardag van de openstelling voor het publiek: 21 mei 1839: 150 merkwaardige stukken uit haar verzamelingen.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1989.

- RASMUSSEN (A.). "Jalons pour une histoire des congrès internationaux au XIXe siècle: régulation scientifique et propagande intellectuelle." In: *Les congrès scientifiques internationaux*. Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990.

- ROBIC (M.-C.), BRIEND (A.-M.), RÖSSLER (M.) dir. *Géographes face au monde: l'Union géographique internationale et les Congrès internationaux de géographie*. Paris: L'Harmattan, 1996.

- ROESSLER (M.). "La géographie aux congrès internationaux: échanges scientifiques et conflits politiques." In: *Les congrès scientifiques internationaux*. Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990.

- ROOSES (M.). *Levensschets van Petrus Génard*. Brussel, 1902. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Academie van België*, 1902)

- SCHROEDER-GUDEHUS (B.). "Avant-propos." In: *Les congrès scientifiques internationaux*. Themanummer van *Relations internationales*, 62, été 1990.

- SEGERS (G.). *P. Génard. Een levensbeeld*. Antwerpen: Jan Boucherij, 1901. (Overdruk uit: *De Vlaamsche Kunstbode*)

- SERMON (H.). *Levensschets van Peeter Génard*. Gent: A. Siffer, 1900. (Overdruk uit: *Jaarboek der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, XIV, 1900)

- SNYDER (J.P.). *Flattening the Earth. Two Thousand Years of Map Projections*. Chicago-London: The University of Chicago Press, 1993.

- STAFFORD (R.A.). "Roderick Murchison and the Structure of Africa: A Geological Prediction and its Consequences for British Expansion." *Annals of Science*, XLV, 1988, pp. 1-40.

- STENGERS (J.). "L'anticolonialisme libéral au XIXe siècle." In: *L'expansion belge sous Léopold Ier (1831-1865). Recueil d'études - De Belgische expansie onder Leopold I (1831-1865). Verzameling studies.* Bruxelles-Brussel:

Académie royale des Sciences d'Outre-Mer-Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965, pp. 404-443.

- TATON (R.). "Les conditions du progrès scientifique en Europe occidentale." In: TATON (R.) ed. *La science contemporaine. 1. Le XIXe siècle*. Paris: Quadrige/PUF, 1995.

- TULIPPE (O.), DUSSART (F.), MACAR (P.), PISSART (A.) & SPORCK (J.-A.). "La Géographie." *Florilège des Sciences en Belgique pendant le XIXe siècle et le début du XXe*. Bruxelles: Académie royale de Belgique, 1968, pp. 551-591.

- VAN BOXMEER (H.). "Les méridiennes de Quetelet." *Ciel et Terre*, CXI, 1995, pp. 22-24, 112-114, 188-191; CXII, 1996, pp. 15-17, 79-82; CXIII, 1997, pp. 205-207; CXIV, 1998, pp. 33-36.

- VANCOPPENOLLE (C.). "De kamers van koophandel als officiële instanties van de Belgische overheid (1830-1875)." In: *Tussen beleid en belang. Geschiedenis van de Kamers van Koophandel in België (17de - 20ste eeuw).* Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1995, pp. 51-75.

- VAN DEN NIEUWENHUIZEN (J.). "Génard, Pieter Marius Nicolaas Johannes." *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Brussel: Koninklijke Academiën van België, XVI, 2002, col. 377-385.

- VAN DER GUCHT (A.). "Mercator in de verzamelingen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas." In: *Gerard Mercator. Cartograaf 1512-1594.* Brussel: Gemeentekrediet, 1994, pp. 133-138.

- VANDERMOTTEN (C.). "Pour une macrogéographie industrielle. 200 ans de pensée en géographie industrielle. L'exemple de la Belgique." *Revue belge de Géographie*, CIII, 1979, pp. 3-67.

- VANDERSMISSEN (J.). "De wetenschappelijke exploratie." In: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000.* Brussel: Dexia-Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 225-244.

- VAN DER VELDE (P.). *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië.* S.l.: Balans, 2000.

- VANPAEMEL (G.). "De darwinistische revolutie". In: HALLEUX (R.), VANDERSMISSEN (J.), DESPY-MEYER (A.) & VANPAEMEL (G.) eds. *Geschiedenis van de wetenschappen in België 1815-2000.* Brussel: Dexia-Renaissance du Livre, 2001, I, pp. 261-266.

- VERBOVEN (G.), JANSSENS (F.), SCHOETERS (H.), HOLVOET (G.L.). *Het Koninklijk Atheneum te Antwerpen 175 jaar.* Antwerpen: Vrikona, 1982.

- VINCENT (A.), SCHAUWERS (F.J.P.), DE SMET (A.E.J.), TOURNEUR (V.R.F.J.) et al. *Honderdste verjaardag van de opening voor het publiek, 21 mei 1839.* Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België, 1939.

- WILLIAMS (F.L.). *Matthew Fontaine Maury. Scientist of the Sea*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1963.

- WILS (L.). *Het ontstaan van de Meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1963.

- YVERT (B.) ed. *Dictionnaire des ministres de 1789 à 1989*. Paris: Perrin, 1990.